

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі
«Халық қазынасы» ғылыми-зерттеу институты

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан
Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы»

ҰЛЫ ДАЛА МҰРАСЫ: ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР ЖАУҺАРЛАРЫ

НАСЛЕДИЕ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ: ШЕДЕВРЫ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

«Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі»
атты халықаралық көрме жобасы аясында

В рамках международного выставочного проекта
«Шествие Золотого человека по музеям мира»

ҒАСЫРЛАР ҚОЙНАУЫНАН

Көрме каталогы

ИЗ ГЛУБИН ВЕКОВ

Каталог выставки

ӘОЖ 069
КБЖ 79.1
Z 43

Редакциялық коллегия:

А. Оңғарұлы (редактор), Р. Дәрменов, Б. Хасенова, Ә. Нұсқабай, С. Есенов (құрастырушылар)

Редакционная коллегия:

А. Онгарулы (редактор), Р. Дарменов, Б. Хасенова, А. Нускабай, С. Есенов (составители)

Z 43 Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары = Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства. – Астана: Национальный музей Республики Казахстан, Т1. Ғасырлар қойнауынан: көрме каталогы=Из глубин веков: каталог выставки: 2018. – 252 с. – Қазақша, орысша.

ISBN 978-9965-446-0

Топтамада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында сақталған, ерте темір дәуірінен бастап этнографиялық кезеңге дейінгі аралықты қамтитын Ұлы дала мәдениетінің ежелгі өнер туындылары ұсынылған. Жәдігерлер қатарында Есік обасынан табылған «Алтын адамның» киім әшекейлері, ортағасырлық Сайрам қаласына тиесілі алтын бұйымдар көмбесі мен қазақ халқының күмістен жасалған зергерлік өнер туындылары бар. Сонымен қатар Отандық ғалымдардың зерттеу мақалалары да қоса беріліп отыр.

В каталоге представлены произведения древнего искусства, являющиеся неоценимым сокровищем культуры Великой степи, хранящиеся в Национальном музее Республики Казахстан. Как изделия из драгоценных металлов, начиная с раннего железного века и до этнографического периода, они представляют художественный характер степной цивилизации. Среди представленных экспонатов имеются украшения одежды Иссыкского «Золотого человека», золотые изделия из Сайрамского клада, а также серебряные ювелирные изделия казахского народа. Вместе с этим в книге представлены научные статьи Отечественных ученых.

ӘОЖ 069
КБЖ 79.1

ISBN 978-9965-23-445-3 (общ)

ISBN 978-9965-446-0 (том 1)

**Баспаға Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Ғылыми кеңесі ұсынған
Печатается по решению Ученого совета Национального музея Республики Казахстан**

© Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 2018
© Мақала авторлары, 2018
© «Экспонат» ЖШС, 2018

«Мы – Страна Великой степи. Великая степь, вечное синее небо, здесь наши предки жили. Тенгри – небо. От света, зелени Великой степи и синего неба родился цвет нашего Флага. Мы – дети Великой степи»

Н.А. Назарбаев

**Көрме Ресей Федерациясының Мәскеу қаласындағы Бүкілресейлік
сәндік-қолданбалы және халық өнері музейінде
04 сәуірден 13 мамырға дейін өтеді**

Көрменің ұйымдастыру комитеті:

Л.В. Кочетов, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының міндетін атқарушы
Ж.Қ. Таймағамбетов, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының ғылым жөніндегі орын-
басары
А.К. Сатубалдин, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі директорының қор қызметі жөніндегі орын-
басары
З.К. Сұрағанова, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми хатшысы
Р.Е. Бекталиева, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің жинақтау, есеп жүргізу және сақтау
қызметінің басшысы, бас қор сақтаушы
Т.С. Мәжитова, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің көрме-экспозициялық қызметінің басшысы

Жұмыс тобы:

Ұ.Т. Садықова, Б.Р. Ақпасова, Ш.А. Мұқатаева, С.М. Хабар, А.К. Ақжасарова

Фотограф: Қ. Мусин, А. Қайырмағамбетов

**Выставка проходит с 04 апреля по 13 мая 2018 года
в Всероссийском музее декоративно-прикладного и народного искусства,
город Москва, Российская Федерация**

Организационный комитет выставки:

Л.В. Кочетов, исполняющий обязанности директора Национального музея Республики Казахстан
Ж.К. Таймагамбетов, заместитель директора Национального музея Республики Казахстан по научной
работе
А.К. Сатубалдин, заместитель директора Национального музея Республики Казахстан по фондовой
деятельности
З.К. Сураганова, ученый секретарь Национального музея Республики Казахстан
Р.И. Бекталиева, Руководитель службы комплектования, учёта и хранения, главный хранитель На-
ционального музея Республики Казахстан
Т.С. Мажитова, руководитель экспозиционно-выставочной службы Национального музея Республики
Казахстан

Рабочая группа:

У.Т. Садықова, Б.Р. Ақпасова, Ш.А. Мукатаева, С.М. Хабар, А.К. Ақжасарова

Фотограф: К. Мусин, А. Каирмагамбетов

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

	Құттықтау сөз	8
	Приветственное слово	
	Құттықтау сөз	10
	Приветственное слово	
	Құттықтау сөз	12
	Приветственное слово	
	Алғы сөз	14
	Предисловие	16
1	Қайнар көз. Тас және қола дәуірлерінің өнері	
	З. Самашев, А. Оңғарұлы	20
	Истоки. Искусство каменного и бронзового веков	
	З. Самашев, А. Оңғарұлы	26
2	Сақтардың «алтын ғасыры»	
	К. Ақышев, Ө. Ақышев	33
	«Золотой век» саков	
	К. Ақишев, А. Ақишев	39
3	Сақтардың дүниетанымы	
	Р. Дәрменов	47
	Мировоззрение саков	
	Р. Дәрменов	49
4	Көшпелілер мәдениетіндегі қазанның нышандық мәні	
	Г. Джумабекова	52
	Символика котлов в культуре кочевников	
	Г. Джумабекова	58
5	Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тұрғындарының сүйектен бұйым жасау ісі	
	Б. Сиражева	66
	Косторезное дело древнего и средневекового населения Казахстана	
	Б. Сиражева	69
6	Түркі-моңғол мифтік дәстүріндегі темір ұсташының бейнесі	
	З. Сұрағанова	73
	Образ кузнеца в тюрко-монгольской мифологической традиции	
	З. Сұрағанова	76
7	Қазақтың дәстүрлі қару-жарақ жасау өнері	
	Қ. Ахметжан	80
	Традиции изготовления оружия у казахов	
	Ахметжан К.	84
8	Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері	
	Р. Бекназаров	89
	Традиционное камнерезное искусство казахов	
	Р. Бекназаров	95
	Тақсайлық әйел абыз	102
	Таксаяская жрица	
	Алтын киімді Есік бекзадасы	108
	Иссыкский правитель в золотом одеянии	
	Сайрам көмбесі: алтын бұйымдар	184
	Сайрамский клад: золотые изделия	
	Қазақтың зергерлік бұйымдары	210
	Ювелирные украшения казахов	

Құрметті достар!

Мен «Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» атты көрмеде Сіздермен қауышып отырғаныма қуаныштымын! Көрме «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты жобаның аясында жүзеге асырылып отыр және ол Азия, Еуропа мен АҚШ музейлеріне де жол тартатын болады. Бұл жоба біздің еліміздің мәдени құндылықтарын әлемге танытудағы маңызды құралдың бірі.

Мәдениет халықтар мен мемлекеттер арасындағы маңызды байланыстың бірі десек, артық айтқандық бола қоймас. Дәл осы мәдениет аса қуатты гуманистік елші ретінде: әр ұлт пен мемлекеттің теңдессіз мәдени дәстүрін және өзіндік ерекшеліктерін паш етеді.

Интеграциялық үрдістер белең алған әлемдік қоғамда біздер үшін өз мәдени кодымызды сақтап қалу аса жауапты міндеттің бірі. Бұл турасында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды» деп айқын ұстанымын білдірді, бұл дегеніміз кез-келген тұлғалардан біріге салған қауым емес, туған жеріне, оның мәдениеті мен салт-дәстүріне ерекше ықыласпен қарайтын, шын мәніндегі ұлтты ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

Мыңжылдықтар бойы еуразиялық кеңістікте айрықша – далалық өркениет қалыптасты. Ал, оның түпкі тамыры энеолит дәуірінде жылқыны қолға үйретумен, қола дәуірі кезіндегі металл өңдеу ісін игерумен байланысты болса, оның ұлы тарихы сақ, сармат, үйсін, Түркі қағанаты, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ, Моңғол мемлекеті, Қазақ хандығы сынды мемлекеттік бірлестік құру кезеңдерінде дәстүрлі жалғасын тапты.

Көрмеде далалықтардың ізі қалған, тарихи дәстүрінің өзіндік ерекшеліктерін толыққанды көрсетуге лайықты көне мәдениет туындыларының теңдессіз жәдігерлері назарларыңызға ұсынылып отыр. Көрменің басты экспонаты Алтын киімді адам – алғаш рет әлемдік ғылымда сақ көсемінің киімін қалпына келтіруге мүмкіндік берген қазақстандық археологтардың жемісі. Өлбетте, біз үшін Алтын адамның бас киіміндегі кейбір нышандық әшекейлердің еліміздің мемлекеттік рәміздерінде бейнеленуінің мәні ерекше.

Көне дәуір шеберлерінің таңғажайып туындылары көркемдік жайлы әмбебап түсініктерді, қандай да бір білімсіз өзге мәдениеттерді түсінуге болмайтын бірегей кодты талап етеді.

А. Мұхамедиұлы,
*Қазақстан Республикасының
Мәдениет және спорт министрі*

Дорогие друзья!

Я рад приветствовать вас на выставке «Наследие Великой степи: Шедевры ювелирного искусства»! Выставка осуществлена в рамках проекта «Шествие Золотого человека по музеям мира» и на протяжении нескольких лет она посетит музеи Азии, Европы и США. Проект является важнейшим участником мероприятий по презентации нашего культурного наследия в мировом сообществе.

Не будет преувеличением сказать, что культура играет значительную роль в диалоге между народами и государствами. Именно культура несет в себе мощнейший гуманистический посыл: она провозглашает право на своеобразие и бесценность культурного опыта каждого этноса, каждого государства. В естественном процессе интеграции в мировое сообщество, всем нам чрезвычайно важно сохранить свой культурный код. В статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев четко обозначил свою позицию по этому поводу: «Никакая модернизация не может иметь место без сохранения национальной культуры», а основой культурно-генетического кода, который делает любую нацию нацией, а не собранием индивидов, является особое отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям.

На протяжении тысячелетий в пространстве евразийских степей формировалась особая – степная цивилизация. Ее истоки связаны с доместикацией лошади в эпоху энеолита, освоением навыков металлургии в эпоху бронзового века, ее величественная история продолжилась в период образования государственных объединений саков, сарматов, юэчжей, Тюркских каганатов, Огузского, Кимакского, Кыпчакского, Монгольского государства, Казахского ханства.

Бесценные артефакты прошлого, представленные вашему вниманию на выставке, являются шедеврами древнего искусства и в полной мере отображают своеобразие исторического пути, пройденного степняками. Главным экспонатом выставки, по праву является Золотой человек – уникальная находка казахстанских археологов, позволившая впервые в мировой науке воссоздать костюм вождя сакского племени. Конечно, знаковым для нас является тот факт, что некоторые из образов, задействованных в оформлении головного убора Золотого человека, воспроизведены в государственной символике нашей страны.

Великолепные изделия мастеров прошлого утверждают универсальные представления о красоте, но, в свою очередь, воспроизводят уникальный код, без знания которого невозможно понимание других культур.

А. Мухамедиулы,
*Министр культуры и спорта
Республики Казахстан*

Қымбатты достар!

Назарларыңызға ұсынылып отырған «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты халықаралық жоба аясындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің тағы бір көрмесі. Жоба қазақ даласының ежелгі өнер туындыларын қалың көпшілікке насихаттауға арналған. Көрме жобасы Шығыс Азия (Жапония, Корея), Оңтүстік-шығыс Азия (Қытай), Еуропа (Австрия, Франция), сондай-ақ Ресей, Белоруссия және Америка Құрама Штаттарын қамтиды.

Көрмеде Ұлы даланың теңдессіз қазынасы болып табылатын ежелгі өнер туындыларын тамашалауға болады. Бұл бұйымдар дала империяларының тарихы, жойқын жеңістер мен ғажайып көріністердің куәсі болып табылады. Ұсынылған барлық бұйымдардың алтыннан жасалуы да кездейсоқтық емес. Ерте заманда, көптеген халықтар арасында аталған қымбат металл мен материалдан жасалған бұйымның иелері айрықша мәртебеге ие болған. Қазіргі уақытта Қазақстан аумағында бес Алтын киімді адамның жерлеу орны анықталды. Көрмеде сіздердің назарларыңызға Алтын киімді үш адамның әртүрлі әшекейлері ұсынылып отыр. Бұл заттардың барлығы дерлік жануарлар бейнесінде сомдалған. Жануарлардың бейнесін біз адамзат тарихының ең ерте кезеңінен-ақ білгенімізбен, аң стилі – ерте темір дәуіріндегі алғашқы далалық мемлекеттер дәуірінің мұрасы ретінде еш нәрсемен алмастыру мүмкін емес! Материалдың қасиеттерін игеру қабілеті, аса жоғары талғампаздық, бейнеленген жануарлардың ең маңызды тұстарын жеткізе білуі, асқан шеберлік, мұның барлығы таңғажайып туындыларды өмірге әкелді. Аң стилінде жасалған заттар, жануарлардың түп-тұлғаларына тән, көркемдік пен сәндікті бейнелейді. Бай символизм дала өнерінің кейінгі кезеңдеріне де тән. Осыған байланысты көрмеде дәстүрлі қазақ киімінің үлгілері де берілген. Көне заттар ғаламының өмір сүруі жалғасын тапты. Қазақтың зергерлік өнеріндегі өсімдік текті, аң бейнелі, адам тәрізді сарындар – ата-бабаларының естелігі мен мұрасы.

Ұлы даланың ежелгі және дәстүрлі өнер туындыларын бүкіл әлемдік қоғамдастыққа таныстыру құрметінің Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіне бұйырып отырғаны мен үшін үлкен қуаныш. Біздің музей Орталық Азиядағы ең жас әрі ірі орталықтың болып табылады. Ол бүгінде еліміздің жетекші музей алаңына, ғылым, білім мен шығармашылық инновациялар орталығына айналды.

Л.В. Кочетов,
Қазақстан Республикасы
Ұлттық музейінің директоры

Уважаемые друзья!

Выставка, представленная вашему вниманию, является частью грандиозного выставочного проекта Национального музея Республики Казахстан «Шествие Золотого человека по музеям мира». Проект призван представить шедевры древнего искусства казахских степей на международном уровне. Маршрут выставочного проекта включает Восточную Азию (Япония, Корея), Юго-Восточную Азию (Китай), Европу (Австрия, Франция), а также Россию, Белоруссию и Соединенные Штаты Америки.

На выставке вы можете увидеть шедевры древнего искусства, являющиеся подлинной сокровищницей информации о прошлом Великой степи. Эти предметы являются свидетелями истории степных империй, громких побед и великолепных деяний. Не случайно, практически все предметы, представленные здесь, выполнены из золота. Именно этот драгоценный металл стал тем материалом, с помощью которого провозглашался особый статус владельцев таких изделий у многих народов в прошлом. На территории Казахстана в настоящее время обнаружены погребения восьми Золотых людей. На выставке вашему вниманию представлены различные детали одежды трех из них. Практически все эти предметы выполнены в зверином стиле. Хотя мы знаем изображения животных, начиная с самых ранних страниц человеческой истории, звериный стиль – порождение эпохи первых степных государств, созданных племенами раннего железного века, невозможно ни с чем перепутать! Блестящее знание свойств материала, великолепная наблюдательность, умение передать самое главное в изображаемом животном, мастерство, все это дало поистине грандиозный результат. Предметы, выполненные в зверином стиле, отображали грацию и пластику, присущие их прообразам-животным. Богатая символика характерна для степного искусства и в последующее время. На выставке представлены предметы традиционного казахского костюма. Космос древних вещей продолжил жить. Растительные, зооморфные, антропоморфные мотивы в ювелирном искусстве казахов – память и наследие предков.

Я рад, что честь представить шедевры древнего и традиционного искусства Великой степи мировому сообществу выпала Национальному музею Республики Казахстан. Наш музей является самым молодым и крупным в Центральной Азии. Он стал ведущей музейной площадкой нашей страны, центром науки, образования и творческих инноваций.

Л.В. Кочетов,
*Директор Национального музея
Республики Казахстан*

Бүкілресейлік сәндік-қолданбалы және халық өнері музейі (БСҚХӨМ) Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше елдер арасындағы мәдени байланыс пен әріптестікті қолдау және нығайту мақсатында 2014 жылдан бері «Достастық мұрасы. Келешек дәстүрі» атты көпжылдық бағдарламасын сәтті жүзеге асыруда. Өткен уақыт ішінде әртүрлі көрме және білім беру жобалары, халықаралық конференциялар, әзірбайжандық, қырғызстандық, өзбекстандық әріптестерімен бірлескен таныстырулар ұйымдастырды.

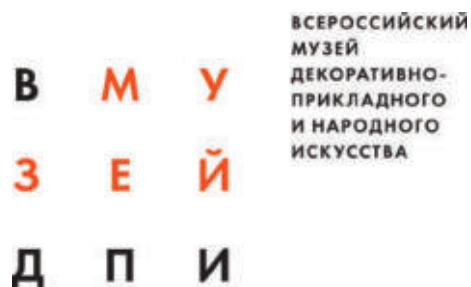
«Достастық мұрасы. Келешек дәстүрі» бағдарламасының 2018 жылғы стратегиялық әріптесі ретінде Қазақстан таңдалды. Халықаралық VI Санкт-Петербург мәдени форумында БСҚХӨМ мен Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі бірлескен көрмелер өткізу және алмасу жобаларын орындау, сонымен қатар Астанада Ұлттық музей қабырғасында халықаралық конференция өткізу жөнінде ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойды.

Мүсіні Алматы қаласындағы Тәуелсіздік алаңына орнатылған сақтардың ұлы жауынгері – «Алтын адамды» бейнесі – Қазақстан халқы үшін мемлекеттік рәмізге айналған нышандардың бірі. 1960–1970 жж. қазба жұмыстары кезінде табылған ж.с.д. VI–V ғасырларға тиесілі деп мерзімделген сақ көсемінің сүйектері мен археологиялық жәдігерлер қасиетті де, символдық мәнге ие және Еуразия кеңістігіндегі бүкіл мәдениет үшін көркем, әрі тарихи зор құндылық саналады.

Әлемді таңғалдырған археологиялық қазба жұмысынан жарты ғасырға жуық өткеннен кейін «Алтын адамның әлем музейлеріне шеруі» атты әсерлі халықаралық шеру басталып отыр. Осы көрме жобасын 2018 жылы қабылдап отырған бірінші ел – Ресей және алғашқы ресейлік әріптес – Бүкілресейлік сәндік-қолданбалы және халық өнерінің музейі.

Мен Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігіне және Ұлттық музейіне көрсетілген құрмет үшін зор алғысымды білдіремін. Мұндай дәрежедегі экспозиция ресейлік көрермендерге ортақ тарихты, ұлы мәдениеттер мен бай дәстүрлер арасындағы көпғасырлық байланыстарды еске түсіреді деп сенемін.

Е.В. Титова,
*Бүкілресейлік сәндік-қолданбалы
және халық өнері музейінің директоры*

С 2014 года Всероссийский музей декоративно-прикладного и народного искусства (ВМДПНИ) успешно осуществляет многолетнюю программу «Наследие Содружества. Традиции для будущего», цель которой – поддерживать и укреплять культурные связи и отношения с партнерами в странах-участницах Содружества Независимых Государств. За прошедшее время были осуществлены различные выставочные и образовательные проекты, международные конференции, презентации с коллегами из Азербайджана, Кыргызстана, Узбекистана.

Стратегическим партнером программы «Наследие Содружества. Традиции для будущего» 2018 года был выбран Казахстан. На VI Санкт-Петербургском международном культурном форуме ВМДПНИ и Национальный музей Республики Казахстан подписали меморандум о сотрудничестве, предусматривающий обменные и совместные выставочные проекты, а также проведение международной конференции на базе Национального музея в Астане.

Для народа Казахстана одним из символов государства стал образ великого сакского воина – «Золотого человека», чья скульптура установлена на площади Независимости в Алматы. Выявленные во время раскопок в 1960–1970-х гг. останки сакского царя и археологические находки, датируемые VI–V веками до н.э., несут особый сакральный и символический смысл, представляют огромную художественную и историческую ценность для всей культуры на пространстве Евразии.

Спустя почти полвека после сенсационных археологических раскопок дан старт впечатляющему международному турне – «Шествие Золотого человека по музеям мира». Первая страна, принимающая этот выставочный проект в 2018 году, — Россия, первый российский партнер – Всероссийский музей декоративно-прикладного и народного искусства.

Выражаю свою благодарность Министерству культуры и спорта и Национальному музею Республики Казахстан за оказанную честь. Уверена, что экспозиция такого уровня напомнит российской публике об общих глубинных корнях и многовековой связи наших великих культур и богатых традиций.

Е.В. Титова,
*Директор Всероссийского музея
декоративно-прикладного и народного искусства*

АЛҒЫ СӨЗ

Ата-бабаларымыздан тарихи мұра болып жеткен, алтынмен апталып, күміспен күптелген бағалы металдардан жасалған бұйымдар баршылық. Олар өз иелерінің ерекше мәртебесін айқындайды. Құнды жәдігерлер – Ұлы Дала тарихының естелігі. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорында Есік обасынан, Берел қорымынан, Нагорненский, Бесоба, Ақтасты және басқа да ескерткіштерден табылған жәдігерлер сақталуда.

Дала өнері орталық Еуразия кеңістігін мекендеген тұрғындардың дүниетамы мен оның ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Көрмеде ұсынылып отырған заттар, ата-бабаларымыздың қатаң қағидалармен шектелмейтін, дүниенің жаңалықтарына бейімділігін, қалыптасқан салт-дәстүрі бар, өзіндік қайталанбас мәдениетін қалыптастыруға деген қабілетін дәлелдейді. Әр тарихи кезең өзіндік түрлі техникаларын, материалдарды, қолайлы бейнелерді, сарындар мен сюжеттерін береді. Қашанда дала өнерінің стильдеудегі жоғары шеберлігі, яғни ойды жеткізудегі басты нәрсені айқындай білу ерекшелігі басым.

Көрме ерте темір дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі ежелгі және дәстүрлі өнердің туындыларын ұсынады. Бұл жерде сіз Есік обасынан, Шығыс Сарыарқаның ерте сақ кезеңінің обаларынан, сарматтық әйел адамның жерлеу орнынан, ортағасырлық Сайрам қаласынан табылған алтын заттардың қазынасын көре аласыз. Ежелгі өнер туындыларының жалғасы – қазақ халқының дәстүрлі зергерлік өнері болып табылады. Көрмеде XIX–XX ғғ. басында Қазақстанның әртүрлі өңірлеріне таралған көптеген әйел адамның зергерлік бұйымдары, ерлер мен әйелдердің белдіктері берілген.

Ж.с.д. IV–V ғғ. мерзімделген сақ көсемінің аса бай жерлеу орны, Жетісу жерінің Есік обаларының бірін қазу барысында табылған. Обадағы қазба жұмыстары 1969–1970 жылдар аралығында жүргізілген. Табылған төрт мыңнан астам алтын бұйымдардың көпшілігі, зергерлік өнердің туындылары, «Алтын адам» атауымен сенсациялық жаңалық болып тарихқа енді.

Ескерткішті қазақстандық белгілі ғалымдар К.А. Ақышев және Б.Н. Нұрмұханбетов зерттеген. «Алтын адамның» киімдерін қайта қалпына келтіру барысындағы ауқымды жұмыстар негізінен А.К. Ақышевтің қисынды ғылыми тұжырымдары мен реставратор В. Садомсковтың шеберлігінің нәтижесінде жүзеге асты.

Бұл жерлеу орнының құнды материалдары мен анықтамасы жайлы егжей-тегжейлі алдарыңызға ұсынылып отырған топтамадағы К.А. Ақышев пен Ә.К. Ақышевтердің мақаласынан танысуға болады. Табылған заттардың біреуіне ерекше назар аударғымыз келеді – ол күміс тостаған, оның сыртқы жағының төменгі бөлігінде 26 әріпті белгісіз таңбалар бар. К.А. Ақышев бұл таңбаларды арамей тілінің негізінде құрылған, Жетісу сақ тайпалары ойлап тапты деген пікірді ұсынды. Оның ойынша, ең оңтайлы нұсқа, танымал венгер лингвисті Ж. Харматтының аударған нұсқасы. Таңбаланған белгілерді ғалым былай деп аударды: «Бұл тостақта жүзім шарабы бар. Қайтыс болған адамға жетерліктей тағам бар. Әрі таза май дайындалған». Қайтыс болған ханзаданы түрлі ыдыстармен қоса жерлегендіктен, жерлеу ыдыстардың құрамына қарап, мәтіннің мағынасы қисынға келетіндігін аңғарамыз. Айта кетерлігі, бұл аударма көпшілік нұсқалардың бірі және оның түпкілікті бекітілген нұсқасы жоқ. Сондықтан, мәтінді толық зерттеу әлі де болса өз уақытын күтуде!

2009–2010 жылдары Шығыс Сарыарқадағы Талды-II қорымындағы археологиялық жұмыстар кезінде 200-ге жуық алтын бұйымдар, сондай-ақ 22 мыңнан астам ұсақ әшекейлер табылды. Сонымен қатар осы аймақтағы басқа да ескерткіштерде жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында – Қарашоқы, Шерубай I қорымдарында зергерлік өнердің тамаша туындылары табылған. Өкінішке орай, жерлеу орыны тоналып кеткен, сақталған тамаша бұйымдарға, көпшілігінің ерекше нәзік стильде жасалғанына қарағанда, далалық билеушілердің киім-кешектері өте таңғажайып үлгіде болғандығын болжай аламыз.

2012 жылы Батыс Қазақстан облысының Тақсай I қорымындағы 6-обадан беделді абыз әйелдің жерлеу орны табылған. Ақсүйек сармат әйелі мен оған қызмет көрсеткен, тағы да екі әйел адаммен қоса жерленген. Ақсүйек әйелдің жерленген жерінде жергілікті және сырттан келген өндірістің көптеген элементтері кездеседі. Олар ерте кезеңдегі құдайға ғибадат ететін әйелдің наным-сенімі мен сыртқы дүниесін елестетуге мүмкіндік береді.

Заттар көбіне тек белгілі бір іс-әрекетті орындауға ғана пайдаланылмаған. Олар өз иесінің сипатын, ол туралы ақпаратты, қорғаныс пен қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін. Мысалы, киім бөлшектері оның жасы, жынысы, әлеуметтік мәртебесі, этникалық немесе діни көзқарасы жайлы мағлұматтар беруі мүмкін. Осыған орай заттардың бетіндегі суреттер мен пішініне баса назар аударылды. Бұл ерте темір дәуіріндегі жануарлардың суреттеріне деген сүйіспеншілік немесе орта ғасырлар мен этнографиялық кезеңдерде бұйымдардың сыртқы бетін гүлді өрнектермен көркемдеумен байланысты.

Көне дәуір шеберлерінің қиялынан шыққан бейнелер адамзатты таңқалдырады. Аң стиліне тән сипаттар: бірінші кезекте бейнені беру, суреттелген жануардың белгілі бір қасиеттеріне ерекше назар аудару, әртүрлі стилистикалық әдістерді қолдану болып табылады.

Аң стилінде қоғам өмірінде маңызды мағынасы бар бұйымдар суреттелген: жоғары биліктің белгілері, киім-кешектің бөліктері, зергерлік бұйымдар, қару-жарақ және діни нысандар (олардың ішінде қола шамдар, қазандар, құрбандық тастары).

Оңтүстік Қазақстанның ежелгі елді-мекендерінен қазба жұмыстары кезінде табылған көптеген қазыналар Алтын Орда кезеңімен байланысты. Олар монеталардан, сондай-ақ әртүрлі ұсақ-түйек заттардан тұрады, олардың арасында; әйелдердің зергерлік бұйымдарын атап өтуге болады.

Сайрам көмбесі 2013 жылы ортағасырлық Сайрам қаласындағы тандырды тазарту кезінде ашылды. Ол білезіктерден, сақиналардан, сырғалардан және олардың бөлшектерінен, қапсырмалар, салпыншақтар, металл құймаларынан, інжу тастардан, өңделген тастардан, түрлі сынықтар мен монеталардан тұрады. Барлық бұйымдар алтыннан жасалған. Бұйымдар матамен оралып, мата іздері тиындардың беттерінде жабысқан күйінде қалған. Сонымен қатар, тандырға жақын жерде 2600 күмістен тұратын көмбе анықталды.

Алтын Орданың бедерлеу өнері жаңа технологиялық әдістерді енгізу, әртүрлі шеберлік мектептерінің дәстүрлерін үйлестіру арқылы теңдессіз гүлдену дәрежесіне дейін жетті. Қымбат металдардан өндірілетін және жасалуы ұзақ уақыт алатын, көлемді нысандармен қатар, біз кішігірім өлшемдерден тұратын заттарды, көбінесе майда жұмыстарды да көре аламыз. Металл осы күнге дейін маңыздылығын жоғалта қойған жоқ.

Зерттеушілер қазіргі замандағы көптеген түркітілдес халықтардың дәстүрлі мәдениеті мен әдет-ғұрыптарында, көне дәуірдің көптеген сарқыншақтары сақталғанын растайды. Дәстүрлі киім-кешек дизайнының ерекшеліктері, оның бай символизмі бізге көне ескерткіштерден жеткен жәдігерлер арқылы жетті.

Ертедегі ерлер мен әйелдердің басына киген конус тәрізді сәнді бас киімдерді жасау дәстүрі ғасырлардан бері сақталып қалды және осы пішінде қайта жаңғыртылған – сәукеле түркітілдес халықтардың әйелі немесе қалыңдықтың дәстүрлі бас киімі. Қазақтың дәстүрлі қоғамындағы ер адамның символын, металл қапсырмалармен әшекейленген белдіктер жалғастырып келе жатыр, ең ескі үлгілері, ерте темір дәуірінің жерлеулерінен табылған.

Көне жәдігерлер ерекше тартымды болып келеді. Оларда қозғалыстың белгісі, шексіз кеңістіктің бейнесі сезіледі, онда қалалар мен обаларды салушылардың ізі қалған. Осынау қатал да, тағы сұлулық дала рухын бейнелейді!

ПРЕДИСЛОВИЕ

Замечательным достоянием истории наших предков являются предметы из драгоценных металлов – золота и серебра. Некогда они были призваны обозначить особый статус своих владельцев. Эти драгоценные артефакты – память о великой истории.

Степное искусство блестяще отобразило особенности мироощущения людей, населяющих пространство срединной Евразии. Предметы, которые вы увидите на выставке, свидетельствуют об умении наших предков быть открытыми новому, не застывать в жестких границах, установленных традицией, способности найти свой собственный неповторимый язык искусства. Каждая историческая эпоха демонстрирует разные техники, материал, набор предпочитаемых образов, мотивов, сюжетов. Но всегда степному искусству присуще высокое мастерство в стилизации, то есть умении выделить главное в передаче идеи.

Выставка знакомит с шедеврами древнего и традиционного искусства, датируемых периодом от раннего железного века до этнографического времени. Здесь вы сможете увидеть уникальные находки из кургана Иссык, курганов раннесакского времени Восточной Сарыарки, погребения сарматской жрицы, клад золотых изделий, обнаруженный на городище Сайрам. Продолжением древних традиций является традиционное ювелирное искусство казахов. На выставке представлены разнообразные женские украшения, мужские и женские пояса, получившие распространение в разных регионах Казахстана в XIX – начале XX вв.

Богатейшее погребение сакского вождя, датируемое V–IV вв. до н.э., было обнаружено при раскопках одного из курганов могильника Иссык в Жетысу. Раскопки кургана проводились в 1969–1970 гг. Более четырех тысяч золотых изделий, многие из которых являются шедеврами ювелирного искусства, определили название сенсационной находки – «Золотой человек».

Памятник был исследован известными казахстанскими учеными К.А. Акишевым и Б.Н. Нурмуханбетовым. Создание объемной реконструкции костюма Золотого человека, выполненной на высоком уровне, состоялось благодаря убедительному сочетанию научной части, осуществленной К.А. Акишевым, с виртуозной работой реставратора В. Садомскова.

Более подробно с материалами этого поистине драгоценного погребения можно ознакомиться в статье К.А. и А.К. Акишевых, предваряющей этот каталог. Хотелось бы обратить особое внимание к одной из находок – серебряной чаше, на дне которой с внешней стороны процарапаны 26 букв неизвестной письменности. К.А. Акишев придерживался мнения о том, что этот алфавит был изобретен сакскими племенами Жетысу на основе какой-либо из существовавших письменностей, скорее всего, арамейской. Наиболее предпочтительным, по его мнению, является вариант перевода известного венгерского лингвиста Я. Харматты. Загадочные процарапанные знаки этот ученый переводит в текст такого содержания: «В этой чаше виноградное вино. Припасено пищи столько, сколько необходимо усопшему. Затем приготовлено чистое масло». Показательно, что текст находит подтверждение, судя по составу погребального инвентаря, так как умершего принца похоронили в сопровождении разнообразной посуды. Необходимо отметить, что такое прочтение является лишь одним из вариантов и не стало окончательно признанным. Так что, загадочный текст еще ждет своего часа!

Во время археологических работ на могильнике Талды-II в Восточной Сарыарке в 2009–2010 гг. были обнаружены около 200 золотых изделий, а также свыше 22 000 мелких украшений. В ходе работ на других памятниках региона – могильниках Карашоқы, Шерубай-1, также были найдены подлинные шедевры ювелирного искусства. К сожалению, погребения были ограблены, и мы можем только предполагать, судя по сохранившимся прекрасным изделиям, многие из которых выполнены в особом ажурном стиле, каким великолепным был костюм степных правителей.

Уникальное погребение знатной женщины или «Таксайской жрицы», было обнаружено в кургане № 6 могильника Таксай I (Западно-Казахстанская область) в 2012 г. Знатная сарматка была похоронена в сопровождении двух женщин, видимо, находившихся у нее в подчинении. В яме, где размещалось погребение знатной женщины, находилось множество предметов местного и импортного производства. Они позволяют представить, из чего состоял вещный мир женщины, являющейся служительницей культа в то далекое время.

Некогда вещи предназначались не только для выполнения тех или иных практических функций. Они могли наделять своего владельца необходимыми характеристиками, сообщать информацию о нем, обеспечивать защиту и безопасность. Например, детали костюма могли рассказать о возрасте, поле, социальном положении, этнической, религиозной принадлежности. Исходя из этого, важнейшее значение придавалось изображениям на поверхности предметов и их форме. С этим связана любовь к звериным образам в эпоху раннего железного века или стремление покрывать поверхность изделий растительным орнаментом в эпоху средневековья и этнографического времени.

Поражает продуманность образов, созданных мастерами прошлого. Для звериного стиля характерны, прежде всего, передача экспрессии, акцент на определенных качествах изображаемого животного, выполненный с помощью различных стилистических приемов.

В зверином стиле украшались предметы, имевшие огромное значение в жизни общества: знаки верховной власти, детали костюма, предметы украшений, оружие и культовые предметы (к ним относятся бронзовые светильники, котлы, каменные жертвенники).

Эпохой Золотой Орды датируются многочисленные клады, обнаруживаемые при раскопках городищ Южного Казахстана. В их состав входят монеты, а также нередко различные вещи; среди них необходимо отметить различные женские украшения.

Сайрамский клад был обнаружен в 2013 г. при расчистке тандыра на городище Сайрам. Он состоял из браслета, перстней, серег и их фрагментов, бляшек, подвесок, слитков металла, жемчуга, обработанных камней, различного лома и монет. Все предметы были выполнены из золота. Вещи были сложены в матерчатый узелок, следы от ткани которого отпечатались на монетах. Рядом, также в тандыре, находился клад из 2600 серебряных монет.

Торевтика Золотой Орды достигла невиданного расцвета в связи с насыщением ее иноземными образами, введением новых технологических приемов, сочетанием традиций различных ремесленных школ. Наряду с объемными предметами, на изготовление которых затрачивалось значительное количество драгоценного металла, мы видим и совершенно иные вещи небольших размеров, зачастую ажурные. Металл продолжал обладать значительной ценностью и в данное время.

Исследователи констатируют, в традиционной культуре и обычаях многих современных тюркоязычных народов сохранились многочисленные реликты предшествующих эпох. Особенности в оформлении традиционного костюма, его богатейшая символика понятны только с учетом информации, которую нам дают памятники прошлого. Идея создания высоких конусообразных головных уборов, некогда украшавших головы древних мужчин и женщин, сохранилась спустя века и именно такую форму воспроизводит саукеле – традиционный головной убор невесты и жены у многих тюркоязычных народов. Символом мужчины в казахском традиционном обществе продолжал оставаться пояс с металлическими бляшками, наиболее ранние экземпляры, которых обнаружены в погребениях эпохи раннего железного века.

Древние артефакты имеют особое притяжение. В них чувство движения, ощущение безбрежного пространства, в них память о тех, кто когда-то возводил города и курганы. Эта суровая и даже хищная красота воплотила дух степи!

A7

A7

ҚАЙНАР КӨЗ. ТАС ЖӘНЕ ҚОЛА ДӘУІРЛЕРІНІҢ ӨНЕРІ

З. Самашев, А. Оңғарұлы

Қазақстанның музейлерінде сақтаулы сан алуан өнер туындыларын тас дәуірінен бастап көптеген буын өкілдері болып табылатын шеберлер жасаған.

Бейнелеу ескерткіштері (икемді мүсін өнері, тақтатастар және алып мүсіндер, бұғытастар, петроглифтер, ою-өрнектеу – сәндік-қолданбалы және басқа түрлері) тікелей тіршілікті қамтамасыз ету қызметімен емес, адамның рухани болмысымен байланысты. Олар көзбен қабылдауға арналған, мәдени мазмұны ортақ және көп бөлігі адамдардың рәсімдік-ғұрыптық тәжірибе жүйесіне кіреді.

Осы уақытқа дейін Қазақстан аумағынан табылған бейнелеу өнері туындыларының ең ежелгі үлгілері неолит және энеолит дәуірлеріне жатады.

Ұсақ пластика. Қола дәуіріндегі икемді мүсін өнері туындыларының алдындағы шағын пішінді ең ертедегі өнер үлгілерінің ішінде Павлодар облысындағы Шідерті-III қонысының неолиттік қабатынан табылған және қабанға көбірек ұқсас, сұр кремнийлі топырақтан жасалған шағын мүсінді атап көрсетуге болады.

Аңның ұзын тұмсығы үшкір, бірақ сәл иіле алға созылған. Төбесі мен қабанға тән еңіс маңдайы ерекше көзге түседі. Аяқтары «кілт тоқтаған» күйде көрсетілген, аңның жотасын немесе басқа да өзіне тән бөліктерін ерекшелеп көрсету үшін шынайы түрде жасалған дене сұлбасы екінші қайтара өңдеп түзетілген. Аңның денесі мен аяқтарының төменгі бөлігін бөліп көрсетіп тұрған қиғаш нақыстың түзу сызықтары мүсіннің сұлбасына ерекше бояу мен әсемдік беріп тұр.

Қазақстан аумағындағы ең ертедегі икемді мүсін өнері туындыларының қатарына энеолиттік Ботай қонысының мәдени қабатынан табылған, тастан жасалған, бір бөлігі сақталған шағын адам мүсінін және адам тәрізді «үтікті» жатқызуға болады (Зайберт, 2009, 189–190, 318-бб.).

Адам тізерлеген немесе дұға оқып тұрған қалпында, қолдары қарнына қойылған қалыпта бейнеленген. Мүсіннің белгілі бір ғұрыпты атқару тәжірибесімен байланысты екені сөзсіз. Егер жүкті (немесе босанып жатқан) әйелдің бейнесін жеткізіп тұр десек, онда мұны өсіп-өнумен байланыстыруға болады. Бұл мүсінде арбакеш бейнеленген болуы да мүмкін.

Қазақ Алтайының аумағынан табылған, күйдірген саздан дайындалған адам басының мүсіні асатаяқтың ұшы болуы да ықтимал. Көздері көз түбіндегі шұңқырлардың ішіне салынған шар жапсырмалар түрінде жасалған. Көлденең қысқа сызықша түрінде белгіленген аузы томпайған бетімен және шығыңқы көз домалақтарымен үйлесіп, бас мүсініне ерекше мәнерлілік беріп тұр.

Ботайдағы адамның сол қол буынының жылқының тісінен жасалған шағын мүсінінің, әрине, салт-рәсімдік құндылығы жоғары, белгілі бір кодқа ие және ғарыш элементтері туындайтын адам денесінің бөліктері тура-

лы ежелгі идеологиялық ұғым-түсініктерді көрсетеді және түрлі мифтік-рәсімдік кешендермен, өмір кезеңдерімен, өсіп-өну құдіретімен және қатарынан әлемнің көптеген халықтарының этнографиясында барынша кең тараған әрі қызықты көптеген басқа да ұғым-түсініктерімен байланысты.

Кейбір зерттеушілер жылқының нақыштап жасалған бақай сүйектерін антропоморфизм идеясымен, дәлірек айтсақ, әйелге табынушылықпен байланыстырады және Ботайлық әйелдер киімін қайта құрастыру нұсқаларын ұсынады, ал қазу жұмыстарының авторы В.Ф. Зайберт олардың беретін мағынасын түсіндірудің өзге нұсқаларын ұсынып отыр.

*Геометриялық сызба өрнектермен нақышталған жылқы бақайлары. Ботай қонысы. В.Ф. Зайберттің қазбасы
Гравированные фаланги лошади из поселения Ботай.
Раскопки В.Ф. Зайберта*

Қола дәуірінде Еуразияның далалы аймақтарындағы халықтарда бейнелеу өнері жақсы дамығаны байқалады, соның нәтижесінде қоғамның сан алуан өнер туындылары сол замандағы технологиялық және рухани даму деңгейін көрсетіп, адамның тіршілік әрекетінің көптеген салаларына енеді.

Қостанай облысынан табылған, бәлкім, ерте металл дәуіріне жататын адам тәрізді кейіпкерлердің тас мүсіндері ерекше қызығушылық тудырады. Олардың біреуі қошқылтым құм тастан жасалған, «ер адам» түріндегі кейіпкердің мүсіндік бейнесі болып келеді, бірақ бейне ерекше жеткізілген. Оның үйлесімсіз үлкен басы біршама алға қарай созылған жуан, әрі қысқа мойнына қондырылған; бетінің сүйегі шығыңқы, екі жалпақ, әрі сопақ кескінделген көз шарасын білдіретін ойықтары бар, бірақ толық көрсетілмеген. Еріндері қатты жұмылған. Ұшы үшкір және танауы делдиген мұрны ерекше мәнерлі жасалған.

«Тобыл ойшылы» – Қостанайдан табылған антропоморфты мүсінше. Кездейсоқ олжа
«Тоболский мыслитель» – каменная антропоморфная скульптура из Костаная. Случайная находка

Мүсін, бәлкім, белгілі бір рәсімдік-ғұрыптық әрекеттерді жүргізген кезде айрықша белгі ретінде пайдалануға арналған болуы ықтимал, не болмаса өзі сиыну объектісі болуы мүмкін. Ол сол заманда дәстүрлі болған отырған қалпындағы адам тәрізді «құдай» бейнесін жеткізіп тұр. Адам тәрізді бейне шынтақ тұсынан бүгілген және тізесіне қойылған қол буындарымен қарын тұсында қандай да бір доп-домалақ оймалы затты ұстап тұрғандай, оның төменгі жиегіне бедерлі және кедір-бұдыр тілік жалғасқан. Бұл кейіпкер әлденені (түнгі аспан шырақтарының қозғалысын, күннің шығуын немесе батуын және т.с.с.) қалт етпей қадағалап отырғандай.

Назар аударарлық бір жайт, осы мүсіндегі адамның және сеймин үлгісіндегі қола пышақтардың, тас асатаяқтардың және келсаптардың ұштарында бейнеленген бірнеше адам тәрізді кейіпкердің баскиімі, бәлкім, қола дәуірінің белгілі бір кезеңінде болған жабысып тұратын доғал пішінді баскиім – телпек (қазақтың тақиясына ұқсас) үлгісіне жатады.

Ақмола облысынан табылған тас мүсінде бейнеленген тағы бір адам тәрізді кейіпкердің баскиімі, шамасы, аталған қостанайлық үлгідегі баскиімнің құрылымының ері қарай түрленген түрі болса керек, дегенмен айқын

иконографиялық (және технологиялық) жақындығына қарағанда, олардың арасында хронологиялық алшақтық жоқ.

Тағы бір тас мүсін қазақ даласының солтүстігінде қола дәуіріндегі мал өсірушілер мен металлургтар қоғамында болған бірқатар діни-идеологиялық нормалар мен мақсаттармен, сондай-ақ көркем және иконографиялық дәстүрлермен байланысты (Ченченкова, 2004).

Бұл адам мүсінінен басын, көзін, мұрнын, аузын және қолының тұрған қалпын, сондай-ақ отырған қалпын дәл сол тәсілмен үлгілегенін байқаймыз. Алайда өте маңызды тұсы, жоғарыда аталған екі адам тәрізді мүсінде бейнеленген домалақ зат мұнда көрінбейді. Сондай-ақ баскиімі анық бейнеленбеген, аяғы да біршама өзгеше қалыпта бейнеленген.

Зайсаннан табылған шағын мүсін киім киісіне (ұзын етек халат, «әйел» баскиімі және т.б.) қарағанда, жиынтық адам бейнесі сияқты. Төбесі жатық, кейіпкердің басындағы баскиім цилиндр пішінді сияқты болып көрінеді. Зайсандық пұттың баскиімінің пішіні өзгеше. Адамның көздері мен аузы ою техникасымен белгіленген. Қола дәуіріндегі адам тәрізді мүсіндердің көпшілігі сияқты мұрынды үлгілеуге ерекше көңіл бөлінген.

Зайсандық пұт барлық белгілі мүсіндерден қолының шынтақ тұсынан бүгілу қалпымен ерекшеленеді: оң қолы арқасына қайырылған, сол қолы кеудесінде.

Адам тәрізді асатаяқтардың қатарына Семей төңірегінен табылған екі асатаяқ және тағы екі келсап жатады, олардың біреуі Ақмола облысының Қорғалжын ауданынан табылды, ал Көкшетау қаласының облыстық музей қорларында сақтаулы тұрған екіншісі кездейсоқ табылған.

Антропоморфтық мүсіндер. Қостанай облысынан табылған кездейсоқ олжалар
Антропоморфные скульптуры. Случайные находки в Костанайской области

Жылқыбас асатаяқ. Семей қаласының маңынан табылған кездейсоқ олжа

*Каменный жезл с изображением головы коня.
Случайная находка из окрестностей Семей*

Үстірттегі Тоқсанбай қола дәуірі қонысының мәдени қабатынан кристалл дақтары бар күңгірт тастан жасалған жылқының бас мүсіні табылды. Төменгі бөлігінде қандай да бір затқа саптауға арналған тік бұрышты өзек-тығын ойып жасалған. Жылқының бас мүсіні тұрмыстық мақсаттағы немесе табынушылық сипаттағы қандай да бір заттың құрамдас бөлігі болған.

Шығыс Қазақстан аумағынан кездейсоқ табылған (біреуі Томск университетінің музейінде сақтаулы, РФ) ұштары аттың бас мүсіні түріндегі екі тас асатаяқты зерттеушілер қайта құру үлгілерінде жиі пайдалануда. Аталған асатаяқтар – бейнелеу өнерінің нағыз жауһарлары: олар дайындау технологиясы бойынша, сол сияқты жануар бейнесін көркемдеп көрсету стилі бойынша кемел орындалған, сондықтан олар сеймин-турбин бейнелеу стилі деп аталатын стильде жасалған эталондық үлгілер болып табылады деп тұжырымдауға толық негіз бар. Олар жалы қысқа орталықазиялық жылқының өзгеше сырт бітімінің кейбір ерекшеліктерін дәл жеткізіп тұр.

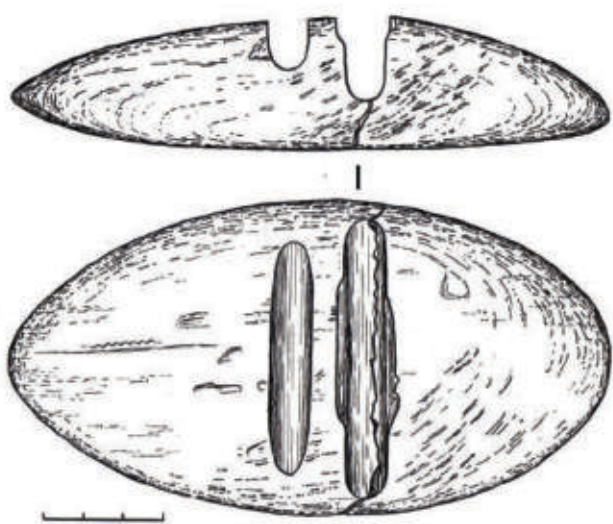
Шемонаихадан табылған қола қанжардың жоғарғы ұшы дәл осы аласа бойлы орталықазиялық қыр жылқысының сырт бітімінің ерекшеліктерін жинақы түрде жеткізіп тұр. Жануар «кілт тоқтаған» қалыпта, артқы қысқа аяқтарымен сәл отырыңқыраған күйде бейнеленген. Жылқының көлемді басы төмен түсірілген, бірақ сәл алға қарай созылған, сәл ашылған аузы мен делдиген танауы көрсетілген. Танауын бұлайша мұрынның ұшындағы сопақ және домалақ шұңқыр түрінде көрсету – тас асатаяқтарды көмкеріп тұратын аттың бастарына да дәстүрлі әдіс. Пржевальск жылқысынікіндей кекілге жалғасып кететін қысқа жалының үлгісі «сеймин-турбиндік» барлық жылқы мүсіндеріндегі сияқты жуан мойындағы сәл иілген доға түрінде жасалған. Жануардың төменгі ернінен қанжардың жоғарғы ұшының мүсін орналасқан жатық бетінің жиегіне дейін жететін көлбеу жолақ аттың тізгіні ретінде түсіндіріледі (Самашев, 2010, 14–15-бб.).

Қостанай облысындағы Жетіқарадан табылған найзаның қола ұштығының тығынының қарама-қарсы жақтарына дәнекерленген екі шағын мүсінді аттың басы. Жылқының мүсінді бастары аққудікіндей иілген мойындарға қондырылған, сейминдік стильде жинақталып жасалған. Олар түрлі пішіндерде құйылған, сондықтан біршама техникалық айырмашылықтары бар және өлшемдері де әр түрлі. Жылқының басының алдында жыртқыш тектес екенін көрсететін айқын белгілері жоқ құс мүсіні орналасқан. Қарама-қарсы жағына да құстың стильденген мүсіні дәнекерленген.

Семей қаласының өлкетану музейінде сақтаулы ашық сұр тастан жасалған келсаптың жоғарғы ұшы қойдың басы түрінде мүсінделген. Жануардың айқын дөңес мұрны мен аузы ерекше көзге түседі, мүйізі төмен түсірілген түрде бейнеленген, көздері томпақ. Келсаптың бетінде жеті немесе сегіз бедерлеп жасалған білік-сақина болар-болмас байқалады.

*Шемонаихадан табылған қола қанжар. Шығыс Қазақстан
Бронзовый кинжал из Шемонаихи. Восточный Казахстан*

*Бедерлі «үтікше». Маңқыстау
Орнаментированный «утюжок». Манкыстау*

Жетісудағы Есік қаласының төңірегінен табылған, жоғарғы ұшы қойдың басы түрінде жасалған келесі асатаяқ жанартау тасынан дайындалған. Жетісудан қойдың басы бейнеленген тағы бір тас біліктің бөлігі табылғанын атап өтейік.

Икемді заттардың ішінде үтік деп аталатын заттар ерекше қызығушылық тудырады. Орталық Қазақстандағы Талдысай кейінгі қола дәуірі қонысының мәдени қабатынан табылған тас бұйымның сынығы жануардың, дұрысы, тұқыл өгіздің басы түрінде безендірілген «үтіктің» бөлігі ретінде бағаланады.

Қазіргі уақытта Астананың музейлерінің бірінде сақтаулы, Арқалықтан табылған, қара талькохлориттен жасалған тағы бір «үтіктің» мұндай бұйымдарға тән оймасынан бөлек, тегіс жағында шотбалта құюға арналған құю қалыбы бар. Зат бастапқыда көп қызмет атқарған ба немесе бастапқы қызметі тоқтағаннан кейін құю қалыбы ойып жасалған ба – бұл белгісіз.

Ұзынша «үтіктің» жіңішке шет жағында тастың бетін күрделі технологиялық өңдеу арқылы жасалған адамның

басының бедерленген бейнесі бар. Бұл бедер біраз шығыңқы пішін құрап, қырынан шолып қарағанда және бұйымның жоғарғы тұрпатымен үйлескенде қандай да бір аңның (борсықтың?) мұрнының ұшына ұқсайды. Сонымен, салынған зерде аң және адам тәрізді элементтердің болуы, әмбебап (ғұрыптық-қолданбалы) қызмет атқарғаны оның таңбалық дәрежесін айтарлықтай арттырып, осы заттың мазмұнында қамтылған мағыналық жүктің күрделілігін ерекшелеп көрсетіп тұр.

Бозашы түбегіндегі Тұщықұдық қонысының төңірегінен кездейсоқ табылған біреуінің бетінде үш-үштен екі ассиметриялық үлкен жолақтарға біріктірілген алты өрнектелген жолақ бар, олар көлденең ойманың жан-жағына орналасқан. Оларға көп мөлшерде қысқа әрі қиғаш керткіс жасалған, бұған қарап, белгілі бір сандық символика бар деп болжауға болады.

Энеолиттік Ботай мәдени қабаттарынан сүйектен жасалған балық мүсінінің бөлігі табылды. Жалпақ мүсіннің бөлігінде қашап жасалған қиғаш жолақтары бар екі жүзбеканат және қабыршақты білдіретін керткістер бар. Тастан жасалған балық мүсіндері палеолит дәуірінде-ақ белгілі болған; олар сондай-ақ барлық кейінгі дәуірлердегі Еуразия халықтарының салт-рәсімдік айрықша белгісіне қосылады.

Икемді заттардың қатарында жансыз объектілердің көлемді бейнелері бар, олардың беттерінің пішіндері және сәндік безендірілуі қола дәуіріндегі халықтардың бейнелеу өнеріндегі маңызды бағыт болып саналады. Бұлар – жабық кешендерден де шығатын, бірақ көбінесе кездейсоқ табылған, сирек кездесетін түрлі түсті тас жыныстарынан жасалған, түрліше безендірілген түйреуіш ұштары.

Қола дәуіріндегі ерте сақ заманындағы халықтар пайдаланған икемді заттардың ерекше санатын шет жақтары қойдың бас мүсіндерімен безендірілген тегіс тақталар құрайды. Олар негізінен еліміздің солтүстік аймақтарынан табылды.

Сонымен, осы бөлімде қарастырылған материалдарда пішіні мен тақырыбы, мазмұнының берер мағынасы мен қызмет мақсаты, сондай-ақ дайындау технологиясы бойынша барынша алуан түрлі икемді мүсін өнерінің, ұсақ пластиканың үлгілері сипатталады, олар жабық кешендер-

*Қой басы бейнеленген тақтатас. Солтүстік Қазақстан
Плита с изображением головы барана. Северный Казахстан*

*Ойшілік ауылының маңынан табылған бұғытас. Шығыс Қазақстан
Олений камень, обнаруженный у с. Ойшилик. Восточный Казахстан*

ден де шықты, сол сияқты түрлі жағдайларда кездейсоқ табылған. Олар ең алдымен діни, мифтік-рәсімдік кешендермен, сондай-ақ Еуразия орталығының далалы, орманды-далалы және таулы-жазық аймақтарындағы мал өсірушілер мен металлургтардың шаруашылық қызметімен байланысты.

Монументтік өнер. Монументтік өнер ескерткіштері түрлі тарихи кезеңдердегі әлеуметтік-мәдени құрылымдардың негізгі идеологиялық бағдарларымен және дүниетанымдық құндылықтарымен, сондай-ақ эстетикалық нормаларымен байланысты.

Тас мүсіндердің бетін жауып тұратын құс басты бұғылардың астарлы бейнелері бойынша ғылымда «бұғытастар» деген атқа ие болған тақтатастар қола дәуірінің соңғы кезеңіндегі және ерте темір дәуірінің бастапқы кезеңіндегі жарқын әрі жұмбаққа толы монументтік өнер ескерткіштері болып саналады. Бұғытастар құрбандық шалу-еске алу кешендерінің құрамдас элементтері болып табылатын түрлі бейнелері бар арнайы өңделген тақтатастар түрінде болып келеді.

Бұғытастардың беретін мағынасының негізін қарулы жауынгер бейнесі құрайды, сондықтан бейнелер мифтік-поэтикалық ойлауда микрокосмға сәйкес келетін адам денесінің сатылы құрылымын, яғни әлемнің үштік моделін ескере отырып түсірілген: жоғарғы бөлігінде – адам бетінің сұлбасы, көбінесе келбетін алмастыратын қиғаш жолақтар, күн нышандары, сосын сырғалар, айна, сымалқа, алқа, тізбе моншақ; ортаңғы бөлігінде – бірқатар зерттеушілер киімнің зері ретінде қарастыратын, жоғары қарай ұмтылып тұрған тұмсықты бұғылардың мүсіндері, ал төменгі бөлігінде – қару құралдары (садағы бар қынап, бедерлейтін құрал, қайрақ тас, ілгек, қалқан және т.б.) ілінген белдік.

Тарбағатай тауының шегінде, Қазақстанның шығысындағы Жартас, Ойшілік, Түйемойнақ шатқалдарынан классикалық үлгідегі бірнеше бұғытасты анықтадық, бірақ екіншіше орай, олардың кейбірі бастапқы орнатылған жерлерінен орындары ауыстырылған болып шықты.

Мерзімі қола дәуірінен ерте темір дәуіріне ауысатын кезең деп анықталатын Павлодар облысындағы Торайғыр жерлеу-еске алу кешенінің құрамында да құс басты бұғылардың және жыртқыштардың бейнелері бар бұғытастар кездеседі.

Жоғарғы бөлігінде сақина тәрізді белгілердің және қынап пен садағы бар белдіктің бейнелері бар бұғытастың қарапайым түрі шығыста және Орталық Қазақстанда кең тараған, кейде Жетысу аймағында кездеседі.

Тас қоршаулардан, жәшіктерден және тігінен орнатылған объектілерден тұратын күрделі құрбандық шалу-еске алу кешендерінің элементтері болып табылатын бұғытастардың жоғарғы бөлігіндегі бұғылардың, күн шеңберлерінің, дискілердің мүсіндерінде құс тұмсығы бейнелерінің болуына қарап, олардың жоғарғы аспан құдайлары туралы кейбір ұғым-түсініктермен байланысы болған деп топшылауға болады, аспан құдайларының құрметіне мұндай ғибадатханаларда түрлі рәсімдік-ғұрыптық кәде-жоралар мен құрбандық шалу рәсімдері жүргізілген.

Мұрындары тұмсық тәрізді бұғылардың бейнелері – қола дәуіріндегі тайпалар өнеріндегі жұмбақ құбылыс, алайда тақтатастарға қарағанда кең тараса да, әлі күнге дейін ғылымда көңілге қонарлық түсіндірмесі жасалған жоқ.

Құс басты бұғылардың мүсіндері жасалмаған, бірақ қару құралдарының және басқа да айрықша белгілердің бейнелері бар басқа түрдегі бұғытастар бұдан әрі батысқа

қарай тарап, қазақ даласын, Орал мен Поволжьені, Кавказды қамтиды, ал бірлі-жарым үлгілері Орталық Еуропада белгілі.

Ою-өрнек. Қола дәуірінде мәдени феноменнің бөлігі ретінде ою өнерінің дамуы, әрине, адамдардың тіршілік әрекетінің өндірістік саласымен байланысты, өйткені ою-өрнек сол кезде болған техникалық-технологиялық тәсілдерді пайдалану арқылы жасалған заттардың және түрлі тұтыну мақсаттарына арналған заттардың бетіне салынады. Сондықтан әлеуметтік құрылымы әр түрлі мәдени-тарихи қауымдастықтардың мифтік-рәсімдік кешенімен байланысты сәндік дәстүрлердің бастапқы мотивтері мен элементтерінен бастап үлгі жасаушы таңбалар жүйесін қосуға дейін ою-өрнектеудің дамуы мен түр өзгерісі қола дәуіріндегі күрделі мәдени шығу тектік үрдісінің бағытын көрсетеді.

Заттың (әр түрлі табиғи және жасанды материалдардан жасалған) бетінің өлшеміне және қызмет мақсатына қарай ою-өрнектің кеңістікте үйлестірілу күрделілігі әр түрлі дәрежеде болады: бірлі-жарым мотивтерден немесе ықшам элементтерден бастап бейнелеу «мәтіндері-нышандары» деңгейіне дейін жеткізілген күрделі композициялық құрылымдарға дейін. Алайда эстетикалық, таңбалық немесе өзге де қызметіне қарамастан, ою-өрнектің табиғатының осы ою-өрнек түрлі технологиялық тәсілдермен (түйреу, қалып, ою, құю, бояу және т.б.) бетіне қондырылатын заттың өзіне қатысты алғанда қосымша нәрсе екені анық. Тастардағы, саздан жасалған тақтайшалардағы және басқа заттардағы ақпаратты бастапқы жеткізуші болып табылатын петроглифтерден немесе жазбалардан ою-өрнек осы арқылы ерекшеленеді.

Заттарды (ою-өрнек салынған) дайындау технологиясы олардың пішіндерімен, жерлеу-еске алу ғұрпымен, қоныс материалдарымен және басқа да деректермен арақатысты болған кезде ою-өрнек аумақтық субмәдениет белгілерін және т.б. айқындайды. Ою-өрнек түсірудің таңбалық-коммуникативтік қызметі ең маңызды зерттеу аспектісі болып саналады.

Палеометалл дәуіріндегі ою өрнекті өнімдердің басым бөлігі керамикалық ыдысқа түсірілген айшықтар түрінде берілген. Ботай және онымен қатарлас Торғай иіріміндегі Терсек ескерткіштерінің (Калиева, Логвин, 1997, 71–99-бб.), сол сияқты Алтай мен Оңтүстік Сібірдегі Афанасьев ескерткіштерінің материалдарына қарағанда, ерте кезеңде ыдыстардың (көбінесе үлкен табаны сүйір және табаны жұмыр) бүкіл бетін көбінесе бір қалыпты үйлестірілген күрделі құрылымды ою-өрнек композицияларын құрайтын геометриялық мотивтермен және элементтермен безендіру дәстүрі басым болған.

Кейінгі кезеңдерде ою-өрнектеу бұдан әрі геометрияландыру арқылы және қола дәуіріндегі ыдыстардың пішіндеріне сәйкес дамиды, ою-өрнектің құрылымы тұрақты болып, симметриялық композициялар, күн нышандары, үш бұрышты мүсіндер, жаншу тәсілі, каннелюралар, меандр құрылымдары көп қолданыла бастайды және оларды үйлестірудің әр аймаққа тән тәсілдері туындайды.

Әрине, Андронов ою-өрнек түсіру дәстүрі кейінгі мәдени құрылымдарда да сақталады. Алайда қола дәуірінің аяғында ыдыс пішіндерінің және шаруашылық құрылыстың, сондай-ақ дүниетанымдық бағдарлардың өзгерістері еріксіз керамикалық ыдысты өрнектеу жүйесінің түр өзгерісіне әкеледі, бұл Орталық Қазақстандағы (Кент қонысы және басқалары) Беғазы-Дандыбай мәдениетінің бірқатар ескерткіштеріндегі және Жоғарғы Ертіс маңындағы (Измайловка және басқалары) ескерткіштердегі материалдардан байқалады (Евдокимов, Варфоломеев, 2002; Ермолаева, 1987, 64–94-бб.).

Орталық Қазақстанның Беғазы-Дандыбай ескерткіштеріндегі (Мыржық, Кент және т.б.) сүйек бұйымдардағы асқан шеберлікпен жасалған ою-өрнекті композициялар барынша алуан түрлі және сүйектен ою өнерінің және ежелгі ою-өрнек түсірудің нағыз жауһарлары болып саналады.

Жартаста бейнелеу өнері. Қола дәуірінде бейнелеу өнерінің осы түрі ең көп тараған тәсіл болған (Самашев, 2006).

Біз сол замандағы шынайы өмірдің көрінісін және «әлем картинасының» архетиптік бейнелерін көргіміз келетін палеометалл дәуірінің петроглифтерінің ең маңызды мотивтері – ұсақ пластика туындыларында және ою-өрнектеуде де берілген күн белгілері мен нышандары (Шығыс Қазақстандағы Ақбауыр үңгіріндегі жазбалар), айрықша белгілер (асатаяқтар) және басқа мотивтер.

Бұл заманда дәстүрлі аңшылық сюжеттермен қатар, шоқпар, соғыс балталары, қалқандар, жақыннан және қашықтан соғысу қаруының өзге де түрлері, пышақтар, сондай-ақ соғыс күймелері пайдаланылған соғыс көріністері; «жасанған», «күн басты» кейіпкерлердің қатысуымен жұптасып және топтасып орындалатын билер; өсіп-өнуге табынушылыққа байланысты эротикалық көріністер; құрбандық шалу рәсімдері пайда болады.

Мүйізді жануарлардың үштігі – өгіз, бұғы және ешкі/таутеке – қола дәуірінің өнеріндегі аң бейнесінің негізін құрайды. Қола дәуірінде бейнелеу өнерінің объектілері сондай-ақ сол замандағы жартаста бейнелеу өнерінің құрамын айтарлықтай толықтырған басқа да шөпқоректі жануарлар, жыртқыш аңдар мен құстар болған. Онда қандай да бір бейненің көп кездесуі себебін ең алдымен Еуразияның нақты бір географиялық аймақтарының табиғи-экологиялық бөлігінің ерекшеліктеріне бейімделген халықтардың тіршілік әрекеті мен тіршілікті қамтамасыз ету жүйесі тығыз байланыста болған жануарлар әлемінің қандай да бір популяцияларының таралу аймағынан іздеген жөн.

Барлық археологиялық кезеңдердің ішінде қола дәуіріндегі Еуразияның жартаста бейнелеу өнерінде жалғыз тұрған, сол сияқты түрлі көріністер мен композициялардың құрамындағы адам тәрізді бейнелер көп кездеседі.

Қазақстанның қола дәуіріне жататын жартаста бейнелеу өнеріндегі адам бейнесі көп қырлы әрі алуан түрлі. Ол барлық дерлік баяндау түріндегі, мифологиялық, соғыс және өзге де сюжеттерде орталық бейне ретінде кездеседі.

Бейнелердің көрнекі топтамасын аң тәрізді немесе құс

бейнесіндегі бетперделер, ерекше баскиімдер, жануарлар терісінен киім киген және құйрықтары бар жасанған кейіпкерлер құрайды.

Қазақстандағы ең көп мөлшері Жетісудан, бірлі-жарым үлгілері Сарыарқадан, Тарбағатайдан және басқа жерлерден табылған «күн басты» адам тәрізді кейіпкерлер әлі күнге дейін талдауға және түсіндіруге ең күрделі бейнелер болып қалуда.

Алғаш рет Тарбағатай тауларындағы Оралбай шатқалынан анықталған қола дәуіріндегі тұрғын жайлар мен қоныстардың бейнелері ерекше назар аударуға тұрарлық. Шимайлы шатқалындағы (Тарбағатай) бір тастың бетіндегі қос ирек сызықтың бейнеленуі нақты жер тұрғын жайларына немесе тәңірлерге апаратын жол идеясымен байланысты болуы әбден мүмкін. Жануарлардың тұяқтары түріндегі нышандық белгілердің мазмұны да құдайға апаратын жол туралы ұғым-түсініктермен қиыстырылуы мүмкін.

Сонымен, негізінен Қазақстанның аймақтарынан шығатын монументтік өнер, ұсақ пластика, ою-өрнек және жартастағы бейнелер бойынша материалдар қола дәуіріндегі халықтардың бейнелеу өнерінің өзіндік көрініс табу түрлерін көрсетеді, олардың қола дәуірінде ұлан-байтақ Еуразия аумағында өмір сүрген этникалық-мәдени құрылымдардың мифтік-рәсімдік кешенімен байланыстарын ашады және қарастырылып отырған тарихи кезеңдегі

олардың көркем шығармашылығының жоғары деңгейде дамығанын көрсетеді.

Әдебиет

Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 576 б.

Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 138 б.

Ермолаева А.С. Памятники переходного периода от эпохи бронзы к раннему железу // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-ата, 1987. – 64–94-бб.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. – Кустанай: Изд-во Кустанайского университета, 1997. – 180 б.

Ченченкова О.П. Каменная скульптура лесостепной Азии эпохи палеометалла III–I тыс. до н.э. – Екатеринбург: Тезис, 2004. – 336 б.

Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 б.

Самашев З. Изобразительные памятники бронзового века // Кадырбаевские чтения-2010 // Материалы II Международной научной конференции. – Актобе: 2010. – 4–33-бб.

ИСТОКИ. ИСКУССТВО КАМЕННОГО И БРОНЗОВОГО ВЕКОВ

Самашев З., Онгарулы А.

Разнообразные произведения искусства, хранящиеся в музеях Казахстана созданы многими поколениями мастеров, начиная с каменного века.

Изобразительные памятники (мобильная скульптура, стелы и монументальные статуи, оленные камни, петроглифы, орнамента, – декоративно-прикладные и другие виды) связаны с духовным бытием человека, а не с функциями непосредственного жизнеобеспечения; они предназначены для визуального восприятия, входят в общий культурный контекст и большей частью включаются в систему ритуально-обрядовой практики людей.

Наиболее древние образцы произведений изобразительного искусства, выявленные на территории Казахстана к настоящему времени, относятся к неолиту и энеолиту.

Мелкая пластика. Из числа наиболее ранних образцов искусства малых форм, предшествующих произведениям мобильной скульптуры бронзового века, можно указать на миниатюрную фигурку из серой кремнистой породы, больше напоминающую кабана из неолитического слоя стоянки Шидерти- III в Павлодарской области.

У зверя заостренная, но вытянутая вперед под слабым углом длинная морда. Выделяются макушка головы и покатый, характерный для кабана, лоб. Ноги показаны в со-

стоянии «внезапной остановки», реалистично выполненные контуры тела для подчеркивания, например, холки и других характерных частей зверя, подправлены вторичной обработкой. Особый колорит и изящество придают силуэту скульптурки прямые линии косоугольного скола, выделяющие нижнюю часть корпуса и ног зверя.

К числу наиболее ранних произведений мобильного искусства на территории Казахстана можно отнести одну фрагментарно сохранившуюся миниатюрную фигурку человека из камня, найденную в культурном слое энеолитического поселения Ботай и антропоморфный «утюжок» (Зайберт, 2009, с. 189–190, 318).

Человек изображен в коленах преклоненной или молитвенной позе, со сложенными на животе руками. Нет сомнения, что скульптурка связана с практикой отправления какого-то культа. Если допустить, что она передает образ беременной (или рожавшей) женщины, то можно связать ее с культом плодородия. Допускают, что данная скульптурка может изображать возникшего.

Терракотовая скульптурная голова человека, найденная на территории Казахского Алтая, возможно, служила навершием жезла. Интересны глаза, выполненные в виде шариковых налепов внутри глазничных впадин. Рот, обо-

Өрнектелген қыш ыдыс. Ботай қонысы.

В.Ф. Зайберттің қазбасы

*Орнаментированный керамический сосуд. Поселение Ботай.
Раскопки В.Ф. Зайберта*

значенный поперечной короткой черточкой, в сочетании с раздутой щекой и выпуклыми шариками глаз придает скульптурной голове особую выразительность.

Ботайская миниатюрная скульптурка кисти левой руки человека, выполненная из зуба лошади, обладает, естественно, сакральной ценностью повышенной степени, кодом и отражает древние идеологические представления о частях человеческого тела, из которых возникают элементы космоса и связана с различными мифо-ритуальными комплексами, жизненными циклами, магией плодородия и множеством других представлений, которые имеют достаточно широкие и интересные параллели в этнографии многих народов мира.

С идеей антропоморфизма, точнее, с женским культом, некоторые исследователи связывают гравированные фаланги лошади и предлагают варианты реконструкции одежды женщин ботайского населения, хотя автор раскопок В.Ф. Зайберт предлагает иные варианты расшифровки их смысловой нагрузки.

В бронзовом веке наблюдается широкое развитие изобразительной деятельности у населения степного пояса Евразии, в результате которой разнообразные произведения искусства проникают во многие сферы жизнедеятельности человека, отражая уровень технологического и духовного развития общества того времени.

Особый интерес представляют каменные фигурки антропоморфных персонажей из Костанайской области, относящиеся, вероятно, к эпохе раннего металла. Одна из них выполнена из коричневатого песчаника, представляет собой скульптурное изображение «мужского» персонажа, но с особой трактовкой образа. У него непропорционально большая голова, посаженная на заметно вытянутую вперед мощную, но короткую шею; лицо скуластое, с двумя широкими, овальных очертаний выемками, обозначающими глазницы, но без детализации. Губы плотно сжаты. Наиболее выразителен нос с заостренным кончиком и расширенными ноздрями.

Статуэтка, возможно, предназначена для использования в качестве атрибута при проведении определенных ритуально-обрядовых действий, либо сама являлась объектом поклонения. Она передает образ антропоморфизированного «божества» в традиционной для того времени сидячей позе. Кистями согнутых в локтях и покоящихся на коленях рук антропоморф словно придерживает на уровне живота какой-то идеально круглый выемчатый предмет, к нижнему краю которого примыкает рельефная и неровная полоска. Создается впечатление, что рассматриваемый персонаж напряженно наблюдает за чем-то (за движением ночного светила, за восходом или заходом солнца и т.д.).

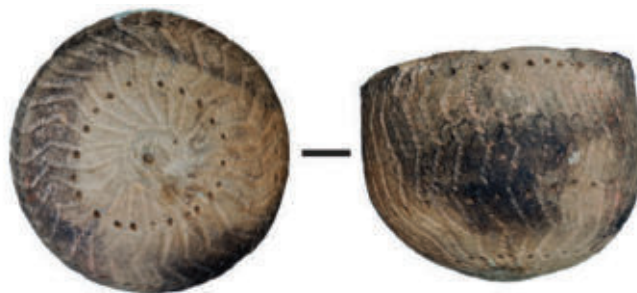
Обращает на себя внимание тот факт, что головной убор человека на этой статуэтке и нескольких антропоморфных персонажей, изображенных на навершиях сейминского типа бронзовых ножей, каменных жезлов и пестов, принадлежит к типу округлого облегающего убора – шапочки (наподобие казахского такия – тюбетейка), бытовавшего, возможно, в определенный период бронзового века.

Головной убор другого антропоморфного персонажа, изображенного на каменной скульптуре из Акмолинской области, представляет собой, видимо, дальнейшую модификацию конструкции указанного типа убора, хотя хронологического разрыва между ними, судя по явной иконографической (и технологической) близости, нет.

Еще одна каменная скульптура связана с кругом тех же религиозно-идеологических норм и установок, а также художественных и иконографических традиций, которые имели место в обществе скотоводов и металлургов бронзового века на севере казахских степей (Ченченкова, 2004).

У этой человеческой фигуры наблюдаем тот же прием моделировки головы, глаз, носа, рта и положения рук, а также позы. Однако, что очень важно, у него мы не видим обозначения круглого предмета, который был изображен на двух отмеченных выше антропоморфных статуэтках. Также нет четкого изображения головного убора, несколько отличается и положение ног.

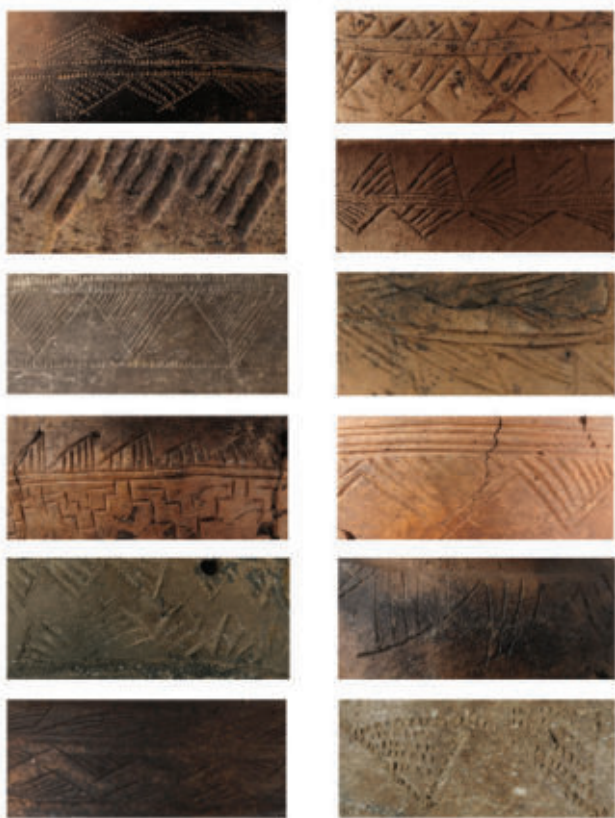
Небольшая статуэтка из Зайсана передает, судя по типу одеяния (длиннополый халат, «женский» головной убор и др.), обобщенный образ человека. Макушка горизонтальная, и создается впечатление, что у персонажа на голове убор цилиндрической формы. Глаза и рот человека обозначены техникой резьбы. Как и у большинства антропоморф-

Геометриялық өрнекпен безендірілген шағын қыш ыдыс.

Павлодар облысы. В.К. Мерцтің қазбасы

Миниатюрный глиняный сосуд, покрытый геометрическим орнаментом. Павлодарская область. Раскопки В.К. Мерца

*Қола дәуірінің қыш ыдыстарындағы өрнектік композициялардың элементтері
Элементы орнаментальных композиций на сосудах
бронзового века*

ных статуэток эпохи бронзы, особое внимание уделено моделировке носа.

Зайсанский идольчик отличается от всех известных статуэток положением согнутых в локте рук: правая рука заведена за спину, левая – на груди.

К числу антропоморфных жезлов относятся два экземпляра из окрестности Семей и два песта, один из них найден в Коргалжинском районе Акмолинской области, а другой, хранящийся в фондах областного музея г. Кокшетау, обнаружен случайно.

В культурном слое поселения эпохи бронзы Токсанбай на Устьурте обнаружена скульптурная головка лошади из матового камня с кристаллическими включениями. В нижней части вырезан прямоугольный стержень-втулка для насадки на какую-то основу. Скульптурная головка лошади явилась составной частью какого-то предмета бытового назначения или культового характера.

Два каменных жезла с навершием в виде скульптурной головы коня, случайно найденных на территории Восточного Казахстана (один хранится в музее Томского университета, РФ), активно используются исследователями в разных реконструкциях. Указанные жезлы – подлинные шедевры изобразительного искусства: они совершенны как по технологии изготовления, так и по стилю художественного воплощения образа животного, поэтому с полным осно-

ванием можно утверждать, что они являются эталонными образцами, выполненными в так называемом сейминско-турбинском изобразительном стиле. Они точно передают некоторые особенности экстерьера типично центральноазиатской лошади с короткой гривой.

Навершие бронзового кинжала из Шемонаихи лаконично передает особенности экстерьера этой же низкорослой центральноазиатской степной лошади. Животное изображено в позе «внезапной остановки», как бы присевшим на задние короткие ноги. Массивная голова лошади опущена вниз, но слегка вытянута вперед, показана с приоткрытым ртом и с большими ноздрями. Такая трактовка ноздрей в виде овальных и круглых углублений на кончике морды традиционна и для лошадиных головок, венчающих каменные жезлы. Короткая грива, переходящая в челку, как у лошади Пржевальского, смоделирована в виде слабой дуги на массивной шее, как у всех лошадиных фигур «сейминско-турбинского» облика. Наклонная полоска, идущая от нижней губы животного до края горизонтальной площадки навершия кинжала, на которой расположена фигурка, интерпретируется как ремень для управления (Самашев, 2010, с. 14–15).

Необходимо отметить две миниатюрные фигурные головки коня, припаянные с противоположных сторон втулки бронзового наконечника копья, которое было обнаружено в окрестностях города Жетыкара в Костанайской области. Фигурные головки лошади посажены на по-лебединому

*Қола дәуірінің қыш ыдыстарындағы өрнектік композициялардың элементтері
Элементы орнаментальных композиций
на сосудах бронзового века*

изогнутые шеи, выполнены обобщенно в сейминском стиле. Они отлиты в разных формах, поэтому имеют небольшие технические различия и разные параметры. Перед лошадиной головкой помещена фигура птицы без явных признаков хищной породы. На противоположной стороне также припаяна стилизованная фигура птицы.

Каменный пест из светло-серого камня, хранящийся в краеведческом музее г. Семей, имеет скульптурное навершие в виде головы барана. У животного выделяются выразительный горбатый нос и рот, рога изображены опущенными вниз, глаза выпуклые. На поверхности песта едва заметны семь или восемь рельефно выполненных валиков-колечек.

Следующий пест с навершием в виде головы барана, найденный на окраине г. Иссык в Жетысу, изготовлен из вулканического камня. Отметим еще один фрагмент каменного стержня с изображением головы барана из Жетысу.

Среди мобильных вещей особый интерес представляют так называемые утюжки. Обломок каменного изделия, найденный в культурном слое поселения эпохи поздней бронзы Талдысай в Центральном Казахстане, квалифицируется как фрагмент «утюжка», оформленного в виде головы животного, скорее, комолого быка.

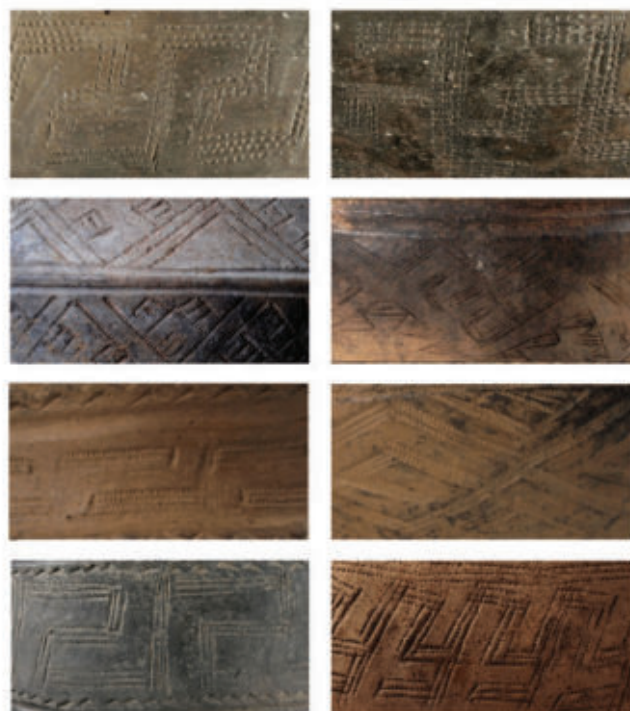
Другой «утюжок», аркалыкский, из черного талькохлорита, ныне хранящийся в одном из музеев г. Астаны, кроме характерного для таких изделий желобка имеет на гладкой стороне литейную форму для отливки тесла. Предмет изначально являлся полифункциональным или литейная форма вырезана после прекращения первоначальной функции.

На узком торце продолговатого «утюжка» имеется рельефное изображение человеческой головы, выполненное путем сложной технологической обработки поверхности камня. Этот рельеф образует небольшой выступ, который при осмотре сбоку и в сочетании с верхним абрисом изделия напоминает кончик носа какого-то зверька (барсука?). Таким образом, наличие зоо- и антропоморфных элементов в декоре, универсальный (культуво-прикладной) характер функции значительно повышают семиотический статус и подчеркивают сложность семантической нагрузки, заложенной в содержание данной вещи.

Один из них, случайно найденный в окрестности пос. Тушыкудык на полуострове Бузачи, содержит на поверхности шесть орнаментальных полос, объединенных по три в две ассиметричные макрополосы, которые расположены по сторонам поперечного желобка. На них нанесено большое количество коротких и косых насечек, что позволяет предположить наличие определенной числовой символики.

В культурных слоях энеолитического Ботая обнаружен фрагмент костяной скульптурки рыбы. Фрагмент плоскостной скульптуры содержит два плавника с резными косыми полосками и насечки, обозначающие чешую. Фигурки рыбы, выполненные из камня, были известны еще в палеолите; они также включаются в сферу сакральной атрибутики народов Евразии всех последующих эпох.

В числе мобильных вещей – объемные изображения неживых объектов, формы и декоративное оформление поверхностей которых представляет собой важное направ-

*Қола дәуірінің қыш ыдыстарындағы өрнектік композициялардың элементтері
Элементы орнаментальных композиций на сосудах
бронзового века*

ление в изобразительной деятельности населения бронзового века. Это различным образом оформленные навершия булавы из редких цветных пород камней, которые происходят и из закрытых комплексов, но в большинстве своем найдены случайно.

Особую категорию мобильных вещей, использованных населением бронзового века и в раннесакское время, составляют плоские плиты, торцы которых украшались скульптурными бараньими головками. Они происходят в основном из северных регионов страны.

Таким образом, рассмотренные в данном разделе материалы характеризуют чрезвычайно разнообразные по форме и тематике, смысловому содержанию и функциональному назначению, а также технологии изготовления образцы мобильной скульптуры, мелкой пластики, которые происходят как из закрытых комплексов, так и случайно обнаружены при различных обстоятельствах. Они связаны в первую очередь с религиозными, мифо-ритуальными комплексами, а также с хозяйственной деятельностью скотоводов и металлургов степной, лесостепной и горно-долинной зон центра Евразии.

Монументальное искусство. Памятники монументального искусства связаны с фундаментальными идеологическими ориентирами и мировоззренческими ценностями, а также с эстетическими нормами социокультурных образований различных исторических периодов.

Яркими и загадочными памятниками монументального искусства финальной бронзы и начального этапа раннего железного века считаются стелы, получившие в науке название «оленные камни» по вычурным изображениям пти-

*Қола дәуірінің қыш ыдыстарындағы свастика тәрізді өрнектер.
А.В. Логвин, И. Шевнина және т.б. бойынша
Свастикаобразные орнаментальные мотивы на глиняных
сосудах бронзового века. По А.В. Логвину, И. Шевниной и др.*

цеголовых оленей, покрывающим поверхность изваяний. Оленные камни представляют собой специально обработанные каменные стелы с различными изображениями, которые являются составными элементами жертвенно-поминальных комплексов.

В основе семантики оленных камней лежит образ вооруженного воина, поэтому изображения нанесены с учетом иерархической структуры человеческого тела, соответствующей в мифопоэтическом мышлении микрокосму, т.е. троичной модели мироздания: в верхней части – контур человеческого лица, часто заменяющие лик косые полосы, солярные символы, затем серьги, зеркало, гривна, ожерелье, низка бус; в средней части – устремленные вверх фигуры клювастых оленей, рассматриваемые рядом исследователей как декор одежды, а в нижней части – пояс с подвешенными к нему предметами вооружения (горит с луком, чекан, оселок, крюк, щит и др.).

В пределах горы Тарбагатай, в районе урочищ Жартас, Ойшилик, Туйемойнак на востоке Казахстана нами зафиксированы несколько оленных камней классического типа, но, к сожалению, некоторые из них оказались перемещенными с первоначальных мест установок.

Погребально-поминальный комплекс Торайгыр в Павлодарской области, который датируется переходным временем от бронзового к раннему железному веку, также содержит в своем составе оленные камни с изображениями птицеголовых оленей и хищников.

Простой тип оленного камня с изображениями кольцевидных знаков в верхней части и пояса с горитом и луком шире распространен на востоке и в Центральном Казахстане, изредка встречается в регионе Жетысу.

Наличие изображений птичьего клюва у фигур оленей, солярных кругов, дисков в верхней части оленных камней, являющихся элементами сложных жертвенно-поминальных комплексов, состоящих из каменных оград, ящиков и вертикально установленных объектов, позволяет предположить наличие их связи с некими представлениями о высших небесных божествах, в честь которых в таких святилищах совершаются различные ритуально-обрядовые мистерии и акты жертвоприношения.

Образы оленей с клювовидными мордами – явление загадочное в искусстве племен эпохи бронзы, однако, хотя и имеют более широкое распространение, нежели стелы, до сих пор в науке не получили удовлетворительного пояснения.

Оленные камни другого типа, без фигур птицеголовых оленей, но с изображениями предметов вооружения и других атрибутов, распространяются далее на запад, охватывая казахские степи, Урал и Поволжье, Кавказ, а единичные образцы известны в Центральной Европе.

Орнамент. Развитие орнаментального искусства в бронзовом веке как части культурного феномена связано, естественно, с производственной сферой жизнедеятельности людей, поскольку орнамент наносится на поверхности вещей, изготовленных путем использования существовавших технико-технологических приемов и предназначенных для различных целей потребления. Поэтому развитие и трансформация самой орнаментики от первичных мотивов и элементов декоративных традиций до сложения моделирующей знаковой системы, связанных с мифо-ритуальным комплексом культурно-исторических общностей с различным социальным устройством, отражает динамику сложного процесса культуругенеза в бронзовом веке.

В зависимости от параметра поверхности и функци-

*Жылқы бақайларындағы кесіп салынған өрнектік композициялар.
Энеолит дәуірінің қонысы. В.Ф. Зайберттің қазбасы
Орнаментальные композиции на фалангах лошади.
Поселение эпохи энеолита. Раскопки В.Ф. Зайберта*

онального назначения вещи (из разных природных и искусственных материалов) орнамент имеет разные степени сложности организации в пространстве – от единичных мотивов или лаконичных элементов до сложнейших композиционных построений, возведенных до уровня изобразительных «текстов-символов». Однако ясно, что природа орнамента, независимо от его эстетической, семиотической или иной функции, вторична по отношению к самой вещи, на поверхности которой он наносится различными технологическими способами (накол, штамп, резьба, литье, краска и др.). Этим орнамент отличается от петроглифов или надписей на камнях, глиняных табличках и других вещах, которые являются первичными носителями информации.

Орнамент при корреляции технологии изготовления вещей (на которые он нанесен) с их формами, погребально-поминальной обрядностью, с поселенческими материалами и другими данными определяет и территориальные субкультурные признаки и др. Знаково-коммуникативная функция орнаментальной деятельности составляет важнейший аспект изучения.

Подавляющая часть орнаментальной продукции эпохи палеометалла представлена узорами, нанесенными на керамическую посуду. На ранней стадии, судя по материалам ботайских и синхронных ему терсекских памятников Тургайского прогиба (Калиева, Логвин, 1997, с. 71–99), равно как и афанасьевских на Алтае и в Южной Сибири, превалировала традиция украшения всей поверхности сосудов (чаще крупных остродонных и круглодонных) геометризированными мотивами и элементами, составляющими нередко ритмично организованные сложносоставные орнаментальные композиции.

В последующие периоды орнаментика развивается по пути дальнейшей геометризации, и в соответствии с формами сосудов эпохи бронзы, происходит формализация структуры орнамента, начинают преобладать симметричные композиции, солярные символы, треугольные фигуры, вдавления, каннелюры, меандровые образования, и возникают зональные принципы их организации.

Естественно, что андроновская орнаментальная традиция сохраняется и в последующих культурных образованиях. Однако изменения форм сосудов и хозяйственного уклада, а также мировоззренческих ориентиров в конце эпохи бронзы приводят к неизбежной трансформации системы орнаментации керамической посуды, что видно в материалах ряда памятников бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана – поселение Кент и другие и синхронных памятников Верхнего Прииртышья – Измайловка и другие (Евдокимов, Варфоломеев, 2002; Ермолаева, 1987, с. 64–94).

Виртуозно выполненные орнаментальные композиции на костяных изделиях бегазы-дандыбаевских памятников Центрального Казахстана (Мыржык, Кент и др.) чрезвычайно разнообразны и представляют собой подлинные шедевры косторезного искусства и древнего орнаментализма.

Наскальное изобразительное искусство. Данная категория изобразительной деятельности в бронзовом веке являлась наиболее широко распространенной (Самашев, 2006).

Әртүрлі кескінді оюлармен безендірілген Орталық Қазақстандағы бегазы-дәндібай мәдениетінің сүйек бұйымдары. В.В. Евдокимов, В.В. Варфоломеев, Ж. Құрманқұлов және т.б. қазбалары
Костяные изделия бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана, покрытые различными резными узорами. Раскопки В.В. Евдокимова, В.В. Варфоломеева, Ж. Курманкулова и др.

Важнейшие мотивы петроглифов эпохи палеометалла, в которых мы пытаемся увидеть отражение реальной действительности времени и архетипические образы «картины мира», – это солярные знаки и символы (писаницы грота Акбаур в Восточном Казахстане), атрибуты (жезлы) и другие мотивы, представленные также в произведениях мелкой пластики и в орнаментике.

Наряду с традиционными охотничьими сюжетами в это время появляются батальные сцены с использованием палиц, боевых топоров, щитов и других видов оружия ближнего и дистанционного боя, ножей, а также боевых колесниц; парные и групповые танцы с участием «ряженных», «солнцеголовых» персонажей; эротические сцены, связанные с культом плодородия; ритуалы жертвоприношения.

Триада рогатых животных – бык, олень и козел/горный баран – составляет основу звериного образа искусства бронзового века. В эпоху бронзы объектами изобразительной деятельности были также и другие травоядные животные, хищные звери и птицы, которые существенно расширяли репертуар наскального изобразительного искусства этого времени. Причины превалирования того или иного образа в нем следует искать в первую очередь в ареале тех или иных популяций животного мира, с которым были тесно связаны жизнедеятельность и система жизнеобеспечения

народов, адаптированных к особенностям природно-экологической ниши конкретных географических зон Евразии.

Из всех археологических периодов наибольшее количество антропоморфных изображений, как в одиночку, так и в составе различных сцен и композиций, зафиксировано в наскальном изобразительном искусстве эпохи бронзы Евразии.

Образ человека в наскальном изобразительном искусстве Казахстана, относящемся к бронзовому веку, многопланов и разнообразен. Он присутствует как центральный почти во всех повествовательных, мифологических, батальных и иных сюжетах.

Представительную серию изображений составляют так называемые ряженные персонажи в звериных или орнитоморфных масках, в особых головных уборах, в одежде из шкуры животных и с хвостами.

Наиболее сложными для анализа и интерпретации остаются до сих пор «солнцеголовые» антропоморфные персонажи, наибольшее количество которых в Казахстане зафиксировано в Жетысу, единичные экземпляры известны в Сарыарке, на Тарбагатае и в других местах.

Особого внимания заслуживают изображения жилищ и поселений эпохи бронзы, впервые зафиксированные в горах Тарбагатая в урочище Оралбай. Вполне возможно, что изображение парной извилистой линии на поверхности одного камня в урочище Шимайлы (Тарбагатай) связано с идеей пути к реальным земным жилищам или к небожителям. Смысловое содержание символических знаков в виде копыт животных также может быть увязано с представлениями о божественном пути.

Таким образом, материалы по монументальному искусству, мелкой пластике, орнаменту и наскальным изображе-

ниям, происходящие в основном из регионов Казахстана, характеризуют специфические формы проявления изобразительной деятельности населения бронзового века, раскрывают их связи с мифо-ритуальным комплексом этнокультурных образований, существовавших в бронзовом веке на обширной территории Евразии, и показывают высокий уровень развития их художественного творчества в рассматриваемый исторический период.

Литература

Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 576 с.

Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.

Ермолаева А.С. Памятники переходного периода от эпохи бронзы к раннему железу // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. – Алма-ата, 1987. – С. 64-94.

Калиева С.С., Логвин В.Н. Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры. – Кустанай: Изд-во Кустанайского университета, 1997. – 180 с.

Ченченкова О.П. Каменная скульптура лесостепной Азии эпохи палеометалла III–I тыс. до н.э. – Екатеринбург: Тезис, 2004. – 336 с.

Самашев З. Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 с.

Самашев З. Изобразительные памятники бронзового века // Кадырбаевские чтения-2010 // Материалы II Международной научной конференции. – Актобе: 2010. – С. 4–33.

САҚТАРДЫҢ «АЛТЫН ҒАСЫРЫ»

К. Ақышев, Ә. Ақышев

Область, где обитают грифы и находятся золотые рудники – пустынейшая. Поэтому, желающие добыть металл, о котором идет речь, отправляются туда, снаряженные (всем необходимым), по тысяче и две, приносят заступы и мешки и копают, дождавшись безлунной ночи. И если уходят от грифов, то достигают двойной выгоды: и сами остаются живыми и уносят домой ношу (золота). Те, кто научился очищать золото, выплавляя его каким-то своим способом, приобретают себе путем этих опасностей огромные богатства» (Элиан, IV, 27)

Дәл осы Элиан әңгімелеп берген Ктесияның «Индики» туындысындағы (ж.с.д. V ғасырдың соңы мен IV ғасырдың басы) бактриялықтарға қатысты жартылай аңыз, жартылай мифтік хабарламалардың Қазақстан, Оңтүстік Сібір және Орталық Азияға тікелей қатысы бар (Пьянков, 1976, 19-б.).

Көптеген ғалымдардың Аристейдің бізге жетпей қалған «Аримаспия» шығармасына және Геродоттың хабарларына сүйеніп пайымдауынша, «алтын қорыған грифтер» мен олардан алтын ұрлаушы аримаспылар сақ дәуірінде Шығыс Қазақстанда және Алтайда тіршілік еткен. Геродот аримаспылар деген сөз «жалғыз көзді» дегенді білдіреді деп болжайды. Барлығы болмаса да, кейбір ирантанушылардың пайымдауынша (Herzfeld, 1986, p.173–193), бұл атаудан «шөл жылқыларын иеленушілер» дегенді білдіретін эллиндандырылған иран терминін байқауға болады. Сақ дәуірінде үндіевропалық және иран тілді халықтардың әлемі шығыста Батыс Сібір мен Орталық Азияға дейін жайылып жатқан, бұл лингвистикалық мәліметтермен де белгіленген, яғни қола дәуіріндегі мәдениеттердің тіршілік ету аймақтарымен сәйкес келеді.

Дүниежүзілік тарихта скиф-сақ халықтарының үлесі ете зор болды. Соңғы мәліметтерге сәйкес, скифтер славяндардың этногенезінде, ал сақтар қазақтардың, қырғыздардың, сонымен қатар оғыздардың, түркімендердің, якуттардың, тәжіктердің және ауғандықтардың этногенезінде маңызды рөлге ие болды. Барлық этномәдени процестердегі сақ компоненттерінің маңызы мидия, грек-бактрия патшалығы сынды мемлекеттердің қалыптасуында жалғасып отырғандығы барынша айқын байқалады.

Скиф-сібірлік «аң» стилінің қалыптасуында, оның күрделілігі мен шиеленістігіне қарамастан, негізгі рөлді сақ тайпалары алды. Өнердің бұл стилі адамзат өнері тарихындағы жарқын құбылыс болды.

«Скиф алтындары» топтамаларындағы грек шеберлерінің зергерлік техникалары мен көркемөнер тәсілдерін паш ететін туындылар арасында «скифтік» антикалық еліктеушіліктен өзгеше бірегей заттар бар, оны ысылмаған көрерменнің өзі де ажырата алады. Бұл сақ өнерінің жарқын үлгілері.

Бастапқыда жеке топтамаларда, кейіннен Петр кунтскамерасының Сібір коллекциясы (Руденко, 1962) мен Эрмитажға әкелінген бұл жәдігерлер XVII–XIX ғасырларда Батыс Сібірдегі «таңғажайып қабірлерді»

«қазына іздеушілердің» тонауы әсерінен табылған еді. Бүгінде олардың нақты археологиялық анықтамасын беру (мерзімдеу, атрибуциялау) қиындық тудыруда. Дегенмен де олардың басым бөлігі ерекше, көркем стильдік белгілері бойынша бірыңғай. Олар археологиялық қазба жұмыстары кезінде алынған бірен-саран заттарға ұқсайды және ежелгі көшпелілердің өнері ретінде айқындалады (сақ, юечжы, савромат, ғұн). Бұл өнердің өзіндік ерекшелігі – Алдыңғы Азиядан (Вавилон, Ассирия, ахеменидтік Иран) әр уақыттарда қабылданған көркемдік мотивтер мен жолдардың экспрессивті ою-өрнек деформациясына түсіп, қайта өңделуінде. Дегенмен сақтардың «цитата стилі», шын мәнінде, мүлдем жаңа өнер. Жергілікті сақтар толықтырған зооморфты мотивтер репертуары аң стилі тарихындағы маңызды эволюциялық факторларды білдіретін, бейнелеу емес, стилизацияға бағытталған үрдіспен байланысты болды. Абстрақтылы, аиконикалық ою-өрнектер, мәселен, ғұн полихромды стиліне, кейінірек Азияның орта ғасырдағы және қазіргі халықтарының декоративті және қолданбалы өнеріне ұқсас. Дегенмен осынау кейінгі ою-өрнек кешендері мен аң стильдерінің ұқсастығы (немесе туыстығы) аппликация және инкрустация тәсілдерін қолданудағы тәжірибелік заттардың берілген формасын декоративті игерудің жалпы ұстанымдарында ғана байқалады. Кейінгі көшпелілердегі ою-өрнек элементтері натуралистік зооморфтық бейнелердің жеңілдетілген түрі емес. Заттың эстетикалық тектоникасын айқындайтын аиконикалық ою-өрнектер палеолит дәуірінен белгілі. Сол кезде олар тотемдік аң бейнелерінде болған, көрнекілігі әлеуметтік қарым-қатынастың символы – аң бейнелерінің әдеттегі мифологиялық эпитеттерінің блоктарымен байланысты икондық таңбалардың (нысанмен ұқсастығы негізінде) «оқылатын» кодтарында айқындалады. Сақ өнеріндегі аң бейнелері, әдетте, тотемдік саналады, бұл дұрыс емес. «Скифтік бұғы» мен «скифтік қабылан» – бұл басында ғана тотемизмнен бастау алатын көнерген әмбебап зооморфтық жіктелім мен эмблематиканың ежелгі қоғамдағы өзгерген түрі. Жыл санауымызға дейінгі VI–III ғасырлардың өзінде мемлекеттік пен жазудың ежелгі формасына иелік еткен сақтардың сана-сезімі кезеңін сипаттайтын тотемизмді құбылыс ретінде айту дұрыс емес. Ал савроматтар мен массагеттердегі патриархаттың айтарлықтай сарқыншағы туралы болжамға негізделген көмескі аңыздар да теріс. «Аң стилі» танымының феномені ретінде тайпалар одағының империя ретінде шоғырлану уақытынан бастап сақтардың ерте санатты көшпелі қоғам идеологиясына бой ұсыну кезеңіндегі мифологиямен және магиямен байланысты екені сөзсіз. Өзірше скиф-сібірлік аң стилдік белгілері бар ерте сәндік заттар сақтардың ж.с.д. VIII–VI ғасырлардағы кешендерінен табылды (Аржан, Быжы, Түгіскен, Ұйғарақ) (Акишев К.А., Акишев А.К., 1978, 38–63-бб.). Еуразиядағы кейінгі қола дәуірінің аң стилі (бірақ скиф-сібірлік емес) қарасұқ-луристандық топ ескерткіштерінде көрініс тапқан.

Олар генетикалық тұрғыда Таяу Шығыс өнерімен байланысты. Кейіннен қалыптасқан скиф-сібір аң стилі көшпелілер арнайы символикалар таққан заттарда көрініс тапқан: сәнді ер-тұрман, қару-жарақ, діни және рәсімдік заттар. Олардың шартты түрде Минусин қазаншұңқырынан Кіші Азияға дейінгі ауқымды кеңістікте жедел тарауы жаңа әлеуметтік факторлармен түсіндіріледі: ішкі саяси (күрт мүліктік теңсіздіктің орын алуы; беделді әскерилердің, абыздықтың бөлектенуі; қасиетті көсем культінің дамуы) және сыртқы саяси (шаруашылық-мәдени түрі ұқсас, бірақ, мүмкін, этникалық жағынан әртүрлі тайпалардан құралған сақ конфедерациясы құрылымының күрделенуі; этникалық супер құрылымдардың пайда болуы). Мұның барлығы бейнелеусіз белгілердің символикалық жүйелеріне жарамды ру-тайпалық дәстүрлерден де кең, әлеуметтік «тұжырымдаманы» паш ететін эмблематика қажеттілігін туындатты. Ж.с.д. VIII–VII ғғ. Ұлы дала белдеуінде дәл осындай жағдай қалыптасқан сияқты. Археологиялық мәліметтерге сәйкес, сол уақытта осы жерде ірі одақтас бірлестіктердің шаруашылық аумақтарына шамалас үлкен этномәдени қауымдастықтар пайда болған. Мүліктік және топтық бөлшектену жерлеу орындарының көлемі мен түрінің градациясын және мүлік байлығын паш етеді. Өндірістік мамандану да жүргізілген секілді. Ол мүмкін этникалық реңкте болуы ықтимал. Орта ғасырлық геральдикамен толық салыстыруға боларлықтай регалияға қажеттілікте прокламативтік өнер пайда болады.

Дереккөздерге сүйенсек, сақ тайпаларының орналасуындағы әртүрліліктің бір себебі – көшпелілердің қозғалысқа өте бейімдігімен түсіндіріледі. Жайылымдық мал шаруашылығы аймағы ретіндегі Тәңіртаудың солтүстік етегі, Тарбағатай мен Алтай тауларын парсыларға тиграхауда сақтары деген атаумен (Геродоттың ортокарибантийі) жақсы таныс тайпалық бірлестік мекендеді. Тиграхауда сақтарының ою-өрнектері стилистикалық түрде бірыңғай және скиф-сібір өнеріндегі Алтай-Жетісу бағытына ұқсас келеді. Стилистикалық белгілер осылайша маңыздылыққа және этнодифференциялыққа ие болып келеді. Сол себепті бірлескен тайпалық одақтардағы зооморфты белгілерді дәл оқу қажеттілігі сәйкесінше олардың «Аң стилі» жалпылама даму генезисін қалыптастырды.

Скифтануда «скиф өнерінің» құпиясын «конвергенттілік» немесе «мәдени кірмелік» тұрғысы негізінде түсіндіру талпынысы болды. Алайда олар нәтиже бермеді. Стильдің шығу тегі факторлар біркелкілігін көрсетті. Қазіргі уақытта стильдің дамуын түсіндіру үшін тек қана формальды-типологиялық талдауды қолдану баламасыз екі болжамның тууына әкеліп соқты. Біз скиф-сақ өнерінің шығуының екі негізгі орналасу аймақтарына байланысты «еуразиялық» және «алдыңғы азиялық» болжамдары жайлы айтып отырмыз.

Дәлелдер ескерткіштердің бір-біріне негізделген салыстырмалы хронологиясына негізделген, сондай-ақ тарихи кеңістіктегі тайпалардың «орын ауыстыруы», болмаса стиль мотивтерінің диффузиясы теңдей түскен шахмат ойындарымен пара-пар. Нұсқалардың бірде-бірі де аяқ асты пайда болған аң стилінің (жыртқыш қабылан, жылқы, мүйізді жануар, мысық тұқымдас жыртқыш) кең тараған

көріністерін түсіндіре алмайды, тек қана сол және басқа да мотивтердің тууы, бағыттарды шешу жолдары түсіндіріледі, стильдің қоғамдық идеологиялық туу себептері мүлде қарастырылмайды.

Ерте қола дәуіріндегі алдыңғы сақ тайпаларында зооморфтық этно-әлеуметтік эмблематикалардың пайда болуы үшін барынша жағдай қалыптасқан болатын, олардың технологиясы дамыған дәрежеде болды, ою-өрнек үлгілерін жасау үшін пайдаланатын дағды мен кешен де қалыптасқан еді. Алайда зооморфтық өнер негізгі өнер болып есептелмеді.

Сақтардың «әлеуметтік конвенциясы» мен олардың Алдыңғы Азиядағы халықтармен тарихи байланысы соңғы үлгідегі «аң стилі» мен иконографиялық техниканы қолдануға себеп болды. Алдыңғы Азияда жануарлардың бейнелері ж.с.д. IV мыңжылдықтан бері культтік иконографияда дамыды, әсіресе отырықшы халықтардың мобильді және монументалды өнерінде ерекше өркендеді. Кіріккен компоненттер (кейбір жағдайларда иконографиялық «цитаталар» санасыз түрде жаңғыртылып отырған) көшпелі «империялардың» жаңа белгілер жүйесіне айналды. Олар, бір жағынан, жаңа нақыштарды туғызды, екінші жағынан, олар даланың эстетикалық талаптарына сай мәнерлі түсіндіру, аикониялық стилизация секілді энергетикалық стилистикалық деформацияға ұшырады. Регалия ретінде утилитарлы заттар саналды. Көрнекі зооморфты әшекейлер қоғам өміріндегі жағдайға бейімделді, ғарыш пен қоғамның элементтері туралы мифологиялық дүниетанымының бірқатар іргелі элементтерін бейнеледі. Ерте сақ дәуірі суретшілері бейнелеген аң бейнелерінің үштігі (құс – тұяқты жануарлар – жыртқыш) әлем мен қоғамның өзіндік сабақтастығы туралы идеяны білдірді. Бұл таңғажайып логикаға, оның қолданбалылығына сәйкес келетін заттарға киелілік сипат берді. Қоғамның бірлігін бейнелейтін адамдар – әскери шенділер, көсемдер мен абыздар дәл осы ғарышпен тікелей байланысы бар адамдар болып танылып, аң символдарын-космограммалардың нақты пайдаланушылары болды. Халық өнерінде дәстүрлі шынайы ою-өрнектер басымырақ болды.

Сақ, савромат, скиф конфедерацияларының саяси тұрақтылығы ж.с.д. VII–III ғасырларда Таяу Шығыстан (үндістандық, ахеменидтік, грек-бактрийлық) зооморф өнерінің толқындарын сіңіре отырып, аң стилінің дамуын негіздеді. Кейінірек одақтардың ыдырауы, халықтардың қоныс аударуы «әлеуметтік конвенцияның» өзгеруіне алып келді, бұл бұрынғы өнердің жылдам өшуіне және ж.с. бірінші ғасырларында полихром стилінің тууына себеп болды. Сәйкесінше, Орталық және Орта Азияда Кушан империясы, Хорезм, Парфия, Боспордағы сармат династиясы, Скифия секілді билеушілері көшпенді болып саналатын монархиялық мемлекеттер құрылды. Олардың этникалық құрамы, мемлекеттік жазуы түрлі болды және көшпенділер мен отырықшылардың бірыңғай саяси құрылымына біріктірілді. Салт аттылардың киімдері мен атрибуттары ендігі кезекте антропоморфтік мүсіндердің мектептерін құруда маңызды рөл атқарған салтанатты киімдер ретінде түсіндірілді. Аң стилінің жаңғырығы (тапсырыс берушілер ортасы тарылды) иконография мен инвеститурлық атри-

бутикада ұзақ орын алды. Олар, өз кезегінде көркемдік құралдармен прокламативтік және діни өнерді дамытты, бұл эллинизм дәуірі мен ерте ортағасыр кезеңінің өрлеуіне әкелді.

Бұрынғы көшпелі әулеттердің күші билік ету саласына ауысты. Олардың мемлекеттерінде, мүмкін этностардың өндірістік мамандандырылуы болған болар. Сондықтан да прокламативті өнерді ендігі кезекте отырықшы атанған малшылардың қатарындағы қала тұрғындары тудыра бастады. Көшпелілердің дәстүрлі сәндік-қолданбалы өнері осылайша айқоналық ою-өрнекке айналды.

Дегенмен, бұл өнер жоғалып кетпей, қолайлы даму жағдайында көшпелі қоғам өте ықтимал жоғары прогрессивті саяси құрылымның тұрақты статистикалық экономикалық тәртіппен тұрақсыз өзара байланысын мысалға келтірді. Егер бұл жағдайлар бұзылса, тұқымдық тайпалық архаизмдер жанданады, бұл көпжылдық қасіретке және көшпелілердің «варварлық» жабайылығына қатысты қате түсініктердің пайда болуына әкеледі. Дала да жарылғыш затқа ұқсас. Ол қалалық өркениеттерге ескірген әлеуметтік-экономикалық қатынастарды жандандыруды ынталандыра отырып, бірнеше рет мәдени инновацияның күшті серпінін жеткізді. Өзі болса, күшсіз қалып, әлсіреп, «бұрынғыға» қайта оралды. Көшпелі мәдениеттің бір сәт гүлденуі – мәңгілік және өзгермейтін болып көрінетін патриархалдық архаизмдер секілді... Классикалық антикалық стереотиптерге тәрбиеленген Еуропалық тарихнама үшін бұл парадокс түсініксіз болып қала берді (Акишев К.А., 1978; Акишев А.К., 1980; 1976, 183–196-бб.).

Ерте сақ өнері

Соңғы кездері ж.с.д. VII–VIII ғасырларда қалыптасқан сақтардың «аң стилі» кезеңінде сақ өнеріне тән мотивтердің жиынтығы, түсіндіру мен композицияның бағыттары болды (Акишев К.А., Акишев А.К., 1978, 38–63-бб.). Ол мотивтер келесідегідей еді: жыртқыш аң, болмаса шиыршықталған түрдегі «қабылан», төрт тұяғымен тік тұратын немесе аяғы бүгүлі жататын тұяқты жануар (тау ешкі, қабан, бұғы, жылқы – сирек); жыртқыш құс (гриф немесе құлағы ұзын грифон). Кесіндемелерді оқу үшін Алдыңғы Азияның көне өнері рельефіне түсетін ағаш пен сүйекті ою (ксиллография) тән. Берілген формаларды толтыру үшін масса мөлшерін тығыздау, экспрессивті деформация (ұнатқандары S-тәрізді пішінді жасау болды) қажет. Композициялар – қайталамалы раппорттардан тұратын фриздар, көлденең орналасқан регистрлар, геральдикалық жұптар және т.б. зергерлік техниканың бұл кезеңдерде дамығандығы соншалық, көне сақ өнерінде ж.с.д. IV–II ғасырларда пайда болған және ж.с. I ғасырына дейін жеткен, өркендеген аң стилі пайдаланылғандығын нық сеніммен айтуға болады.

Ерте сақтық өнер негізінен Луристандағы («бай стильдегі» қола сулықтар мен таяқшалар) мидиялық (немесе касситтік) торевтикамен, Ирандық Күрдістандағы Зивийе әшекейлерімен, Батыс, Оңтүстік Сібір, Енисей даласындағы қарасұқ және ерте тағар мәдениетіндегі әшекейлермен (Членова, 1967; 1972; Мартынов, 1971; Мартынов, Бобров, 1974; Мартынов, Мартынова, Кулемзин, 1971; Завитухина, 1983), Чжоу дәуірі кезіндегі Қытай

өнері заттарымен және кейбір кезде Жетісу, Алтай және Моңғолияның петроглифтерінің саққа дейінгі қабатымен де тығыз байланысын көрсететін қоладан жасалған заттардан (Түгіскен және Ұйғарақ, Тасмола, Быжы, Аржан және тағы да басқа обалардан) көрінеді. Бұлар негізінен жалпақ немесе төмен рельефтік бейнелі қымбат металдардан айрықша құйма заттар.

Ерте сақ кезеңіндегі алтын заттар Арал маңы обаларынан (Түгіскен және Ұйғарақ) белгілі: шиыршықталған қабылан бейнесі нақышталған семсердің қыны (ж.с.д. VI–V ғғ.) (Артамонов, 1973, илл. 18). Бейнелер, бөлкім, жалпақ алтын қаңылтырға бастырылып, сосын темірге жапсырылған. Сондай-ақ Жалаулы көмбесіндегі ішінде үзеңгітәріздес ауыздығы бар ертедегі (ж.с.д. VII ғ.) алтын заттарға алтын мойын әшекейі, құрама бөлдік, бұғы, қабылан, арқар бейнесіндегі әшекейлер бар. Орталық Қазақстаннан табылған төрт қабылан бейнесі бейнеленген оқ сауыт та өте таңғажайып. Олардың барлығы дерлік стилистикалық түрде Қытай мен Моңғолиядан Қаратеңіз аймағына дейінгі территорияда табылған «қабылан» бейнесімен жақындаса түседі (Акишев А.К., 1976). Шиыршықтала бүріскен денеден, дөңгелек құлағы және көзі бар гипертрофирленген бастан, сақиналанған аяқтары мен құйрықтарынан тұрады және бұларды ж.с.д. VI–V ғасырлар мерзіміне жатқыза аламыз.

Алтыннан жасалған әшекейлердің үлкен кешені Шілікті алқабына (Шығыс Қазақстан) жүргізілген С.С. Черников қазба жұмыстары кезінде табылды, ж.с.д. VI–V ғасырларға тиесілі. Олар киім-кешек пен қару жарақтың ою-өрнегі элементтерінен тұрады.

Шіліктіден табылған заттар зергерлік техниканың әртүрлілігімен таң қалдырады. Бейнелердің көбі қаңылтырдан қиылған (қабандар, ромб пішіндес қапсырмалар) алтыннан жасалған аппликациялар. Олар матаға, не ағашқа жапсырылған. Қабан бейнелері әртүрлі, бірақ бәрі бірдей түсіндіріледі. Абрис өте қысқа және көркем графитто техникасы негізінде орындалған, тіпті палеолиттік кезеңдегі тастардағы кейбір суреттерге ұқсайды. Бөлшектерден тек үшбұрышты азу және ойып алынған қарашығы бар жас тамшысы тәрізді көз кездеседі. Мұндай түсіндіру кейінгі сақ кезеңіндегі инкрустационды стильде сәнге айналады. Шіліктіде бейнелердің әр түрлілігі кезіндегі мотивтердің құрылуы сол кезеңдегі ою өрнектердің анық, толық болғандығын растайды. Сондай-ақ соңғы тираждау қолданбалы өнер қозғалысына бастайтын бейнелеу өнерін бұлыңғыр етеді: шығармашылық күш салмай оларды қайталау тозуға алып келеді.

Шіліктіден табылған жатқан бұғы түріндегі рельефті қапсырмалар «бұғы» тастарын еске салады (мүйіздерді түсіндіру). Бұл бұғылардың ерекшеліктері неолит кезінде Таяу Шығыстан сақтар арқылы қабылданған болатын. Сол себепті таяу шығыстан енген ерекшеліктер жергілікті Алтын бұғы символының дамуына тікелей әсер етті – Күн символы мен тірі және өлі табиғат туралы түсінік барша скиф-сақ әлеміне танымал еді. Және де оның мүйіздерін түсіндіру өмір ағашын түсіндіргенмен бірдей еді. Шілікті бұғыларына қатысты да осыны айтуға болады. Бұғы қапсырмалары да негізге жапсырылды. Олардың тігетін жерлері жоқ.

Бұғылардың құлағын шеберлердің бөлек дайындағаны және ол өзінің ой туындысы болғаны қайран қалдырады. Құлақтың ішіне ол тас немесе паста орналастырған, яғни оны инкрустация үшін пайдаланған. Негізінен Шіліктіде алуан түске таппыну формасы кездеседі, кейде экспрессионист деп атайтын эстетикалық үрдістер де қалыптасқан. Бұл аймақтарда зерделенген, инкрустацияланған, пунсонды ою-өрнекке ие қапсырмалар табылған. Ұсақ алтын моншақ және кішкентай сфера түріндегі ілгіштері бар қапсырмалар табылған. Көне зергерлердің шеберлігі таң қалдырады. Шілікті бисер моншағын жасаудың өзіне де көп уақыт, зор шығын және маңдай тер кеткен. Бұл істердің барлығы дерлік көсемнің мәртебесін арттыру мақсатында жүргізіліп отырған, киген киімі мен артибуттары қоғам мен оның әр мүшесінен өзін биік қою мақсатында жасалған. Тоқ етері, мұндай зергерлік жұмыстың хас шебердің қолынан туған еңбек зергерлерімізге сондай ләззат сыйлағаны анық.

Шілікті жинағында кездесетін айналмалы қабылан мен грифтің мотиві дамыған сақ өнерінде көптеген ұқсастықтарды табады. Судың және құнарлылықтың символы ретінде түсіндірілетін қанаты бар балықтың бейнесі бірегей болып есептеледі. Мүмкін, бұл мотив Авестаға (Видевдат XIII) кірген Кара және Вася мифтік балықтар туралы ойлардан туған болар (Pahlavi texts, 1965; The Vendidat, 1965). Жалпы алғанда, Шіліктідегі зооморфтық таңбалар жиынтығы әртүрлі мифологияларда белгілі әлемнің бөлінуімен жақсы үйлеседі: құс – көк, аспан; жыртқыш және жыртқыш емес аңдар – ортасы; жер, балық – жер асты, су. Сақтардағы мемлекеттіліктің және идеологияның дамуымен осы белгілер билікке қызмет көрсете бастады, әлем – бұл патша деген барлық монархияның «алтын тармақты» ұрандарын білдірді.

Сақтардың «аң» стилі дамуының шарықтау шегінде

Бір кездері Таулы Алтай көшпелілерінің ежелгі обаларынан табылған, былғары, киіз және ағаштан жасалған ат әбзелдері зергерлік бұйымдары нағыз олжа болып есептелетін (Пазырық, Башадар, Тұяқты) (Руденко, 1960; 1948; 1961; 1953; Gryasnow, 1970; Самашев, Базарбаева, Джумабекова, Сунгатай, 2000). Алайда Пазырық көсемінің қабірі тоналған болып шықты. Тек 1969–1970 жылдары Жетісуда жүргізілген қазба жұмыстары кезінде (Алматыдан 50 шақырым жерде орналасқан) Есік обасынан тоналмаған жалғыз «көсем» мүрдесі сақталған жерлеу орны осы уақытқа дейін сақ көсемдерінің киген киімін көруге мүмкіндік берді, ежелгі көшпелілердегі қасиетті көсем культін анықтауға жол ашты. Есік көсемі диаметрі 60 метрді, биіктігі 6 метрді құрайтын обаның астында тікбұрышты бөренелерден жасалған камерада жерленген. Көлемі бойынша қорған «патшалық» қорғандарға жатады: үйінді градациясы жерленген адамның дәрежесіне сай келеді. Қорғанның аумағы 8600 м³ құрайды. Оны қолдан соғу үшін 3–4 мың адамның күшін қажет еткен. Камераның әр бұрышы жарық түсіруге есептелген. Жауынгер солтүстік қабырғада арқасымен басын батысқа қаратып жатқызылған, үстіне бастан-аяқ алтынмен әшекейленген киім киген. 15-18 жас шамасын құрайды.

Жерленген адам жүзден аса алтын қапсырмалармен әшекейленген салтанатты немесе рәсімдік киімінде жер-

ленген болуы керек (Акишев А.К., 1980). Үстінде жұқа, мүмкін, жібек жейде, ал оның сыртынан қысқа камзол киген – бұл қорғаныс катафракт имитациясы. Камзол тұтастай барыс, тағы да басқа хайуан нақышында жасалған алтын қапсырмалармен безендірілген. Белі құрастырмалы ауыр белбеумен буылған, белбеуге ат, бұғы, таутеке, бұлан бейнесіндегі әшекейлер жапсырылған. «Катафракт» көбіне көп символдық түрде орын алды деп есептейміз, десек те алтын қапсырмалар қола негізден жасалған киім қорғаныш қызметін шынайы түрде атқара алмайтыны анық. Аң бейнесіндегі ою-өрнектер және күн түстес алтын жан-жақтан магиялық қорғаныш қызметін атқарған. Киім қолбасшы-батырларға тиесілі, дәл осындай батырлардың ішінен көне үнді-ирандықтар, соның ішінде сақтар өз көсемдерін сайлап отырған. Бас киімі биік, шошақ төбесіндегі тілшесі мойынды жауып тұрады. Персеполь ападанасы баспалдағында бедерленген дәл осы шошақ бас киімді танымал тиграхауда сақтары («шошақ бөрікті сақтар») киген болатын (Roaf, 1983). Есіктен табылған бас киім күрделі зооморфтық символдық және басқа да бейнелерімен таң қалдырады. Көсем биік, өкшесіз саптама етікке балағы салынған тар, күдеріден жасалған шалбар киген, сыртқы беті алтын қапсырмалармен безендірілген. Оң жағында қызыл қынапты, ат үстінде күресуге арналған қару – қылышты семсер; сол жағында жылқы мен бұлан бейнесіндегі қыңға салынған темір қанжар бекітілген. Үстіңгі жағы алтын фольгамен қапталған, бұл грифтің екі басы түрінде бейнеленген, ал астыңғы жағында әр түрлі жануарлар бейнесіндегі алтын таспа бекітілген: олардың ішінде жылан, әрі қарай жолбарыс, тау ешкісі, қоян, қабан, қасқыр, түлкі, түйе, тағы басқалары бар, бұлардың бәрі де ақық тастармен, фаянс, шпательмен безендірілген. Қанжардың түбі ат үстінде қару аяққа ұра бермес үшін және қынаптан тез суырып үлгеру үшін қосымша түрде белдікшелер арқылы мықынға бекітілген.

Қару түрлері Есік обасын сақ кезеңінің ж.с.д. IV–II ғасырларымен кезеңдеуге мүмкіндік береді (Черников, 1965). Қынаптың безендірілуі грек-бактриялық Тахт-и Сангин (Тәжікстан) ғибадатханасындағы қынапты батростан сәндеген гректің махайрасын елестетеді (Литвинский, Пичикян, 1985, 104–135-бб., 4-сур.). Қынаптың безендірілуі Тилля-тепе (Ауғанстан) юечжей жерлеу орнындағы піл сүйегінен жасалған қанжарды елестетеді. Жерленген адамның сол жақ иығында алтын түтікшесі бар таспаға оралған қамшы тәрізді таяқша салынған. Бас жағынан былғары сәмкеде алтын жалатылған қола айна және салттық макиязға арналған заттар табылған. Мойнында дөңгелек жүзік сияқты алтын алқа, оң қолында екі алтын жүзік: біреуі айнасы бар, екіншісі сыртқы бетінде адам сұлбасы бейнеленген. Бұл авесталық Митрадағы секілді солярлық құдайға табыну мотивіне ұқсас болған. Митра культі Орта Азиядан келген және шығыс тайпаларда кеңінен сақталған (соның ішінде сақтарда да) (Акишев А.К., 2000). Бейбітшілік, келісім құдайы Митраны тайпалық одақ көсемдері ерекше қасиет тұтса керек. Қызыл түс (Есік көсемінің киімінің түсі) және алтын ежелде солярлық символдың белгісін танытқанын байқауға болады, ал үнді-ирандықтарда әскери демократия дәуірінің көшпелі қоғам элитасы – кшатрия-сарбаздарының жігіне теңестірілді.

Осылай, Есік обасында рәсім киімдегі салт атты жауынгер, көсем жерленген болып шықты. Салт-дәстүрдің барлық салтанатында ойластырылған немесе мәжбүрлі («алтын аштық») камуфляж байқалады. Түтікшелі мойын әшекейі, заттардың қола, ағаш негіздерінің бетін жапқан жұқа алтын тілікшелер мен қаңылтырлар – қымбат бағалы металдардың үлкен массасы осылай жасалды. Сақтарда алтын аксиологиялық мағына білдіргенге ұқсайды.

Алтын заттарды дайындауда әртүрлі технология пайдаланылған: қалыптау, құю, соғу, бастырмалау, дәнекерлеу, пастамен және тастармен безендіру, бояу, зерлеу, суық пилинг, жылтырату және т.б. Пішінді қапсырмаларды алтын фольгадан ойып алып, қызыл түске аппликация ретінде тіккен, не жапсырған (тері, киіз). Көлемді қапсырмаларда ұқыпты ойылған саңылаулар көрінеді. Материал түсі металдың реңктерін аша отырып, маңызды рөл атқарған. Есік бейнелерінің ішінде кіші рельефте орындалған дүниелер де ерекше сипатқа ие. Оларға «мәжбүрлі графика» термині қолданылған: иконографиялық бөлшектерді (қабырға, бұлшық ет, көз, т.б.) бастырмалау және пунс (әдеттегі белгілер) арқылы беріп отырған («үтір», «тырнақша», «нүкте», S-бейнесіндегі сызықтар), бұл Ассирия мен Ахеменидтік Ирандағы сызықты және рельефті бейнелерге сәйкес келеді (Barnett, 1960). Сонымен қатар Есік обасында қызық және қара бояулармен боялған алтын әшекейлер де табылды. Бұл өте сирек кездесетін жайт, дегенмен де Есік ою-өрнегінің өте ерте кездегі ж.с.д. соңғы және ж.с. бірінші ғасырларындағы Хань дәуіріндегі Қытай шығармашылығы кезеңіндегі полихромды стильдің сақталуымен салыстыруға болады.

Бояудың құйылған заттарда, мәселен белбеудің айылбасында, қанжар қынабында кездесуі таң қаларлық жайт. Белдік айылбасындағы бейне шиыршықталған қабылан түрінде орындалған. Қызыл түспен тілшелері, аңның тістері, көз, тырнақтары боялған.

Аңдарды бейнелеуде Есік шеберлері аңның нысандарын толтыру үшін немесе сақина түрінде бейнеленген немесе дененің S-тәрізді иілуі үшін (айналмалы симметриядағы сызық) мәнерлі сәндік деформацияға ұшыраған профильді сызықтарды артық көрді. Бас киімде «тістеген жолбарыс» пен тигрогрифондар бейнеленді: денесі бұралған және екі бөлігі теңдей дәрежеде орналастырылған. Қанжар қынабындағы бұлмен жылқы бейнесі бұратылған, оралған. Мұндай өзіндік бейнелер батырмен немесе құдаймен арпалысқа түсетін мысық тұқымдасты (арыстан) бейнелеудегі көне месопотамдық түсіндіруге сәйкес келеді. Алайда түсіндіру ою-өрнек негізінде жүргізіледі. Шебер бұл жерде қысқарту заңын ескермеген. Осындай қателік жолбарыс басын бейнелеуде де көрінеді. Аңдардың көздері дұрыс ойылмаған, езуі тым созылып кеткен, мұрны жалпиған, иектері еселенген. Шебер аңның бейнесін барынша жеткізуге тырысқан, бірақ ол екінші ретті осьтік симметрияда жолбарыс басының бейінін «ашу» арқылы тікелей көріністі азайтуды ескермей бейнені салған. Осьтік симметрияның немесе геральдикалық қашаудың композициялық үйлесімі Жетісу мен Таулы Алтай сақ өнерінде кеңінен танымал болды. Ол Пазырық өнерінде ерекше сипатталған аппликация техникасында жақсы көрінді. Бейнелеу міндеттерін

шешуде бұл бағыт шынайы ою-өрнек сипатын айқындауда дұрыс пайдаланылды. Ол сақ өнеріндегі «стильдеуге» әкелді. Сақтардың дөңгелек мүсіні анағұрлым шынайы көрінеді. Жетісу сақ штативтеріндегі суреттер, құрбандар үстелдеріндегі бейнелер осындай сипатта. Спектральды талдау көрсеткендей, бұл заттар жергілікті аймақта полиметалл рудаларын балқыту арқылы қалайыдан жасалған, құрамында молибден қоспасы бар (Копылов, 1957). Рәсім атрибуттарын дайындаумен, олардың кейбірі тым үлкен (Үлкен Жетісу құрбандық тақтасы 184 кг) жер жыртумен айналысатын сақ тайпалары айналысқан (трипод қабырғаларында қоқыс пен астық қоспытқыштан қалған іздер бар). «Есіктегі» дөңгелек мүсін арқардың шағын ғана мүсіні негізінде жасалған. Ол кулахтарды, сондай-ақ, қанжардың сабындағы ат-құс-ешкі мен ұшатын құстарды, құлақты грифондардың бастарын және күміс қасықтағы тырналарды бейнелейді. Тырна мен арқардан басқа қоладан, ағаштан және темір негізден жасалған барлық мүсін алтын қабатпен апталған. Қанжардың безендірілуі асқан шеберлікпен орындалған. Оның қынабы конгруэнтты композиция негізінде жылан, қоян, түлкі, қасқыр, жолбарыс, қабан, ешкі, киік бейнелері негізінде алтын пластиналар түрінде жапсырылған. Аңдардың бірінен кейін бірі ілесіп, шиыршықтала орналастырылуы өз кезеңінде Оңтүстік Сібір мен Қазақстан көшпелі өнерінің қатысын көрсеткен Орал маңындағы савроматтар өнерімен ұқсас келеді (Мошкова, 1963). Көз алдымызға антикалық өнер туындысына ұқсас сақтық қайта ойластырылған «аңдар шабуылы» композициясы келеді. Бейнелердің ұсақтығы соншалық, суреткер аңдардың түр сипаттық белгілерін, атап айтқанда мүйізін, көздерін, тұяқтары мен тырнақтарын әсірелеп суреттеген. Композицияның ою-өрнек ритмін күшейту, аңдардың шығыңқы бөліктерін сәйкесінше беру үшін ақық тастар мен паста қолданылған. Тамшы тәріздес ендірмелер шайыр арқылы аңдардың жауырындарына жапсырылған. Асыл тастардан ақықпен қатар (бас киімге тігілген бисер моншақ та болған) көгілдір ақық та қолданылған. Бұл көгілдір тас зерленген сырғаларға, моншақтарға да салынды.

Есік декорындағы композициялық құрылым ою-өрнек негізінде үйлесім тапқан. Үлкен заттардың бетін толтыруда (камзол, етік қонышы) ою-өрнек торы пайдаланылған. Раппорт қапсырма мен қызыл күдері жұқа селдір ою түрінде салынып отырған.

Жең, етек, камзол жиектері дөңгелек фриз түрінде жиналып, жобарыс басы симметриялы түрде көп секілді көрінеді.

Әсіресе бас киім декоры өте күрделі келген. Биік конус пішінді бас киім үш тік сызық бойынша айналмалы фризбен, оюмен көмкерілген. Төменгі фризді – гүлді ою-өрнектен (жапырақтар және бүйрек) тұратын диадема пластниасы құрайды. Жоғарғы жағында арыстан мен жолбарыстардың (4 дана) бастары бейнеленген, одан жоғарырақ - «алтын таулар» фризі. Тауда төбесінде құстар отырған ағаштар бейнеленген. Әр ағаштың айналасында тау ешкілерінің бейнелері. Бұл фриздің диаметрлі нүктелерінде қанатты жолбарыстардың жұптасқан фигуралары орналастырылған (оң және сол жақта). Бастың желке тұсында шиыршықталған жолбарыс денесі көрініс тапқан.

Барлық бейнелер ортадағы эмблемаға тартылады, бұл бас киімнің жинақ композициясын құрап тұрған жүрегі іспеттес. Бұл пырақ-құс-тау ешкі және екі ат түріндегі мүсіндік бейненің арқа жағынан 4 алтын жебе мен 4 бүркіт қанаты өсіп шыққан және адам қолы түріндегі тіреуішке орнатылған. Эмблема конструкциясы бір жағынан кейбір луристандық қоланы және парызық қорғандарынан табылған зооморфтық әшекейлері бар екі тесікті псалтрды, екінші жағынан ахименидтік Суз бен Персеполия капителийінің блок-импосттарды әшекейлеуін еске түсіреді (7000 Ans D'art en Iran, 1971). Басмүсіндер ағаштан ойылып, алтынмен апталған. Кейбір бөлшектер, мәселен, қанаттардың сермейтін қауырсындары графика түрінде бейнеленген.

Композиция геральдикалық үлгіге сай. Жекелеген рапорттардың (жүйелілігі) комбинациясы немесе нақтырақ конструкциясы өмір ағашы мен мүйізді аң мотиві кеңінен кездесетін алдыңғы азиялық цилиндр-мөрлі қашауды еске салады (Porada, 1947). Дегенмен басындағы жүйелі құрылым қола дәуіріндегі қазақстандық тайпалардың қыш ыдыстардағы ою-өрнектерімен (Андронов, Алакөл, Дандыбай-Беғазы мәдениеттері) байланысты. Ландшафты Есік композициясын жасау барысында алдыңғы Азиялық (ассириялық, ахеменидтік) пішінге еліктеушілік болған сияқты. Оңтүстік Сібірдің ежелгі көшпелілерінің өнерінде, ал олардан Чжаньго дәуіріндегі Қытай халықтарында, Чу, Цинь және ежелгі Хань хандықтарында «пейзажды» бейнелеудің жаппай пайда болуы танымал қытай (даос) көркем өнерінің Шань-Шуй (тау-су) мотивімен қайта түрленуі жыл санауымызға дейінгі II–I ғасырларда орын алған.

Бас киімдегі Есік комбинациясына барынша жақын сәйкестік сарматтардың, Орта Азия мемлекеттерінің сақ-юэчжий династияларының (Бактрия, Хорезм, Парфия) тәждерінде, сасанидтік Иран эмблематикасында байқалады. Манчжурия мен Алтайдан шыққан Силла және Кайя (Корея, ж.с.д. VI–V) княздіктерінің тәждерінің (Kim Chewon, Kim Wonuon, 1961; Kim Won-Yong, 1981), әсіресе, Ауғанстандағы Тилля-тепе (В.И. Сариниди) қалашығында ашылған қабірлердегі ежелгі жабдықтарының ұсақ бөлшектерінің ұқсастығы таң қалдырады. Кушандарға билігін жүргізген рулар шығу тектері бойынша сақтар болған сияқты. В.И. Сариниди юэчжейлердің талғамын білдіреді деп санаған Тилля-тепе өнерін талқылай келе: «...юэчжийлердің бірінші билеушілерінің эстетикалық сұраныстары сол кездегі өркениетті әлемнің жалпы деңгейін айтарлықтай алшақта жатыр», – деп мәлімдеген болатын (Сариниди, 1980, 29–32-бб.; 1983; Sarianidi, 1986). Мұндай көзқарас, егер дұрыс емес болса да кез келген жағдайда ежелгі және еуропалық тарихнамада көшпенділер өнерінің толыққанды бағалауларына синкреттік емес, таза сақтардың «Есік» кешені ұлы бағаға лайықты толыққан өзіндік өнерді паш етеді. Бұған қоса, «Есік» бұл Жетісу үшін бірегей құбылыс емес. Есік, Талғар және өзге де қабірлері тоналған көптеген қорғандардан кейде Есік өнерін қайталайтын, кейде жетісулық сақтар туралы біздің ұғымымызды жаңа мәліметтермен толықтыра түсетін жекелеген алтын заттар табылды (Максимова, 1978, 192 б.; 1980, 114–129-бб.). Олардың қатарында бір шоқ моншақтан

тұратын салпыншақты алтын сымы шиыршықталған көптеген сырғалар, цилиндрлер, моншақтар, ақық пен халцедондар, аласұру кейіпті тигрогрифон түріндегі сүйірлі түйреуіш, темір айылбас – бұл заттардың барлығы да қазыналы «патшалық» қабірлерден табылған.

Есік обасындағы көсем тәжіндегі комбинация оның ғарышпен байланысының болғандығын көрсетеді, яғни «Алтын адамның» өзі күн құдайы-жауынгерімен теңестіріліп, абыздық қызметті де атқарғанға ұқсайды (Дюмезиль, 1986). Геродоттың айтуынша (IV, 5–7), Қасиетті алтынды иелену сақ көсемдерінің ең биік дәрежесі болды. Осы іспетті мәліметтерді өзге де үнді-еуропалық халықтардан да, басқалар туралы жазылған еңбектерден де кездестіруге болады. Сондықтан Есік обасында жерленген адамды сипаттауда «алтын» эпитетін қолдану өте орынды болып есептеледі. Рамайнада «Алтын адам» атауымен Күн батыры Каманы, осетиндік «нартта» – күн Созырыкосын (Дюмезиль, 1986), ал қырғыздың Манасында – Семетейді атайды.

Сақ көсемдері мен абыздарының алтын киімдері билікті Күннен иеленетіндігін бейнелейді.

Әдебиет

Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – 183–195-бб.

Акишев А.К. Искусство и идеология саков Семиречья (по материалам кургана Иссык). Дисс. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1980.

Акишев А.К. Костюм «Золотого человека» и проблема катафрактария // Вооружение и военная история племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1980. – 54–64-бб.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 б.

Акишев А.К. Золото бугровщиков // Памятники истории и культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1989.

Акишев А.К. Сакский митраизм – религия народов Центральной Азии. Постановка проблемы // Тамыр. – № 2. – Алматы, 2000.

Акишев К.А. Курган Иссык. – Москва, 1978. – 132 б.

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – 38–63-бб.

Артамонов М.И. Сокровища саков. – Москва, 1973. – 280 б.

Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. – Москва, 1976. – 276 б.

Завитухина М.П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. Публикация одной коллекции. – Ленинград, 1983. – 191 б.

Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Тахти Сангин – каменное городище // Археологические работы в Таджикистане. XIX. 1979. – Душанбе, 1985.

Мартынов А.И. Тисульские курганы тагарской культуры // Известия лаборатории археологических исследований. II. – Кемерово, 1971.

- Мартынов А.И., Бобров В.В. Образ космического оленя в искусстве тагарской культуры // *Бронзовый и железный век*. – МИС, вып. 4. – Новосибирск, 1974.
- Мартынов А.И., Мартынова Г.С., Кулемзин А.М. Шестаковские курганы. – Кемерово. 1971. – 250 б.
- Руденко С.И. Второй Пазырыкский курган. – Ленинград, 1948. – 64 б.
- Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1953. – 402 б., табл.
- Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1960. – 360 б., табл.
- Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. – Москва, 1961. – 86 б.
- Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I // *САИ*, Д3-9. – Москва-Ленинград, 1962. – 57 б., табл.
- Самашев З., Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сунгатай С. Берел. – Алматы, 2000. – 50 б.
- Копылов И.И. Из истории техники литейного дела в сакское время // *Уч. записки АГПИ им. Абая*, XIV. – Алма-Ата, 1957.
- Максимова А.Г. Еще один курган Иссыкского могильника // *Археологические памятники Казахстана*. – Алма-Ата, 1978. – 188–193-бб.
- Максимова А.Г. Курганы близ Талгара // *Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана*. – Алма-Ата, 1980. – 114–122-бб.
- Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // *САИ*, Д 1-10. – Москва, 1963.
- Сарианиди В.И. Золото безымянных царей // *Курьер ЮНЕСКО*. – Январь. – 1980.
- Сарианиди В.И. Афганистан: сокровища безымянных царей. – Москва, 1983. – 160 б.
- Черников С.С. Загадка Золотого кургана. – Москва, 1965. – 190 б.
- Пьянков И.В. Бактрийский гриф в античной литературе // *История и культура народов Средней Азии*. – Москва, 1976. – 19–24-бб.
- Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. – Москва, 1967. – 300 б.
- Членова Н.Л. Хронология памятников карасукской эпохи. – Москва, 1972. – 248 б.
- Akishev K.A., Akishev A. K., *Kazakistan osi amnykincsie*. – Budapest, 1984.
- Barnett R.D. *Assirische Palastreliefs*. – Prague, 1960.
- Herzfeld E. *Zoroaster and His World*, vol. I, II – Princeton, 1947.
- Gryasnow M. *Südsibirien. Archaeologia Mundi*. – Geuf, 1970.
- Kim Chewon, Kim Wonuog, *The Art of Korea*, London, 1961.
- Kim Won-Yong *Art and Archeology of Ancient Korea*. – Seoul, 1986.
- Pahlavi texts. Tr. by E. W. West, Pt. I. – SBE, vol. V. – Delhi, 1965.
- Pekkanen T. *The First References to the Silk Road in Classical Literature // Traces of the Central Asian Culture in the North*. – Helsinki, 1986.
- Roaf M.C. *Sculptures and Sculptors at Persepolis // The British Ist of Persian studies*, 1983.
- Porada E. *Mesopotamian Art in Cylinder Seals of the Pierpont Morgan Library*, NY, 1947.
- The Vendidad. The Zend-Avesta Tr. by Darmesteter J. SBE*, vol. IV. – Delhi–Varanasi–Patha, 1965.
- Sarianidi V. *Die Kunst des Alten Afganistan*. – Leipzig 1986.
- 7000 Ans D'art en Iran*. – Paris, 1961.

«ЗОЛОТОЙ ВЕК» САКОВ

К. Акишев, А. Акишев

Область, где обитают грифы и находятся золотые рудники – пустынейшая. Поэтому, желающие добыть металл, о котором идет речь, отправляются туда, снаряженные (всем необходимым), по тысяче и две, приносят заступы и мешки и копают, дождавшись безлунной ночи. И если уходят от грифов, то достигают двойной выгоды: и сами остаются живыми и уносят домой ношу (золота). Те, кто научился очищать золото, выплавляя его каким-то своим способом, приобретают себе путем этих опасностей огромные богатства» (Элиан. IY, 27)

Этот пересказ Эллианом «Индики» Ктесия (конец V–начало IV вв. до н.э.) воспроизводит полуполюгендарные-полумифические сообщения бактрийцев и имеет прямое отношение к Казахстану, Южной Сибири и Средней Азии (Пьянков, 1976, с. 19).

Как полагают многие ученые, «стерегущие золото грифы» и похищающие у них золото аримаспы, о которых, ссылаясь на сведения недошедшего до нас сочинения Аристеев «Аримаспия», сообщает и Геродот, обитали где-то в Восточном Казахстане и на Алтае в сакскую эпоху. Геродот полагал, что «Аримаспы» означает «одноглазые». По мнению, хотя и не общему, некоторых иранистов (Herzfeld, 1986, p.173–193), в этом имени следует видеть эллинизированный иранский термин, означающий «обладающие лошадьми пустынь». В эпоху саков мир индоевропейских и ираноязычных народов простирался на востоке до Западной Сибири и Центральной Азии, что зафиксировано лингвистическими данными, то есть совпадал с ареалами тех культур эпохи бронзы, о которых мы говорили в первой главе.

Вклад скифо-сакских народов в историю континента был очень велик. По последним данным, скифы сыграли роль в этногенезе славян, саки – в этногенезе казахов, киргизов, может быть огузов, туркмен, якутов, таджиков и афганцев. Значение сакских компонентов во всех этнокультурных процессах, сопутствующих становлению таких государств, как Мидия, греко-бактрийское царство – было достаточно заметным.

Скифо-сибирский «звериный» стиль, в сложении которого при всей его сложности и запутанности основную роль сыграли племена саков, стал ярчайшим явлением в истории искусств человечества.

В собраниях «скифского золота», среди произведений, демонстрирующих ювелирную технику и художественные приемы греческих мастеров, есть вещи настолько своеобразные, что от античных имитаций «под скифов» их отделить и неискушенный зритель. Это образцы искусства саков.

Собранные сначала в частных коллекциях, затем попавшие в Сибирскую коллекцию Петровской кунсткамеры (Руденко, 1962) и в Эрмитаж, они были добыты «бугровщиками», опустошавшими «чудские могилы» в Западной Сибири в XVII–XIX вв. вещи разрознены, их археологическое определение (датировка, атрибуция) затруднительно. В то же время многие из них самобытны, едины по художественно-стилистическим признакам. Они сближаются с единичными вещами из археологических раскопок и определяются как искусство ранних кочевников (саков, юечжей, савроматов, хунну). Своеобразие этого искусства – в оригинальной переработке в сторону экспрессивной орнаментальной деформации мотивов и приемов художественной трактовки, в разное время перенятых из Передней Азии (Вавилон, Ассирия, ахеменидский Иран). Впрочем, «стиль цитат» у саков, по сути дела, совершенно новое искусство. Репертуар зооморфных мотивов, пополненный местными сакскими, был связан с тенденцией к неизобразительной стилизации, которая представляет важнейший эволюционный фактор в истории звериного стиля. Абстрактные, аиконические орнаменты характерны, например, для гуннского полихромного стиля, а еще позднее – для декоративно-прикладного искусства средневековых и современных народов Азии. Но сходство (или родство?) этих поздних орнаментальных комплексов и звериного стиля – только в общих принципах декоративного освоения заданной формы утилитарного предмета, в использовании приемов аппликации и инкрустации. Элементы орнаментов у поздних кочевников – не упрощения натуралистических зооморфных изображений, как принято считать. Аиконические орнаменты, эстетически выявляющие тектонику предметов, известны с палеолита. Тогда они существовали с тотемическими звериными изображениями, наглядность которых определялась в «читаемом» коде, иконические знаки (основанные на сходстве с объектом) которого связаны с блоками обычных мифологических эпитетов звериных образов – символов социальных отношений. Звериные образцы в искусстве саков обычно считаются тотемическими, что неверно. «Скифский олень» и «скифская пантера» – это видоизменение в раннеклассовом обществе архаичной универсальной зооморфической классификации и эмблематики, нисходящей к

тотемизму только в истоках. Говорить о тотемизме как о явлении, характеризующем стадию сознания саков, которые, видимо, уже в VI–III вв. до н.э. имели раннюю форму государственности и письменности, столь же неправильно, как неправомерны основанные на смутных легендах гипотезы о значительных пережитках патриархата у савроматов и массагетов. Как феномен сознания «звериный стиль», безусловно, был связан с мифологией и с магией, подчиненных у саков идеологии раннеклассового кочевого общества времени консолидации племенных союзов – «империй». Пока ранние предметы с декором, несущим признаки скифо-сибирского «звериного стиля», обнаружены в сакских комплексах VIII–VI вв. до н.э. (Аржан, Биже, Тагискен, Уйгарак) (Акишев К.А., Акишев А.К., 1978, с. 38–63). В эпоху поздней бронзы звериный стиль (но не скифо-сибирский!) в Евразии представлен памятниками карасукско-лиристанского круга. Они генетически связаны с искусством Ближнего Востока. Сложившийся позднее скифо-сибирский «звериный» стиль проявляется на вещах, которые у кочевников несли специальную символику: богатая сбруя, оружие, украшения – регалии и культовая утварь. Его относительно быстрое распространение на грандиозных просторах от Минусинской котловины до Малой Азии объясняется новыми социальными факторами: внутривосточными (резкая имущественная дифференция, выделение военной знати, жрецов, развитие культа священного вождя) и внешнеполитическими (усложнение структуры сакских конфедераций, состоящих из близких по хозяйственно-культурному типу, но, вероятно, этнически разнородных племен; появление этнических суперструктур). Все это породило потребность в эмблематике, отражающей социальную «концепцию», более широкую, чем родоплеменные традиции, для которых были пригодны символические системы неизобразительных знаков. Видимо, к VIII–VII вв. до н.э. в Великом поясе степей такая ситуация установилась. По археологическим данным здесь в это время возникают большие этнокультурные общности, приблизительно соответствующие хозяйственным территориям крупных союзных объединений. Имущественное и сословное разделение демонстрирует градация размеров и типов погребальных сооружений и богатство инвентаря. Судя по всему, происходит и производственная специализация, возможно, имевшая и этническую окраску. Появляется прокламативное искусство – потребность в регалиях, вполне сравнимое со средневековой геральдикой.

Одной из причин разнобоя в локализации сакских племен по сведениям источников является подвижность кочевья. Регион яйлажного скотоводства, включающий пояс северных предгорий Тянь-Шаня, Тарбагатай и Алтая, населяли племена одной конфедерации, известные персам как саки-тиграхауда (ортокарибантии Геродота). Орнаментация саков-тиграхауда стилистически единообразна и выделяется в особое «алтайско-семиреченское» направление в скифо-сибирском искусстве. Стилистические признаки, тем самым, имеют значение и этнодифференцирующих. Необходимость адекватного прочтения зооморфных знаков у объединенных племен, в значительной мере, определила общие пути генезиса их «звериного» стиля.

В скифологии были попытки объяснить загадку «скифского искусства» или с позиции «конвергентности» или с позиции «культурных заимствований». Они оказались бесплодными. Генезис стиля определяла совокупность факторов. Применение только формально-типологического анализа при выяснении развития стиля к настоящему времени привело к двум гипотезам, которые, однако, вовсе не альтернативны. Речь идет о «евразийской» и «переднеазиатской» гипотезах происхождения скифо-сакского искусства, названных по местоположению двух «генерирующих» зон. Аргументы в пользу той или иной основываются на относительной хронологии памятников, причем, соответствующие гипотетические «перемещения» племен либо «диффузия» мотивов стиля в историческом пространстве бывает похожа на шахматную партию, обреченную на ничью. Ни одна из версий не в состоянии объяснить причины «внезапного» появления «моды» на распространенные изображения «звериного» стиля (хищная пантера, конь, рогатый зверь, кошачий хищник), так как объясняется происхождение тех или иных мотивов, приемов трактовки, но не общественно-идеологические причины появления стиля.

У предсакских племен поздней бронзы были условия для появления зооморфической этносоциальной эмблематики, у них была развитая технология, свои орнаментальные комплексы и навыки комбинаторики – приемов создания декоративной композиции. Но зооморфная изобразительность не была у них определяющей.

«Социальная конвенция» саков и их исторические связи с народами Передней Азии вызвали заимствование у последних готовых мотивов и иконографических приемов «звериного» стиля. В Передней Азии изображения животных процветали в культовой иконографии с IV тыс. до н.э., особенно в мобильном и монументальном искусстве оседло-земледельческих народов. Заимствованные компоненты (в ряде случаев иконографические «цитаты» воспроизводились неосознанно) сложились в новую знаковую систему кочевых «империй». Они, с одной стороны, побудили создание новых мотивов, с другой стороны, подверглись энергичной стилистической деформации, соответствующей эстетическим запросам степи: экспрессивная трактовка, аиконические стилизации. Регалиями становились утилитарные предметы. Наглядные зооморфные орнаменты, которые вместе с вещами включались в переживаемые обществом ситуации, отражали ряд фундаментальных представлений мифологического мировоззрения о тождестве элементов Космоса и общества. Триада звериных образов (птица – копытное животное – хищник), которой оперировали уже раннесакские художники, предназначалась для выражения идеи тождества устройства мира и общества. Это сакрализовало вещь, способствуя, по магической логике, ее функциональности. Военная знать, вожди и жрецы – лица, олицетворяющие единство общества, а значит и сходства его устройства с Космосом, - и стали носителями звериных символов-космограмм. В народном искусстве преобладали традиционные «абстрактные» орнаменты.

Политическая стабильность сакских, савроматских скифских конфедераций в VII–III вв. до н.э. обусловила расцвет звериного стиля, который тогда спокойно моди-

фицировал, жадно усваивая волны зооморфной изобразительности из Передней Азии (индийская, ахеменидская, греко-бактрийская). Распад союзов позднее – в период Великого переселения народов повлек за собой изменение «социальной конвенции», быстрое размывание былого искусства и воцарение в первые века н.э. полихромного стиля. Характерно, что в это время в Центральной и Средней Азии устанавливаются большие монархические государства с правителями из среды кочевников: Кушанская империя, Хорезм, Парфия, сарматские династии в Боспоре, Скифия. Они имели пестрый этнический состав, государственную письменность и объединили в единую политическую структуру кочевников и земледельцев. Одежда и атрибуты всадников теперь осмысливались как церемониальное облачение, что сыграло роль при сложении школ антропоморфной скульптуры. Отголоски «звериного» стиля (круг заказчиков с централизацией власти еще более сузился) долго переживали в культовой иконографии и инвеститурной атрибутике. Они, в свою очередь, обогатили художественными средствами прокламативное и религиозное искусство, что привело к подлинным ренессансам в эпоху эллинизма и раннего средневековья.

Усилия былых кочевников-династов были переключены в сферу управления. В их государствах, возможно, существовала производственная специализация этносов. Поэтому прокламативное искусство теперь создавали подвластные горожане, может быть, и из числа осевших скотоводов. Традиционное декоративно-прикладное искусство кочевников теперь «возвратилось» к аиконическим орнаментам.

Впрочем, эта линия или это искусство у них не прерывалась: кочевое общество при благоприятных условиях развития дает поразительные примеры неустойчивой взаимосвязи потенциально высоко прогрессивной политической структуры с очень статичным хозяйственным укладом. При нарушении этих условий происходит возрождение родо-племенных архаизмов, что приводит к появлению ошибочных концепций об извечной дикости и «варварстве» кочевников. Степь взрывоподобна. Городским цивилизациям она не раз передавала могучие импульсы культурных инноваций, хотя бы стимулируя освежающее разрушение отживших социально-экономических отношений. Сама же, словно, обессилев, «возвращалась к прошлому». Мгновения расцвета кочевой культуры – и кажущиеся извечными и неизменными патриархальные архаизмы... Европейской историографии, воспитанной на стереотипах классической античности, этот парадокс казался непостижимым (Акишев К.А., 1978; Акишев А.К., 1980; 1976, с. 183–196).

Раннее сакское искусство

В последнее время за период, когда существовал уже сложившийся «звериный» стиль саков, принимают VII–VIII вв. до н.э. тогда уже существовал характерный набор мотивов, приемов трактовки и композиции, которые остались характерными для сакского искусства вплоть до его упадка на рубеже нашей эры (Акишев К.А., Акишев А.К., 1978, с. 38–63). Мотивы эти следующие: хищный зверь или так называемая «пантера» в клубке или в «скребущей позе»,

копытное животное (козел, кабан, олень, реже – лошадь), стоящие «на пуантах» или лежащие с подогнутыми ногами; хищная птица (гриф или ушастый грифон). Для трактовки изображений характерны приемы, выходящие к резьбе по дереву и кости (ксиллография) и к уплощенным рельефам древнего искусства Передней Азии. Экспрессивная деформация, уплотнение массы для заполнения заданных форм (излюбленным было S-образное построение фигуры). Композиции – фризы из повторяющихся раппортов, вертикальные регистры, геральдические пары и т.д. ювелирная техника в это время стала настолько разнообразной и изощренной, что можно с уверенностью сказать: в раннесакском искусстве сконцентрированы возможности для того расцвета «звериного» стиля, который произошел в IV–II вв. до н.э. и... для его упадка в первые века н.э.

Раннее сакское искусство представлено, в основном, бронзовыми изделиями (курганы Тагискен и Уйгарак, Тасмола, Биже, Аржан и др.), демонстрирующими тесные связи с мидийской (или касситской) торевтикой Луристана (бронзовые псалии и жезлы в «роскошном стиле»), украшениями из Зивийе в Иранском Курдистане, карасукской и ранней тагарской культурами Западной, Южной Сибири и долины Енисея (Членова, 1967; 1972; Мартынов, 1971; Мартынов, Бобров, 1974; Мартынов, Мартынова, Кулемзин, 1971; Завитухина, 1983), предметами искусства Китая эпохи Чжоу и в некоторых отношениях, с «досакским» пластом петроглифов Семиречья, Алтая и Монголии. Это по преимуществу литые вещи, сильно отличающиеся от плоскостных или низкорельефных изображений из драгоценных металлов.

Раннесакские золотые изделия известны из приаральских курганов (Тагискен и Уйгарак): накладка на меч с фигурами «скребущих» пантер (VI–V вв. до н.э.) (Артамонов, 1973, ил. 18). Изображения, по всей видимости, выдавлены на плоском золотом листе, который затем наклеивался на железе. И из Жалаулинского клада золотых предметов, в котором были также ранние (VII в. до н.э.) стремечковидные удила: золотая пектораль, наборный пояс, бляшки в виде оленей, пантеры, архары. Интересны обоймы у Центрального Казахстана с отлитыми с матрицы изображением четырех стоящих пантер. Стилистически они сближаются с рядом других изображений «пантеры», найденных на территории от Китая и Монголии до Причерноморья (Акишев А.К., 1976). Сжатое в клубок тело, гипертрофированная голова с круглым ухом и глазом, лапы и хвост, заканчивающиеся колечками, общая округлость контуров. Эти обоймы можно датировать VI–V вв. до н.э.

Большой комплекс золотых украшений обнаружен С.С. Черниковым при раскопках богатых курганов VI–V вв. до н.э. в Чиликтинской долине (Восточный Казахстан). Они представляют собой элементы декора одежды и оружия.

Чиликтинские находки поражают разнообразием ювелирной техники. Большинство изображений – это золотые аппликации, мастерски вырезанные из фольги (кабаны на пуантах, ромбовидные бляшки). Они наклеивались на ткань и на дерево. Изображения кабанов имеют разные размеры, но все трактованы совершенно одинаково. Абрис предельно лаконичен и артистичен и напоминает

некоторые изображения на скалах, выполненные в технике графитто, и даже палеолитические росписи. Из деталей переданы только треугольный клык и каплевидный глаз, условно прорезанные значками. Такая трактовка позднее станет «модой» в инкрустационном стиле позднесакского времени. В Чиликты унификация построения мотивов при разной величине изображений показывает существование в то время устоявшихся орнаментальных элементов, максимально выразительных и законченных, то есть кристаллизующих канона. И опять-таки позднее тиражирование приведет к размыванию художественного начала в противоречивом движении прикладного искусства: повторение без творческих усилий изобразительных схем привело их к деградации.

Замечательны рельефные бляхи в виде лежащего оленя из Чиликты, перекликающиеся с «олениными» камнями (трактовка рогов). Некоторые особенности этих оленей были восприняты саками из Передней Азии уже в эпоху неолита. Поэтому ближневосточные заимствования удачно обрели благодатную почву для местного развития Золотого оленя – символа солнца и рождающейся и умирающей природы знал весь скифо-сакский мир. И повсеместно трактовка его рогов имитировала побеги древа жизни. Так и у чиликтинских оленей. Оленные бляшки так же наклеивались на основу. На них нет отверстий для пришивания. Интересно, что уши у оленей изготавливались отдельно и это было вызвано замыслом мастера. Внутри уха он вставлял камень или пасту, то есть использовал его в качестве каста для инкрустации. Вообще, в Чиликты уже заметно стремление к многоцветью, к утверждению тех эстетических принципов, которые иногда называют экспрессионистскими. Здесь найдены бляхи, украшенные зернью, псевдозернью, инкрустациями, пунсонным орнаментом. Обнаружен мельчайший золотой бисер и крошечные сферические бляшки с микроскопическими петельками для пришивания. Мастерство древних ювелиров вызывает восхищение и недоумение. Создание чиликтинского бисера требовало много времени и утомительной кропотливой работы, огромных затрат. Конечно, все эти усилия прилагались с целью возвеличить вождя, наряд и атрибуты которого должны были символизировать власть над всем обществом и каждым его членом. Впрочем, несомненно: такая ювелирная работа, преодоление сопротивления материала и иллюстрация миров доставляли мастерам такое же наслаждение, какое испытывал левша, когда он подковал блоху.

Мотивы пантеры в кольце и грифа, имеющиеся в чиликтинской коллекции, находят многочисленные аналогии в развитом скифском искусстве. Уникальным является изображение рыбы с плавниками, трактованными в виде каплевидных вставок – символа воды и плодородия. Может быть, этот мотив навеяли представления о мифических рыбах Кара и Васи, вошедших в Авесту (Видевдат XIII) (Pahlavi texts, 1965; The Vendidad, 1965). В целом, набор зооморфных символов из Чиликты хорошо согласуется с известным в разных мифологиях членением мира: птица – верх, небо; хищные и нехищные звери – середина, земля; рыба – низ, вода. С развитием государственности и идеологии у саков

такая символика стала обслуживать власть, выражая лозунги «золотой ветви» всех монархий: мир – это царь.

«Звериный» стиль саков на вершине развития

В свое время откровением были находки украшений конской сбруи, выложенные из кожи, войлока и дерева в курганах ранних кочевников Горного Алтая (Пазырык, Башадар, Тузкты) (Руденко, 1960; 1948; 1961; 1953; Gryasnow, 1970; Самашев, Базарбаева, Джумабекова, Сунгатай, 2000). Но погребения пазырыкских вождей были ограблены. Только раскопки в 1969–1970 гг. в Семиречье (50 км от Алматы) кургана «Иссык», содержащего единственное нетронутое «царское» захоронение, показали, какие одежды носили вожди саков, позволили определить черты культа священного царя у кочевников древности. Иссыкский вождь был похоронен в прямоугольной бревенчатой камере под курганом диаметром 60 м и высотой 6 м. По размерам курган относится к «царским»: грация насыпи соответствовала рангу погребенного. Объем кургана 8600 м² для его возведения вручную понадобилось 3–4 тысячи человеко-дней. Сторонами камера ориентировалась по углам света. Воин лежал у северной стены, на спине, головой в сторону заката солнца на разостланном плаще, расшитом золотыми бляшками. Ему было около 15–18 лет.

Погребенный лежал в парадной или ритуальной одежде, обшитой сотнями золотых бляшек. На нем была тонкая, видимо, шелковая рубашка, а поверх нее – короткий камзол – имитация защитной катафракты (Акишев А.К., 1980). Камзол был сплошь обшит золотыми бляшками, штампованными в виде трилистника и тигриной головы. Подпоясан он тяжелым наборным поясом, состоящим из литых плакеток, изображающих фантастического коне-олене-грифона и лосиные головы. «Катафракта» была, скорее всего, символической, хотя золотые бляхи-трилистники имели бронзовую основу, реальной защитной функции одежда не имела. Зооморфные орнаменты и солнечное золото служили цели магической защиты со всех сторон. Одежда указывает на принадлежность к сословию воинов-всадников, из которых древние индо-иранцы и в том числе саки выбирали вождей. На голове был высокий конический кулах с языком, прикрывающим шею, и нащечными лопастями. Именно в таких стреловидных колпаках были знатные саки-тиграхуда («саки в островерхих шапках»), изображенные на рельефе лестницы в ападану Персеполя (Roaf, 1983). Иссыкский кулах поражает сложной символической композицией на зооморфных и прочих изображениях. Вождь был одет в узкие замшевые брюки, которые заправлялись в высокие бескаблучные сапоги, обшитые золотыми бляшками в виде трилистника. Справа по портупее в красных деревянных ножнах висел меч рубящего действия – оружие конного боя; слева в ножнах с накладками в виде агонизирующего лося и лошади – железный кинжал. Навершие его, обтянутое золотой фольгой, выполнено в виде двух голов грифона, а кровосток – нервюра лезвия, инкрустирован золотыми пластинками с изображением различных зверей: змей – у остря клинка, и далее – фигурки тигров, козлов, зайцев, кабанов, волков, ланей, лисиц и верблюдов, украшенные

вставками сердолика, фаянса и шпинели. Конец ножен кинжала с помощью охватывающих ремешков дополнительно крепился к бедру, чтобы оружие не било по ногам на скаку и чтобы его было удобно извлекать из ножен.

Типы оружия и позволяют датировать курган «Иссык» сакским временем IV–II вв. до н.э. (Черников, 1965). Оформление ножен напоминает чем-то греческую махайру – как на плакетках, украсивших ножны из батроса греко-бактрийского храма в Тахт-и Сангин (Таджикистан) (Литвинский, Пичикян, 1985, с. 104–135, рис. 4). Инкрустация кровостока напоминает вырезанное из слоновой кости украшение ножен кинжала из юечжийских погребений Тилля-тепе (Афганистан). У левого плеча погребенного лежал жезл в виде древка с золотым наконечником и обернутая золотой лентой плеть. У головы была кожаная сумочка с позолоченным бронзовым зеркалом и красной охрой для ритуальной косметики. На шее у него была трехвитковая трубчатая гривна с наконечниками в виде тигриных голов; на пальцах правой руки – два перстня; один с зеркальным щитком, другой – с изображением человеческого профиля в радиальном венце. Скорее всего, это было воплощение мотива солярного божества, типа авестийского Митры. Культ Митры происходит из Средней Азии и сложился у восточных племен (в том числе и саков) (Акишев А.К., 2000). Митра как бог союза, гарант договора, вероятно, почитался вождями племенных объединений. Нужно заметить, что красный цвет (цвет одежды иссыкского вождя) и золото, почти универсального в древности, несли солярную символику, а у индо-иранцев соотносились с сословием воинов-кшатриев – элиты кочевых общества эпохи военной демократии.

Итак, под курганом «Иссык» был похоронен воин-всадник, вождь в церемониальной одежде. При всей роскоши обряда заметна уловка умышленного или вынужденного («золотой голод»?) камуфляжа. Полая трубчатая гривна, тонкие листы золота и фольга, покрывающие бронзовые и деревянные основы – так создавалась иллюзия большей массы затраченного драгоценного металла. Золото у саков, вероятно, имело аксиологическое значение.

При изготовлении золотых вещей использовалась разнообразная технология: штамповка, литье,ковка, гравировка, пайка, инкрустация пастой и самоцветами, раскраска, зернь, холодное золочение, полировка и т.д. фигурные бляхи вырезали из золотой фольги и пришивали либо наклеивали на красный фон (кожу, войлок), как аппликации. В массивных бляхах имеются аккуратные прорезы. Цвет материи играл, таким образом, инкрустирующую роль, подчеркивая оттенки благородного металла. Среди иссыкских изображений преобладают выполненные в низком рельефе. К ним применим термин «форсированная графика»: иконографические детали (ребра, напряженные мускулы, глаза и т.п.), передавали гравировкой и пунсом – условными знаками («запятами», «скобками», «свалами», «точками», S-образными линиями), как на уплощенных рельефах и линейных изображениях Ассирии и Ахменидского Ирана (Barnett, 1960). В Иссыке обнаружены золотые украшения, раскрашенные красной и черной красками. Это довольно необычно и вместе с инкрустациями намечает связи ис-

сыкской орнаментации с художественным вкусом творцов инкрустационного и более позднего – полихромного стиля последних веков до н.э. – первых веков н.э. и творчеством Китая эпохи Хань. Интересно, что раскраска имеется и на литых предметах, например, на распределителях ремней, привязи ножен кинжала. Распределители выполнены в виде свернувшейся в клубок пантеры. Красной краской заполненырезы, тракующие клыки, глаза, когти зверя.

При изображении зверей иссыкские мастера предпочитали выразительные линии профиля, которые подвергали экспрессивной орнаментальной деформации, для того, чтобы заполнить форму предметов звери либо изображены закрученными в кольцо, либо скомпонованы таким образом, что тело получило S-образный изгиб (компоновка в поворотной симметрии). Именно так переданы «огрызающиеся» тигры и тигрогрифоны на головном уборе: туловище словно перекручено и обе половины тела уравновешены. У лося и лошади на накладке ножен кинжала перекрученные, вывернутые крупы. Эти своеобразные изображения, связанные с подражаниями характерными для цилиндропечатей, древней месопотамской трактовке кошачьего хищника (льва), сражающегося с героем или божеством, передают агонизирующее животное. Однако, трактовка орнаментальна. Мастер не учел закона перспективного сокращения. Такая же ошибка допущена при трактовке изображений голов тигров. У зверей оказались неестественно скошенные глаза, сплюснутые носы, раздвоенные подбородки и растянутые в добродушной улыбке пасти. Мастер стремился передать образ чудовищно свирепого зверя, но строил изображение, не учитывая сокращения прямой перспективы, «развертывая» профиль тигриной головы в осевой симметрии второго порядка. Композиционный прием осевой симметрии или геральдической развертки был излюбленным в искусстве саков Семиречья и Горного Алтая. Он развивался в технике аппликации, прекрасно представленной в пазырыкском искусстве. Используемый при решении изобразительных задач, этот прием вызывал нарушения натуралистичности орнаментального характера. Он приводил к тому, что называют «стилизацией» в сакском искусстве. Круглая скульптура саков выглядит более реалистичной. Таковы изображения на сакских семиреченских триподах, жертвенных столах и курильницах. Как показал спектральный анализ, эти предметы отливались из меди, выплавленной из местной полиметаллической руды, для которой характерна примесь молибдена (Копылов, 1957). Изготовлением культовых атрибутов, некоторые из которых очень велики (Большой Семиреченский алтарь – 184 кг), занимались сакские племена, знакомые с земледелием. (отпечатки половы и зерен от примесей к литейным формам на стенках триподов). В «Иссыке» круглая скульптура представлена миниатюрной статуэткой архара, она венчает кулах, а также совмещенными протомами коне-птице-козлов и летящими птичками, головками ушастых грифонов, навершия кинжала и изображением цапли на серебряной ложке. Кроме «цапли» и архара, вся скульптура плакирована – бронзовая, деревянная или железная основа обтянута золотым листом. Мастерски выполнена инкрустация кинжа-

ла. В его кровосток по принципу конгруэнтной композиции вмонтированы золотые пластинки с изображением змей, зайцев, лис, волков, тигров, кабанов, козлов и сайгаков. Звери следуют друг за другом, переданы в так называемых «скребущихся» позах, что сближает декор кинжала с искусством савроматов Приуралья, в свою очередь испытавших влияние искусства кочевников Южной Сибири и Казахстана (Мошкова, 1963). Видимо, перед нами заново переосмысленная саками композиция «гона зверей», характерная для переднеазиатского и античного искусства. Изображения так миниатюрны, что художник акцентировал видовые признаки зверей, гиперболизировал рога, глаза, копыта, когти. Для того, чтобы усилить орнаментальный ритм (регулярность) композиции и одновременно колористически подчеркнуть выпуклые части зверей, использована инкрустация сердоликом и пастой. Каплевидные вставки при помощи смолы наклеены в прорези на лопатках и крупах животных. Из самоцветов, помимо сердолика, (был и бирюза, нашитый на головной убор) применяли также бирюзу. Цилиндрики и бусины этого голубого камня привешены к серьге, украшенной гроздьями зерни.

Композиционное построение в иссыкском декоре также орнаментально. При заполнении больших поверхностей (камзол, голенища сапог) использовался принцип орнаментальной сетки. Ритмическое чередование раппорта-бляшки и красного фона замши складывалось в ажурный узор.

Орнаменты, украшающие рукава, края пол и ворот камзола собраны в кольцевые фризы – изображение тигриной головы, размноженные в переносной симметрии.

Особенно сложен декор головного убора. Высокий конический кулах орнаментирован по трем вертикальным регистрам – кольцевым фризам. Нижний фриз составляет диадемовая пластина с растительным орнаментом (лепестки и почки). Выше нашиты изображения львиных голов и тигров (4 экз.). еще выше – фриз «золотые горы». На горах – деревья с птицами на вершинах. По сторонам каждого дерева – фигурки горных козлов. На диаметральных точках этого фриза помещены парные фигуры крылатых тигров (правая и левая). На уровне затылка – изображение тигра с вывернутым телом.

Все фигурки стягиваются к центральной эмблеме – ядру всей композиции головного убора. Это скульптурное изображение протом коне-птице-козлов и двух коней, из спин которых «вырастают» 4 золотые стрелы и 4 орлиных крыла, закрепленные на подставках в виде человеческой руки. Конструкция эмблемы, с одной стороны, очень напоминает некоторые луристанские бронзы и двудырчатые псалии с зооморфными украшениями из пазырыкских курганов, с другой, – оформление блок-импостов капителей ахеменидских Суз и Персеполя (7000 Ans D'art en Iran, 1971). Протомы вырезаны из дерева и плакированы золотом. Некоторые детали, например, маховые перья крыльев изображены графически.

Композиция геральдична. Комбинация или точнее конструкция отдельных раппортов (регулярность) напоминает развертки переднеазиатских цилиндропечатей, где были широко представлены мотивы древа жизни и рогатых зве-

рей (Porada, 1947). Хотя регулярное построение в истоках может быть связано с орнаментами на керамике казахстанских племен эпохи бронзы (андроновская, алакульская, дандыбай-бегазинская культуры), вероятно, что при построении исыкской композиции с ландшафтом подражали переднеазиатским (ассирийским, ахеменидским) формам. Массовое появление в искусстве ранних кочевников Южной Сибири, а от них – у народов Китая периода Чжаньго, царств Чу, Цинь и Ранней Хань «пейзажных» изображений – прообразы популярного в китайской (даосской) живописи мотива Шань-шуй («горы-воды») – приходится на II–I вв. до н.э.

Ближайшие соответствия исыкская комбинация на головном уборе находит среди корон сарматов, сако-юэчжийских династов государств Средней Азии (Бактрия, Хорезм, Парфия), в эмблематике сасанидского Ирана. Впечатляют параллели с коронами князей государства Силла и Кайя (Корея V–VI вв. н.э.) (Kim Chewon, Kim Wonuon, 1961; Kim Won-Yong, 1981) – выходцев из Манчжурии и Алтая и, особенно, в мельчайших деталях с убранством ранних кушан из погребений, открытых на городище Тилля-тепе в Афганистане (В.И. Сариниди) Правящий род кушанов, скорее всего, был сакским по своему происхождению. Анализируя искусство Тилля-тепе, которое он считал отражающим вкусы юэчжей, В.И. Сариниди заявил: «...эстетические запросы первых юэчжийских правителей еще далеки от общего уровня тогдашнего цивилизованного мира» (Сариниди, 1980, с. 29–32; 1983; Sarianidi, 1986). Это мнение представляется, если не неверным, то, во всяком случае, не лишенным того снисходительного отношения, которым полны большинство оценок кочевнического искусства, начиная с античной и кончая европейской историографии. Не синкретический, а чисто сакский комплекс «Исыка» демонстрирует зрелое своеобразное искусство, достойное величайшей оценки, причем, «Исык» – это явление для Семиречья не уникальное. Во многих других курганах могильников Исыкский, Талгарский и др. в большинстве своем разграбленных, найдены отдельные золотые вещи, иногда повторяющие исыкский (Максимова, 1978, с. 192; 1980, с. 114–129), иногда дополняющие наше представление об искусстве семиреченских саков новыми данными. Таковы, прежде всего, многочисленные серьги, крученые из золотой проволоки с подвесками из гроздьев зерни, цилиндров, бусин из пасты, бирюзы, сердолика и халцедонов; булавка с навершием в виде тигрогрифона в позе агонии; железная пряжка, плакированная золотой пластиной с бактрийской плетенкой, составляющей свастику... – все эти предметы найдены в богатых «царских» погребениях.

В кургане «Исык» комбинация на короне-кулахе царя означали его власть над космосом, причем сам «Золотой человек», видимо, отождествлялся с солнечным богом-вином и исполнял жреческие функции (Дюмезиль, 1986). Обладание священным золотом было, как сообщает Геродот (IV, 5–7), привилегией скифских царей. Подобные сведения можно извлечь и из многих других источников, касающихся как индоевропейских, так и неиндоевропейских народов. Поэтому, не слишком оригинальный эпитет «золотой» при-

меняемый для характеристики человека, похороненного под курганом «Исык», оказывается вполне уместным. «Золотым человеком» в Рамаеяне именуют солнечного героя Каму, в осетинских «нартах» – солнечного Созырыко (Дюмезиль, 1986), а в киргизском Манасе – Семетей...

Золотые одежды сакских вождей и жрецов символизировали приобретение власти от солнца.

Литература

Акишев А.К. Новые художественные бронзовые изделия сакского времени // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата, 1976. – С. 183–195.

Акишев А.К. Искусство и идеология саков Семиречья (по материалам кургана Исык). Дисс. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1980.

Акишев А.К. Костюм «Золотого человека» и проблема катафрактария // Вооружение и военная история племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1980. – С. 54–64.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.

Акишев А.К. Золото бугровщиков // Памятники истории и культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1989.

Акишев А.К. Сакский митраизм – религия народов Центральной Азии. Постановка проблемы // Тамыр. – № 2. – Алматы, 2000.

Акишев К.А. Курган Исык. – Москва, 1978. – 132 с.

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 38–63.

Артамонов М.И. Сокровища саков. – Москва, 1973. – 280 с.

Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. – Москва, 1976. – 276 с.

Завитухина М.П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. Публикация одной коллекции. – Ленинград, 1983. – 191 с.

Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Тахти Сангин – каменное городище // Археологические работы в Таджикистане. XIX. 1979. – Душанбе, 1985.

Мартынов А.И. Тисульские курганы тагарской культуры // Известия лаборатории археологических исследований. II. – Кемерово, 1971.

Мартынов А.И., Бобров В.В. Образ космического оленя в искусстве тагарской культуры // Бронзовый и железный век. – МИС, вып. 4. – Новосибирск, 1974.

Мартынов А.И., Мартынова Г.С., Кулемзин А.М. Шестаковские курганы. – Кемерово. 1971. – 250 с.

Руденко С.И. Второй Пазырыкский курган. – Ленинград, 1948. – 64 с.

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1953. – 402 с., табл.

Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – Москва-Ленинград, 1960. – 360 с., табл.

Руденко С.И. Искусство Алтая и Передней Азии. – Москва, 1961. – 86 с.

Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I // САИ, ДЗ-9. – Москва-Ленинград, 1962. – 57 с., табл.

- Самашев З., Базарбаева Г., Джумабекова Г., Сунгатай С. Берел. – Алматы, 2000. – 50 с.
- Копылов И.И. Из истории техники литейного дела в сакское время // Уч. записки АГПИ им. Абая, XIV. – Алма-Ата, 1957.
- Максимова А.Г. Еще один курган Иссыкского могильника // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 188–193.
- Максимова А.Г. Курганы близ Талгара // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С. 114–122.
- Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // САИ, Д 1-10. – Москва, 1963.
- Сарианиди В.И. Золото безмянных царей // Курьер ЮНЕСКО. – Январь. – 1980.
- Сарианиди В.И. Афганистан: сокровища безмянных царей. – Москва, 1983. – 160 с.
- Черников С.С. Загадка Золотого кургана. – Москва, 1965. – 190 с.
- Пьянков И.В. Бактрийский гриф в античной литературе // История и культура народов Средней Азии. – Москва, 1976. – С. 19–24.
- Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. – Москва, 1967. – 300 с.
- Членова Н.Л. Хронология памятников карасукской эпохи. – Москва, 1972. – 248 с.
- Akishev K.A., Akishev A. K., Kazakistan osi amnykinsie. – Budapest, 1984.
- Barnett R.D. Assirische Palastreliefs. – Prague, 1960.
- Herzfeld E. Zoroaster and His World, vol. I, II – Princeton, 1947.
- Gryasnow M. Südsibirien. Archaeologia Mundi. – Geuf, 1970.
- Kim Chewon, Kim Wonuong, The Art of Korea, London, 1961.
- Kim Won-Yong Art and Archeology of Ancient Korea. – Seoul, 1986.
- Pahlavi texts. Tr. by E. W. West, Pt. I. – SBE, vol. V. – Delhi, 1965.
- Pekkanen T. The First References to the Silk Road in Classical Literature // Traces of the Central Asian Culture in the North. –Helsinki, 1986.
- Roaf M.C. Sculptures and Sculptors at Persepolis // The British Ist of Persian studies, 1983.
- Porada E. Mesopotamian Art in Cylinder Seals of the Pierpont Morgan Library, NY, 1947.
- The Vendidat. The Zend-Avesta Tr. by Darmesteter J. SBE, vol. IV. – Delhi–Varanasi–Patha, 1965.
- Sarianidi V. Die Kunst des Alten Afganistan. – Leipzig 1986.
- 7000 Ans D'art en Iran. – Paris, 1961.

САҚТАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Р. Дәрменов

Ж.с.д. I мыңжылдықтың басында шығыстағы Го-би шөлінен бастап батыстағы Дунайға және оңтүстіктегі Памир-Алай тау сілемдеріне дейін созылып жатқан кең байтақ Еуразия аумағында сақтар, скифтер, савроматтар және басқа да көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың мәдениеттері қалыптасты. Сақ-скиф әлемінің мәдениеттері материалдық мәдениет пен дүниетанымның кейбір ұқсас белгілерінің пайда болуына негіз болған әлеуметтік-экономикалық өзара байланыстар орнатқан, сол сияқты әскери қақтығыстарға түскен тайпалар мен халықтардың салыстырмалы этникалық жақындығы болған кезде мал шаруашылығы мен егін шаруашылығының қарқынды дамуы негізінде ерекше үнді-иран этносының ортасында пайда болған. Ерте көшпенділердің пайда болуы Еуразияның алғашқы қауымдарының өндірісіндегі, идеологиясы мен әлеуметтік құрылымындағы маңызды тарихи өзгерістермен сипатталады.

Материалдық мәдениетте кейбір жағдайларда егін шаруашылығы мен үй мал шаруашылығын дамыту негізінде және кейбір жағдайларда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы негізінде кешенді өндіруші шаруашылықтың өркендегені, сондай-ақ кәсіби қолөнер ісінің дамығаны байқалады.

Рухани мәдениет саласындағы даму үрдісі Еуразияның үлкен тарихи-мәдени аумағында сақ-скиф әлеміндегі ежелгі халықтардың табынушылығын, рәсімдері мен дүниетанымын көрсететін көркемдігі жоғары өнердің пайда болуына әкелді.

Қазіргі таңда жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында алынған жерлеу мүлкіне сүйене отырып, ертедегі көшпенділердің табынушылығын, рәсімдері мен дүниетанымын қайта құрылымдай аламыз. Бұл ретте ертедегі көшпенділердің нағыз табиғи үрдістермен байланысты діни ойлауы адамдардың әлем құрылысы туралы және адам болмысы туралы орынды, сол сияқты бұрмаланған, ақыл жетпейтін ұғым-түсінігін қалыптастырғанын ескеруіміз керек.

Ата-баба культі. Жерлеу құрылымдарының құрылысы, Қазақстандағы ертедегі көшпенділердің жерлеу ғұрпы және жерлеу кешендерінің хронологиясы туралы деректердің негізінде былайша ой түйіндеуге болады:

Сақ мәдениеті өркендеген замандағы жерлеу ғұрпының негізін адамдардың нақты өмірінен ауысқан ұжымшылдық қағидаты құрайды. Өлбетте, төбесі, еденінде төсеніші бар және көлемі барынша үлкен қима-тағандар, өңделмеген және тас сағаналар түріндегі «өлілер үйлерінің» құрылысы, шынымен, Қазақстандағы сақ дәуіріндегі адамдардың тұрғын үй-жайларының құрылысын қайталайтын тұрғын үй-жайға ұқсайды. Жерлеу құрылымы мен оның айналасындағы қоршалған кеңістік «өлілер» әлеміндегі бабалар өмір сүрген жер болған. Бұрыштары әрдайым тек жарыққа қарай бағытталған жерлеу камерасының қалай бағытталғаны айтарлықтай маңызды болған, бұл бүкіл

әлем төрт бұрышты деген түсінікті, о дүниенің құрылымы туралы, рухтар мекені туралы түсінікті көрсетеді. «Өлілер үйінің» ішінде қайтыс болғандарды орналастырудың өзіндік тәртібі, сондай-ақ ақыретке шығарып салатын заттар туралы тұрақты қалыптасқан ұғым-түсініктер болған. Жерлеу мүлкін табынушылық мақсаттағы заттар және табынатын заттардың өзі деп бөлуге болады. Алғашқыларына пышақтарды, бедерлейтін құралдарды, қанжарларды, тескіштерді, жебелерді жатқызуға болады, ал екіншілеріне жерлеу костюмінің әшекейлерін: томпақ қола немесе алтын қадама-тізбе әшекейлерді, диадема-ларды, ұштарында стильденген грифондардың бастары бар бұғыларды, қойларды, мысық тәрізді жыртқыштарды, бүркіттерді, шиыршық тәрізді иілген заттарды бейнелейтін қапсырмаларды жатқызған жөн. Жерлеу құрылымына «айналар» қою кең тараған және құрбандық асы (өгіздің немесе қойдың тұтас етінің кесектері немесе бір бөлігі) міндетті түрде қойылған.

Алайда бұл Қазақстан сақтарының жалғыз жерлеу ғұрпы емес, оңтүстіктегі Арал маңында жерлеу ғұрпында от елеулі рөл атқарады – жерлеу камераларын ішіндегілерімен бірге өртейді, бұл мұның алдындағы заманға да тән. Атап өткеніміздей, бұл осы аумақтың Еуразияның көшпелі тайпаларының көшіп-қонған жағында орналасуына байланысты болған және бұл жерде «Ригведа» және «Авеста» сияқты ескерткіштер қалдырған тайпалардың үнді-ирандық пұтқа табынушылық ғұрыптары сақталған (Итина, Яблонский, 2001).

Обаның немесе кесененің өзінің ауданы ғибадатхана болғаны анық, мұнда жерленген адамды ортасына жатқызған, ал үстінен, обаның орталығына немесе бүкіл алаңның үстіне ағаш сырғауылдардан немесе қамыстан шатыр тұрғызылған, оны жаққан. Отқа табынушылыққа байланысты бүкіл камераны өртеу Арал маңындағы сақтардың бүкіл күрделі жерлеу рәсімінің қорытынды бөлігі ретінде ж.с.д. II ғ. дейін сақталды.

Сонымен, арнайы жерлеу киімін кигізу, рәсімдік заттарды дайындау, жануарларды құрбандыққа шалу және жерлеу құрылымын салу «ата-бабаларға табынушылықпен» байланысты жерлеу ғұрпына кірген. Өлбетте, оларды дайындауға аз уақыт кетпеген, Геродот атап өткендей, скиф қайтыс болғанда ең жақын туыстары жүк арбаға салып, достарына апарады. Бұл достарының әрқайсысы шығарып салушыларды қабылдап, оларды мол тамақтандырып, мәйіттің жанына басқаларға қойғандай барлығын қояды. Осылай қырық күн тасиды, сосын жерлейді (Геродот. IV, 73). Оба тұрғызуды жерлеу ғұрпының қорытынды бөлігі ретінде қарастыру керек.

Күн және киелі от культі. Қазақстан сақтарының жерлеу құрылымдарын зерттеу барысында көбінесе түрлі мағыналар сыйдырылған шартты белгі, нышан түріндегі құдай бейнесін жеткізетін аса көп мөлшерде зат табылды. Мұндай нышандардың бірі – «айна», ол Таулы Алтайдан

бастап Орталық Азияға дейінгі скиф-сақ әлемінің барлық мәдениеттерінде белгілі.

«Айна» жарықтың және Күннің нышаны болған болуы ықтимал. Еуразия халықтарының адам «жанын» көрсететін, адам тағдырына әсер ететін зат ретіндегі айна туралы түрлі діни-сиқырлы ұғым-түсініктері өзара байланысты болған. Осыған байланысты атап өтер жайт, Алдыңғы Шығыс пен Орталық Азияда кең тараған ұлы құдай-анаға табынушылық нышандарының бірі оның қолында ұстап тұрған айна болған. Сондай-ақ айнаның дөңгелек пішіні күн белгісін ғана емес, сонымен қатар неолит заманынан-ақ өсіп-өну белгісін бейнелегенін айта кету керек.

Сақтар дәуіріндегі Күнге табынушылық киелі оттың құдіретті күшіне сыйынумен тығыз байланысты болған, жерлеу құрылымдарындағы мәйітті өртеу, жердің ежелгі беткі қабатының қатты қыздырылғаны, жерленген адамның үстіне күл немесе жоса себілгені осыны көрсетеді. Безендірілуінің сәндік-мағыналық мәні бар және орталықазиялық-сармат құдайымен – әр заманда түрлі кейіпте: қой, жыртқыш құс, бұғы, от түрінде, одан біраз кейінгі замандарда адам бейнесінде болған фарнмен (құдірет) байланысты құрбандық шалатын алтарьлардың жерлеу құрылымдарында болуы айтарлықтай айрықша белгі болып табылады.

Фарн икономастикасы, оның құдіретті отпен, күнмен және жарықпен байланысы Еуразияның азиялық бөлігіндегі үнді-иран тайпаларында кең тарап, зороастризмнің тууына негіз болған. Зерттеушілер атап өткендей, «зороастризм скиф стихиясымен тікелей байланыста туған» (Абаев, 1990, 9-50-бб.), «Заратуштра ілімі орталықазиялық тайпалардың тек бір бөлігіне ғана елеулі ықпал еткен. Ең алдымен отырықшылық-егіншілік облыстармен тығыз байланыста болған тайпаларға ықпал еткен» (Литвинский, 1968).

Киелі жануар культі. Жерлеу құрылымдарында өгіз, қой және жылқы сүйектері түріндегі құрбандық асының қалдықтары мен жерлеу мүлкіндегі жануарлардың бейнесі Қазақстандағы сақ тайпаларында киелі жануарға табынушылық болғанын көрсетеді. Жерлеу құрылымында қайтыс болған адаммен бірге әрдайым құрбандыққа шалынған жануардың белгілі бір бөліктерін: жауырынын, алдыңғы аяғын және үш қабырғадан тұратын қаптал бөлігін қойған. Аң тәрізді бейне көп кездесетін жерлеу мүлкінің аса көп мөлшерде болуы өнерде Қазақстан және Орталық Азия халықтарының этнографиясында кездесетін Күнге табынушылықпен, киелі жануарға табынушылықпен байланыстыруға жола ашады. Сонымен, сақтардың анималистік өнерінде жануарлар бейнелерінің арасында көп бөлігін және басым бөлігін бұғы (бұлан, кермарал), гриф және жыртқыштар (қасқыр, жолбарыс, барыс) құрайды. Бұл бейнелердің рөлдерін дұрыс түсіну көптеген мәселелерді шешуде құрал бола алады.

Ат. Барлық үндіеуропалықтардың ғарышнамасында ат үштік модельмен, Күнмен, отпен және күн құдайларымен; Әлем ағашымен байланыстырылған. Дене бөліктерінің Ғарыштың үш бөлікті модельмен арақатынасы болған. Жалпы үндіеуропалықтардың (мысалы, ежелгі үнділердің) құрбандық шалу рәсімінде құрбандықтың дене бөліктері Ғарыштың элементтерімен байланыстырылған: алдыңғы

бөлігі – шығыс, артқы бөлігі – батыс, 4 аяғы – әлемнің 4 бұрышы, басы – аспан, Агни құдай, денесі – Жер, құйрығы – төменгі әлем, қаны – шәуеті және т.с.с. Үнді-арилерде аттың ең көне сипаттамасы ведаларда кездеседі: Тваштра (бітімгер, жаратушы) аты. Ригведада (4,4; 2,3) негізгі қызметі жоғарғы заңды сақтау болып табылатын жаратушы Варунуды Тваштра деп атайды.

Зороастрий мифтеріне сай әлемді Митра жаратқан. Авеста бойынша, Митра төрт атпен шығады және hvaspa/svdsva 'қайырымды аттары бар деп аталады. Аттарға Күн құдайларының көпшілігінің қатысы бар: ведалық Варуна мен Сурья, Яма мен Ушас, Агни мен Индра; авесталық Митра, Ахурамазда, Йима, Веретрагна (Вритраны өлтіруші) – жалпы арийлердің жайатқыш құдайы Индраның дербес теңеуі, Хварна, Тиштрия, құдай Дрваспа – «сау аттардың қожасы» (Акишев, 1984, 31 б.).

«Киелі бұғы» – ерте темір дәуірі кезеңінде түрлі тылсым сипаттарға ие болған жануар, әлбетте, ежелгі тотемдік ұғым-түсініктермен байланысты жалпы сақтардың негізгі аң тәрізді құдайы болған. Бұл жерде Пазырық жылқыларында кездескен бұғылардың әдемі «жерлеу бетперделерін» атап өткен жөн, олар бұл жағдайда қайтыс болған «патша» үшін бабалар мекеніне жету құралы ғана емес, сонымен қатар мәңгілік өмір нышаны ретінде болған. Бұғылардың бейнелерін Қара теңіз маңындағы, Кубань маңы даласындағы, Арал маңындағы обалардан, Таулы Алтай, Сібір материалдарынан және Солтүстік Қытайдың жерлеу кешендерінен кездестіруге болады.

Грифондар. Скиф-сақ әлеміндегі грифондар туралы әдебиеттер өте көп (Артамонов, 1973; Грязнов, 1980; Акишев, 1984). Грифон – тамыры көне заманнан бастау алатын өзгеше құбылыс, Еуразияның көптеген халықтарының (ассириялықтардың, египеттіктердің, хеттердің, гректердің, парсылардың және т.б.) өнерінде кейіпкер және көркем бейне ретінде бейнеленген және түрлі аймақтарда өз ерекшелігі болған. Ж.с.д. VI–V ғғ. гректердің «Аримаспея» поэмасында «алтын күзетуші грифтер» халқы аталады, зерттеушілердің пікірінше, оларды Алтай сақтарымен теңдестіруге болады (Руденко, 1953, 18 б.). Қазақстандағы ерте көшпенділердің ғұрыптық-рәсімдік жүйесіндегі грифондар әлдеқайда бұлттардың арасында, адам жетпейтін Хара тауының шыңында орналасқан «аспан әлеміне» қайтыс болған адам ауысқан кезде күзетшілер мен көмекшілер рөлін атқарған.

Біздің пікірімізше, «грифон» баба-арғы ата ретінде рөл атқарып, ең алдымен туыстық идеясын белгілеуге бағытталған өзіндік таңба-бейне болған болуы мүмкін. Киелі жануарлар бейнелерінде адам бақытын, тағдырын бейнелеген «фарн» ата-бабаларға табынушылық болғанын айта кеткеніміз жөн. Фарн иконографиясы қой бейнесімен ғана байланысты болмаған, сонымен қатар онда басқа жануарлардың түйенің, аттың, қабанның және жыртқыш құстардың бейнелері де болған. В.А. Шишкиннің пікірінше, Фарнның жануарлар түріндегі түрлі бейнелері Яштада (14, II – 13) құдіретті түйе бейнесінде көрсетілген соғыс құдайы Вэрэтрагнаның нақты көрсетілген бейнесі болуы мүмкін, сонымен қатар Яштада (Вархраняшт) ол мүйіздері айналдыра бұралған ақ ат, жабайы қой бейнесінде көрсетіледі (Шишкин, 1963, 203 б.). Вэрэтрагнаның нақты көрсетілген бейнесі vāgəuна жартқыш құс болған (Яшт 14, 19).

Ертедегі көшпенділердің дүниетанымында жыртқыштар бейнесі ерекше рөл атқарған.

Қасқыр – жабайы жануарларды, сол сияқты үй жануарларын топтасып ұстайтын аса пәрменді жыртқыш. Зерттеушілер атап өткендей, «қасқыр – тотемдік жануар, әскери жасақтың немесе тайпаның көсемінің нышаны, барлық ертедегі үндіеуропалық дәстүрлерде көрсетілген». Үндіеуропа халықтарында қасқырдың символдық мәні ер адамдар (қасқыр-адамдар) одағына немесе руына тән болған, оның рәсімдік негізі – жануардың терісін немесе бетпердесін киген уақытта қасқырға айналатын адам, яғни құбылғыш бейне. Бұл мифтер осы күнге дейін де сақталған, «Түркілердің» қасқыр мен ғұн шаныюден (немесе тоғыз жастағы ұл) пайда болғаны туралы сюжетті еске түсіруге болады.

Арыстан, барыс және жолбарыс – неолит дәуірінде-ақ құдіретті саналған мысық тектес жыртқыштар «патша-көсемнің» нышанын бейнелеген, Ақышев атап өткендей, «Атхарваведа бойынша патша титулы «жолбарыс терісіндегі жолбарыс» болған. Кіші Азияда, ежелгі Египетте ғұрыптық рәсімдердің көрінісі кездеседі, оларда барыс терісін абыз киіп жүр (Голан, 1994).

Шығу тегі ортақ үнді-иран тайпаларының діни түсінігі Еуразияның барлық ерте көшпенділерінің мәдениетіндегі сияқты сақтар мәдениетінде де басты және идеологиялық жағынан маңызды кейбір «бұғы, қасқыр, жолбарыс, грифон» бейнелерінің пайда болуына әкелді, ол бейнелер ақырында қаһарман кейпіндегі ата-бабалардың және құдайлардың аң тәрізді жаңа түрге енетіні туралы түсінікпен толықты. Алдымен биологиялық, сосын әлеуметтік қызмет атқаратын «ата-бабаларға табынушылық» идеясы сақтардың анималистік өнерінде тотемдік жануарлар арқылы көрсетіледі.

Сонымен, бейнелерді таңдау, безендіретін жерлерді таңдау бастапқыдан-ақ ертедегі көшпенділердің әлеуметтік-психологиялық дүниетанымында болған белгілі бір рәсімдік-мифологиялық ұғым-түсініктердің салдарынан қалыптасқан деуге болады.

Әдебиет

Абаев В.И. Скифский быт и реформа зороастризма. // Избранные труды: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ. 1990. – 640 с.

Авеста. Избранные гимны. Перевод и комментарии. Проф. И.М. Стеблин-Каменского. – Душанбе.: Адиб, 1990. – 176 с.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.

Артамонов М.И. Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото. – М.: «Искусство». 1973. – 280 с.

Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратоновского. – Л.: Наука, 1972. Кн. IV. – 600 с.

Голан А. Миф и символ. Иерусалим.; Москва.; Руссалит. 1994. – 375 с.

Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискаена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. – М., 2001. – 295 с.

Литвинский Б.А.. Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племён южной России и Средней Азии). – Душанбе: «Дониш», 1968.

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. –М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1953. – 404 с.

Шишкин В.А. Варахша. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 250 с.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ САКОВ

Р. Дарменов

В начале I тысячелетия до н.э. на огромной территории Евразии, протянувшиеся от пустыни Гоби на востоке до Дуная на западе и горного массива Памира-Алая на юге сложились культуры саков, скифов, савроматов и других кочевых и полукочевых племен. Культуры сако-скифского мира возникли в среде индоиранского суперэтнуса на базе прогрессивного развития скотоводческого-земледельческого хозяйства при относительной этнической близости племен и народов, вступивших между собой в социально-экономические контакты, так и в военные столкновения, способствовавшие появлению некоторых сходных черт материальной культуры и мировоззрения. Появление ранних кочевников характеризует важными историческими изменениями в производстве, идеологии и социальной структуре первобытных общин Евразии.

В материальной культуре наблюдается расцвет комплексного производящего хозяйства в одних случаях на основе развития земледелия и домашнего скотоводства, в

других – на основе кочевого и полукочевого скотоводства, а также развитие профессионального ремесленного дела.

В области духовной культуры процесс развития шел к появлению высокохудожественного искусства на огромной историко-культурной области Евразии, отражающие культы, ритуалы и мировоззрение древнего населения сако-скифского мира.

В настоящее время мы можем реконструировать культы, ритуалы и мировоззрение ранних кочевников, опираясь на погребальную обрядность. При этом, мы должны учитывать, что религиозное мышление ранних кочевников, связанное с естественно-природными процессами, накладывало как рациональное, так и искаженное, иррациональное представление людей о строении мира и сущности человека.

Культ предков. На основании данных об устройстве погребальных сооружений, обряде погребений и хронологии

погребальных комплексов ранних кочевников Казахстана можно резюмировать следующее:

В основе погребального обряда для времени расцвета сакской культуры лежит принцип коллективности, перенесенный из реальной жизни людей. Очевидно само устройство «домов мертвых» в виде срубов, сырцовых и каменных склепов с потолка, подстилкой на полу и довольно большими размерами, действительно соответствует жилому помещению людей сакской эпохи Казахстана. Погребальное сооружение и огороженное вокруг него пространство были тем местом, где жили предки из страны «мертвых». Немаловажным обстоятельством являлась ориентировка погребальной камеры, углы которой всегда строго ориентировались по направлению сторон света, что отражало представление о четырехугольной вселенной, о структуре загробного мира, об обители духов. Внутри «дома мертвых» существовал свой порядок расположения умерших, а также воспроизводились устойчивые представления о сопровождающих предметах в потусторонний мир. Погребальный инвентарь можно поделить на предметы культового назначения и собственно культовые предметы. К первым можно отнести ножи, чеканы, кинжалы, проколки, наконечники стрел, а ко вторым следует отнести украшения погребального костюма: выпуклые бронзовые или золотые пронизи-нашивки, диадемы, бляшки, изображающих оленей, баранов, кошачьих хищников, орлов, спиралевидных изогнутых предметов со стилизованными головами грифонов на концах изделия. Широко распространено было класть в погребальное сооружение «зеркала» и обязательно жертвенную пищу (куски или часть туши мяса быка или барана).

Однако, это был не единственный погребальный обряд у саков Казахстана, на юге в Приаралье значительную роль в акте погребения играет огонь – погребальные камеры сжигали вместе с их содержимым, что характерно для предшествовавшего времени. Как отмечалось, связано это было с тем, что данная территория находилась в стороне миграции кочевых племен Евразии, и здесь сохранились культы индоиранского язычества племен, оставивших нам такие памятники, как «Ригведы» и «Авеста» (Итина, Яблонский, 2001).

Определенно святилищем была площадка самого кургана или мавзолея, где в центре помещали погребенного, а сверху, в центре его или на всей площади возводилась крыша из деревянных жердей и камыша, которую поджигали. Сожжение всей камеры связывалось с культом огня и являлось заключительным актом всей сложной погребальной церемонии саков Приаралья. Эта традиция доживает до II в. до н.э.

Таким образом, погребальный обряд связанный с «культуром предков» включал в себя: одевание в специальные погребальные одежды, изготовление ритуальных предметов, жертвоприношение животных и строительство погребального сооружения. Очевидно, приготовление их требовало немало времени, как отмечал Геродот, когда умирает скиф, самые близкие родственники везут тело на повозке к друзьям. Каждый из этих друзей, принимая сопровождающих у себя, обильно их угощает и ставит возле тела все то же, что и другим. Возят так сорок дней, затем погребают их (Ге-

родот. IV.73). Сооружение кургана надо рассматривать как заключительный акт погребального культа.

Культом солнца и священного огня. В ходе исследования погребальных сооружений саков Казахстана было получено огромное количество находок передающих образ божества в виде условного знака, символа, часто объединяющего различное смысловое содержание. Одним из таких символом является – «зеркало», которое известно во всех культурах скифо-сакского мира от Горного Алтая до Средней Азии.

«Зеркало», вероятно было символом света и самого солнца. У народов Евразии были связаны различные религиозно-магические представления как о предмете, отражающем «душу» влияющем на человеческую судьбу. В связи с этим нужно отметить, что одним из атрибутов великой богини-матери, культ которой получил распространение на Переднем Востоке и Средней Азии, было зеркало, которое она держала в руке. Необходимо, также отметить, что круглая форма зеркала олицетворяла не только знак солнце, но и знак плодородия еще со времен неолита.

Культом солнца в эпоху саков был тесно связан с почитанием божественной силы священного огня, о чем свидетельствуют трупосожжение в погребальных сооружениях, прокаленность древней дневной поверхности, посыпание погребенного пеплом или охрой. Немаловажным атрибутом является наличие в погребальных сооружениях жертвенных алтариков, оформление которого имеет декоративно-смысловую нагрузку и связано со среднеазиатско-сарматским божеством – фарном, выступающего в разное время в различных ипостасях: барана, хищной птицы, оленя, огня, а в более позднее время в образе человека.

Икономастика фарна, его связь с божественным огнем, солнцем и светом широко распространена было у индоиранских племен азиатской части Евразии и послужила основой к зарождению зороастризма. Как отмечали исследователи, «зороастризм родился в непосредственном контакте со скифской стихией» (Абаев, 1990, с 9-50), полагая, что «учение Заратуштры оказало серьезное воздействие лишь на часть среднеазиатских племен. Прежде всего на те, которые находились в тесном контакте с оседло-земледельческими областями» (Литвинский, 1968).

Культом священного животного. О наличии культа почитания священного животного у сакских племен Казахстана свидетельствуют остатки жертвенной тризны в виде костей быка, барана и лошади в погребальных сооружениях и изображение животных в погребальном инвентаре. В погребальном сооружении с умершим клали всегда определенные части жертвенного животного: лопатку, переднюю ногу и часть боковины в три ребра. Наличие большого количества погребального инвентаря, где господствует зооморфный образ, позволяет связать с солярным культом, культом священного животного, встречаемого в этнографии народов Казахстана и Средней Азии. Так, в анималистическом искусстве саков огромный и подавляющий процент среди изображений животных составляют олень (лось, лань), грифы и хищники (волк, тигр, барс). Правильное понимание роли этих образов дает инструмент для решения многих вопросов. Конь. В космологии всех индоевропейцев конь связывался с серединой троичной модели, с Солнцем, огнем и

солярными богами; с Мировым деревом. Части тела соотносились с трехчастной моделью Космоса. В общеиндоевропейских ритуалах жертвоприношения (например, в древнеиндийском) части тела жертвы ассоциировались с элементами Космоса: передняя часть – восток, задняя – запад, 4 ноги – 4 угла света, голова – небо, бог Агни, тело – Земля, хвост – нижний мир, кровь – сперма и т. д. Архаичнейшая характеристика коня у индоариев имеется в ведах: конь Тваштра (миротворец, создатель). В Ригведе (4,4; 2,3) Тваштрой зовут создателя Варуну, основная функция которого – охранять высший закон.

Согласно зороастрийским мифам, мир сотворил Митра. Митра, по Авесте, выезжает на четверке лошадей и зовется *hvaspa/svdsva* 'имеющий добрых коней. К лошадям имеют отношения большинство солярных богов: ведические Варуна и Сурья, Яма и Ушас, Агни и Индра; авестийские Митра, Ахурамазда, Йима, Веретрагна (Убийца Вритры) – персонализация эпитета общеарийского громовника Индры, Хварна, Тиштрийя, богиня Дрваспа – «владелица здоровых коней» (Акишев, 1984, с. 31).

«Священный олень» – разделенный различными сверхъестественными чертами в период раннего железного века, очевидно, был основным общесакским зооморфным божеством, связанным с более древними тотемическими представлениями. Тут нужно отметить, великолепные «погребальные маски» оленей на пазырыкских лошадях, которые являлись в данном случае для умершего «царя» не только средством достижения обители предков, но и выступали символом бессмертия. Изображение оленей можно встретить на предметах из курганов Причерноморья, Приаралья, Горного Алтая, Сибири и в погребальных комплексах Северного Китая.

Грифоны. О грифонах скифо-сакского мира имеется огромное количество литературы (Артамонов, 1973; Грязнов, 1980; Акишев, 1984). Грифон представляет собой самобытное явление, уходящее своими корнями в древность, как персонаж и художественный образ он существовал в искусстве многих народов Евразии (ассирийцев, египтян, хеттов, греков, персов и др.) и имел свою специфику по региону. В VI–V вв. до н.э. греки в своей поэме «Аримаспея» упоминают народ «стерегущие золото грифы», которые, по мнению исследователей нужно отождествлять с саками Алтая (Руденко, 1953, с. 18). Грифоны в кульгово-ритуальной системе ранних кочевников Казахстана играли роль хранителей и помощников при переходе умершего в «небеса», находящегося где-то в облаках, недоступных человеку вершинах гор Хара.

По нашему мнению, можно предлагать, что «грифон» мог выступать в качестве предка-прародителя и быть своеобразным знаком-образом, призванным в первую очередь обозначить идею родственности. Тут мы должны отметить в образах священных животных – воспроизведение культа предков «фарна», который олицетворял счастье, судьбу человека. Иконография фарна не была связана только с образом барана, он имел образ других животных – верблюда, коней, вепря и хищных птиц. По мнению В.А. Шишкина, различные образы фарна в виде животных могли олицетворять воплощение бога-войны Вэрэтрагны, который выступает в Яште 14, II – 13 в образе могучего верблюда,

причем в Яште (Вархраняшт) он выступает в образе белого коня, дикого барана с круто закрученными рогами (Шишкин, 1963, с. 203). Одним из воплощений Вэрэтрагны была хищная птица *vāgəuṇa* (Яшт 14,19).

Особую роль в мировоззрении ранних кочевников играли образы хищников.

Волк – активный хищник, добывающий коллективной охотой как диких, так и домашних животных. Как отмечали исследователи, «Волк – тотемное животное, символ вождя боевой дружины или племени, отражено во всех ранних индоевропейских традициях». Волчья символика у индоевропейских народов была присуща мужскому союзу или роду (люди-волки), ритуальная основа которого человек-оборотень становящимся волком, во время переодевания в шкуру или надевание маски животного. Мифы эти сохранились и впоследствии, можно вспомнить о сюжете происхождения тюрков от волчицы и гуннского шаньюя (или девятилетнего мальчика).

Лев, барс и тигр – хищники семейства кошачьих, олицетворяли «царей-вождей» утверждающих свое могущество еще с эпохи неолита. Как отмечал А.К. Акишев, «титул царя по Атхарваведе – «тигр в тигровой шкуре». В Малой Азии, Египте встречаются изображения культовых церемоний, во время которых шкуру барса носит жрец (Голан, 1994).

Религиозные представления племен, имеющих общеиндоиранское происхождения лишь привели к появлению в искусстве саков, как и у всех ранних кочевников Евразии некоторых главных и важных с точки зрения идеологии образов «оленя, волка, тигра, грифона», которые были впоследствии дополнены представлением о зооморфных перевоплощениях героизированных предков и богов. Идея «культа предков» имеющая сначала биологическую, затем социальную функцию отражается в анималистическом искусстве саков, через тотемических животных.

Таким образом, можно сказать, что набор образов, места украшения сформировались вследствие определенных ритуально-мифологических представлений, изначально заключенных в социально-психологических мировоззрений самих ранних кочевников.

Литература

Абаев В.И. Скифский быт и реформа зороастризма // Избранные труды: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ. – 1990. – 640 с.

Авеста. Избранные гимны / Перевод и комментарии И.М. Стеблин-Каменского. – Душанбе: Адиб, 1990. – 176 с.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: «Наука», 1984. – 176 с.

Артамонов М.И. Сокровища саков. Аму-Дарьинский клад. Алтайские курганы. Минусинские бронзы. Сибирское золото // Москва: «Искусство», 1973. – 280 с.

Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратоновского. – Ленинград: «Наука», 1972. – Кн. IV. – 600 с.

Голан А. Миф и символ. – Иерусалим, Москва: «Руссалит». – 1994. – 375 с.

Литвинский Б.А. Кангойско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен Южной России и Средней Азии). – Душанбе: «Дониш», 1968.

КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚАЗАННЫҢ НЫШАНДЫҚ МӘНІ

Г. Джумабекова

Қазандар көшпелілер мәдениетінде ерекше орын алады. Ол тек материалдық мәдениеттің бір бөлігі ғана емес, символикалық мән-мағынасы бар және тұтастай семантикалық түсініктермен байланысты.

Ерте көшпелілердің күнделікті және дәстүрлі өміріндегі қазанның маңыздылығын археологиялық олжалар, оның ішінде металл қазандардың табылуы дәлелдей түседі. Дәстүрлі іс-әрекеттердің іздері, қазандардың өлшемдері және т.б. ерекшеліктері қазанның көшпелілер өмірінде ерекше маңызға ие екендігін көрсетеді.

Скифтер мәдениетінде металл қазандар әлеуметтік өлшем ретінде көрініс табады. Ескерткіштерден қазанмен қоса қару-жарақ және басқа да маңызды заттардың табылуы да назар аудартады. Обалардан табылған қазандардың жиі кездесуі, сол обаның қорымдағы үстемдік белгісі болып табылады (Кузнецова, 2008, 185 б.). Жекелеген металл қазандармен бірге жерлеу «патшалық» топқа, яғни, ақсүйектік жерлеуге жатады, сонымен қатар «қырағылығы басым» «патшалардың» жебеушісі болып саналады. Қазандар – тек әлеуметтік сипатта ғана емес, скифтердің тұрмыс-салтындағы киелі заттары.

Қазақстан аумағындағы Жетісу өңірінен кездейсоқ табылған мыс (қола) қазандар, шырағдандар, құрбандық

үстелдер – діни қола заттардың жиі кездесуі, осы өңірді мекендеген, сондай-ақ жалпы аймаққа шоғырланған ерте көшпелі тайпалардың ғибадатхана және сыйыну орындары болғандығын айғақтайды. Үлкен көлемді және салмақты қазандардың, саны мен көлемдері айтарлықтай үлкен обалардың бір аумақта шоғырлануы олардың өзара тікелей байланысын көрсетеді. Ерекше қолайлы табиғи-климаттық жағдайлар, қасиетті орындармен байланысы, қорымдарда «патшалық» жерлеу обалардың болуы, діни рәсімдерге арналған қола заттардың бір жерге шоғырлануы Жетісу аумағының халқы үшін ерекше өңір болғандығын болжауға мүмкіндік береді.

Көшпелілердің дәстүрлі мәдениетінде ата-бабалары мен көсемдерінің қорымдары, өздері мекендеген қасиетті кеңістікте орын алуы, өзіндік ерекшеліктердің бірі болып табылады. Олар үшін патша обалары мен қуатты ата-бабаларының жерлеу орындары киелі саналған. Сондықтан аймақтың қолайлы табиғи-климаттық және ландшафтық жағдайларын пайдалануы немесе патша және элиталы обалардың жиі кездесуі кездейсоқтық емес.

Көптеген қазандардың табылуы және олардың саны, көлемдері бойынша өзгешеліктерінің болуы, сонымен қатар басқа да діни заттардың кездесуі немесе кездеспеуі, олардың мәртебелерінің әртүрлі болғандығын байқатады. Қазандардың белгілі бір аумақтық шатқалдардан табылған жеріне қарап, ғибадатханалар, обалар осы шатқалдың жайылымдарын пайдаланған белгілі бір тайпа өкілдеріне тиесілі екендігін байқауға болады.

Осы ескерткіштерді қалдырған жергілікті халық өкілдері аймақтың ландшафттық ерекшеліктерін ескергендігі және ғибадатхана, қорым, қоныс құрылыстарын салуда қатаң талаптарға сай болу қажеттігін жіті есеппен жүргізгендігі күмәнсіз. Ғибадатхана салу, жерлеу орындарын таңдау барысында табиғи және ландшафтық жағдайлардың маңызын анықтауда этнографиялық зерттеулер арқылы қорытынды жасауға болады, яғни «бай» және «қасиетті» ұғымдармен байланысты болғандығын көрсетеді. Іле Алатауының солтүстік аймақтарындағы «бай» және «қасиетті» ұғымдарының арасындағы бұл байланыс айқын көрінеді. Сонымен, Жетісу топонимі жеті өзеннің атауы емес, қасиетті жеті санының құнарлылық, мейірімділік мағынасын білдіретіндігін аңғартады.

Қазандар мен қорғандардың өзара байланысы барын байқауға болады. Маңызды дәлелдердің бірі үлкен қазандар мен ерекше қазандардың жиі кездесуі. Қазан көлемінің үлкен болуы рәсімге қатысушылар санының, «тұтынушылардың» көп болғандығын білдіреді. Бұл белгіні бүлінген қазандардың (тұтқасы, аяғаның жоқ болуы), жөндеу жұмыстарының іздері бар, жөнделмеген немесе бүтін, ысталған күйіндегі ыдыстардың табылуы нақтылай түседі. Оның барлығын арнайы қалдырып кеткен деуге болады. Әдетте қазандар – төңкерілген, бір-біріне киілген, үстінен қазанмен жабылған, шырағдандар мен құрбандық үстелдерінің қасында немесе үстінде, бір деңгейде тұрған

Шегеленгенқазан. Металл бұйымдар көмбесінен.
Ж.с.д. XIII-XII ғғ. ШҚО Зайсан ауданы. ШҚОМ. КП 091-37100.

С. Стариковтың фотосы

Котелклепанный из клада металлических изделий. XIII-XII вв.
до н.э. Зайсанский район ВКО. ВКОМ КП 091-37100.

Фото С. Старикова

Қазан. 1893 ж. Қарғалы өзенінен кездейсоқ табылған жәдігер.
Мемлекеттік Эрмитаж, КП №1654/1
Котел. Случайная находка на р. Каргалинке. 1893 г. Государственный Эрмитаж, КП №1654/1

және т.б. қалпында орналасады. Қазандар белгілі бір уақытқа қалдырылып, бірақ қажет уақытында пайдалана алмағандай әсер қалдырады. Қазандардың кейбірі алюминий үйінділерімен жабылып жасырылған тәрізді.

Мұндай көмбелердің он бірі «Түріксіб» аумағынан, оның ішіндегі «Таулы Қырат» маңынан табылуын, ғалымдар жалпы мерекелер (салт-жоралғылар) кезінде металл ыдыстардың қолданылуы ұжымдық сипатта болған деп топшылайды. Жетісу аумағында оның ішінде Ыстықкөл жазықтығында мыс қазандықтардың 90 данасы белгілі. Қазандар мен соғыс заттарын қоса есептегенде «көмбелер» ерекше орын алады, олардың қатарында: Есік (1958), Каменка (Ыстықкөл), Песочные, Дархан (Шу өңірі), (Есік (1953), Семеновка, Шелпек, РУРТ, Ерменсай), сонымен қатар салттық сипаттағы кешендер шырағдан және құрбандық үстелдері (Есік (1953), Семеновка, Шелпек, РУРТ, Ерменсай) бар.

Салт-жоралғылар барысында, мерекелер аралығында қазандар (салттық ыдыстар) арнайы орындарда сақталған. Көпшілік жиындар мен мерекелік күндерде қолданылуға арналған барлық ыдыстарға бір адам жауапты болып, арнайы орындарда сақталған. (Кармышева, 1986, 60 б.). Аңыздарда ұжымдық тамақтану және құрбандық шалу кезінде қазанның көлемі мен санына назар аударылып, құрбандыққа шалынған жануарлардың еттерін қайнатып, оны қазаннан «үлкен кетпенмен» шығарып алатындығы жайлы айтылады. Мұндай ұқсастықтар ерте көшпелілер дәуірінде қазандарды белгілі бір орындарда сақтайтындығын көрсетеді. Қазанның саны мен көлемі қамтитын аймағы мен халық санына, дәстүрлі тамақтануға келушілер, қатысқан адамдар санына байланысты өзегеріп отыруы мүмкін.

К.А. Ақышев пен Ә.К. Ақышев бірнеше факторларды талдаудың негізінде: табиғи-климаттық және ландшафттық, мәдени-шаруашылық, жерлеу құрылысы, тұрғындардың антропологиялық түрлерінің іргелі ұқсастықтарын бағамдай отырып, Жетісу, Шығыс Қазақстан, Алтай, Тыва, Минусин ойпатының бір бөлігі, Солтүстік Қырғызстан, Ыстықкөл маңын мекендеген сақ мәдениеті өзара жақын «тау белдеуі» деген қорытындыға келеді. «Тау белдеуі» Орталық Азия және Арал маңымен тығыз байланыстағы ерекше географиялық, экологиялық және этномәдени аймақ (Акишев К., Акишев А., 1997, 36 б.). Скиф-Сібір әлемінің материалдық мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі ретінде қазан түрлері Орталық Азиямен ортақ мәдени байланыстарды, оның ішінде «тау белдеуі» ескерткіштерімен бірге мәдени ортақтастықтарды толықтыра түседі. Сонымен қатар, Жетісу үлгісіндегі қазандардың айрықша түрлері өңірдің мәдени ерекшелігін батыс, оңтүстік және шығыс көршілерімен мәдени байланыс барын аңғартады. Скиф-сақ мәдениетінің дамыған орталығы (метал өңдеу, қоныстар салу, «патшалық» жерлеу орындары) ретінде Жетісу көршілес орналасқан отырықшы және ерте көшпелі мемлекеттердің өзара ықпалдастығы алаңында қалыптасты. Географиялық тұрғыда Жетісу жері Шығыс Қазақстан және Алтай тауларының бойымен, Түркістан мен Қытай, Орта Азия, Иранға т.б. қиып өтетін «керуен жолдарының» бойында орналасқан. Е.Е. Кузьминаның

Қазан. 1912 ж. Верный қаласынан 5 верст жерден кездейсоқ табылған. ҚР ОММ КП № 2283 (Тасмағамбетов И., 2003, 55 б.)
Котел медный. Случайная находка в районе пос. Рахат, Алматинская обл.

пікірінше бұл бағыттар соңғы қол дәуірінде-ақ қалыптасып, болашақ Ұлы Жібек жолының сұрлеуімен, Іле өзенін бойлап, Жоңғар қақпасы арқылы Синьцзянға қатынаған (Кузьмина 2008, 67 б.).

Жетісу сақтарының қоғамында әлеуметтік даму деңгейінің өте жоғары болғандығын байқауға болады. Шамасы Жетісу өңірінің ғибадатхана және сыйыну орындары билеуші тап өкілдеріне, «әскербасы» яғни ақсүйектерге тиесілі болса керек (Ю.А. Зуев). Бұл тұрғыда Жетісу өңірі сақ мемлекеттік бірлестігінің саяси, әкімшілік және діни орталығы ретінде ерекшеленеді. Жетісудағы саяси орталық солтүстіктегі беймәлім «патшалық» обалары бар көршілес далалық өңірлерге, сондай-ақ металл қазандары мен басқа да діни заттар арқылы әсер еткендігін болжауға болады. Ж.с.д. II ғасырда юечжей және үйсін тайпаларының қысымынан кейін сақ тайпалары Жетісу жерінен ығысуға мәжбүр болған, олар қасиетті мекендерін, металл ыдыстарымен қоса өз орнында қалдырып кетті (Зуев, 2002, 13–17-бб.). Егер Жетісудағы ғибадатханалар мен сыйыну орындары «патшалар» мен «әскербасына» ғана тиесілі болған болса, олар осы өңірден кеткеннен кейін ғибадатхана ретіндегі қызметін де тоқтатты. Сонымен қатар, қандай жағдайда да үлкен көлемдегі бағалы металды өз орынында тастап кетуінің маңызды себептері де болуы керек. Билік өкілдері мен жергілікті тұрғындардың, қасиетті орынға қызмет жасаушылардың ауысуы, ғибадатханалар қызметінің тоқтауына әкелді. Ж.с.д. I мыңжылдықтың аяғында далалық экологиялық ахуал мен аймақтағы тайпалардың қозғалысы

саяси жағдайдың және әлеуметтік-экономикалық саладағы өзгерістердің орын алуына алып келді. Біздің болжамымызды Алматы қаласы маңынан кездейсоқ табылған екі жәдігер бойынша жасалған сараптамалар дәлелдей түседі. Қазанның күйесі (Таулы Қырат (784 cal BC – 4 cal AD)) және құрбандық үстелі (Түрген ауылының аумағы (372 – 354 cal BC и 354 – 292 cal BC)) бойынша сараптама жасалды.

Ғалымдардың пікірінше, Жетісулық шырағдан және құрбандық үстелі әлемнің айқын үлгісін бейнелейтін ғұрыптық жоралғылардың белгісі іспетті (Акишев, 1984, 95–97-бб.). Шырағданның жылқы пішіндес аяғы әлемдік тауды бейнелейді. Қазанның тұғыры шырағдан тұғырының үлгісіне ұқсас келіп, тау бейнесін сомдайды. Бұл санаттағы заттардың ғұрыптық мақсатта қолданылуы табиғатта көктемнің келуі, о дүниеге аттану, құдайға сыйыну, ата-бабаларының рухына табыну рәсімдерін ұжым болып атқару дәстүрімен байланысты болуы мүмкін. Құдайға құрбандық шалып немесе ас беру, құдайы сусындарын әзірлеудің нәтижесінде Көктен игілік келеді. Бәлкім қазан сол жоғарыдан келетін игіліктің сипатын білдереді? Мұндай қазанда сусын немесе тағам дайындау жай ғана емес ерекше жағдайларда орындалуы мүмкін.

Ата-бабаларына ас беру, рухтарына құрбандық шалумен қатар, қалыптасқан аспаздық жейісі болған, оны шырағдандар жағу арқылы еске алу рәсімін орындаған. Тамыры тереңге кеткен бұл дәстүр кейінгі этнографиялық кезеңде де сақталған. Айта кетерлігі шырағдандарды жағу және түтін түтету маусымдық мезгілдерге байланысты, мысалы Жаңа жыл қарсаңында, яғни «үйлесім мен тәртіптің жаңаруына» бағытталған барлық рәсімдер атқарылатын уақытта орындалған. Шырағдандардың үстіне таяқшалар орнатылып, басына шүберек оралып, майға батырылған. Мұндай шырақтар шамасы Жетісудың мыс шырағдандарында қолданылған. А.К. Ақышев соңғы зороастриандық эзотерикалық «АрдаВиразНамаг» шығармасының аудармасы мен мәтініне талдау жасау барысында, діни рәсімдерді орындау кезінде Жетісудан табылған қазан мен тұғырларды шырағдан ретінде пайдаланған болуы мүмкін деген қорытынды жасайды (Акишев 2003, 251, 253 б.). Жетісу шырағдандарының білтеге арналған түтікшелері жайлы П.Н. Сенигова жазған (Сенигова 1968, 208 б.). Б.М. Зимма мен А.К. Ақышев шырағдандар діни рәсімдер кезінде құрбандық үстелінің ортасында орналасқан – бұл жердің ортасындағы Әлемдік тау сипатын білдіреді деген болжам жасайды.

Осы тұрғыда, қазандардың зерлеу өнерінде құрбандық үстелдері мен азаптау көріністері оның символдық белгісі болып табылады және азаптау көрінісі әртүрлі мазмұнға ие болуы мүмкін. Сақ-скиф тайпаларының мәдениетінде олардың семантикалық ұғымы жайлы әртүрлі пікірлер бар. Шырағдандар құрбандық үстелдеріне қатысты болғанымен, құрбандық идеясы бірінші кезекте тұр. Көбінесе қатерлі кезеңдер мен шиеленіскен сипатта жасалатын құрбандық шалу рәсімі, қайта қалпына келтіру, «сый» алу (инаят, астық, төл, жаңбыр), адамның, табиғаттың жаңартылған түрде өмірге қайта келуі деген мағынаны білдіреді.

Жаңаратын кезеңдер билікке қол жеткізетін, сайып келгенде, әлеммен үйлесім табу, тәртіп белгілеу деген

мағынада, сондай-ақ бұл әдет-ғұрыптар да белгілі бір маусымдық мезгілде өткізілген.

Жалпы, құрбандық шалу әрекеті көптеген әдет-ғұрыптар мен салттардың құрамдас бөлігі ретінде, жеңу, ерекшелену, «өлім – өмірге келу» (дәстүрлі өлім – қайта өмірге келу) деген мағынаны білдіреді. Бұл тұрғыда құрбандық шалу рәсімі жаңару дәстүрмен мәндес келеді. Сондықтан шырағандар мен құрбандық үстелдерінің рәсімдік жабдықтары ретінде бір қатар өтпелі кезеңнің әдет-ғұрыптарында да пайдалануы әбден мүмкін (жерлеу – еске алу, жаңару әдет-ғұрыптары және т.б.) сонда-ақ, ата-бабаларын құрметтеу; жауынгер батырдың, көсем, соғыс құдайы мен әскери ерлер одағының наным-сенімдерімен байланысты ұстанымдар мен құндылықтар жүйесін көрсетеді.

Шырығандардың кейбір түрі – білтелерге арналған шүмексіз, қазандыққа ұқсайды. Геродот жазғандай, сораның дәні, тастар, қалқанды жабындысына қарағанда, шын мәнінде оларды тазару рәсімінде пайдаланғандығын көрсетеді (Геродот, IV кітап, 75, 205 б.). Бір қатар зерттеушілер мынадай пікірде: есірткілік өсімдік тұқымының түтінінен, скифтер өзін ұмыту жағдайына енеді, оның барысында өліктің жанын (немесе әуақтың көкке шығуы) басқа әлемге шығарып салу дегенді білдіреді (Геродот, IV кітап, 521 б.). Қазандар тек биліктің нышаны, отбасы, ру басшысының атрибуты, «коша» (жерлеу) ретінде ғана қызмет атқарған жоқ, олар басқа әлемге, өлілер әлеміне «жету құралы» ретінде пайдаланған. Осылайша, тағам, сусын сақтау және әзірлеу мақсатында ғана емес, көбнесе сыйыну рәсімдерінде есірткі заттарды түтіндететін шырағдан ретінде қолданған. Бұл пікірлерді заттардың ішіндегі ішкі химиялық құрамынан – соран тұқымы мен тастар (Пазырық қорымының № 2 обасы; Берел қорымының № 9 обасы) немесе жоғары температурада өртелген белгілері бар тастар (Аймырлыг қорымы) дәлелдей түседі. Әдеттегідей бұл әскери наным-сенімдерге байланысты. Аласа, төрт бұрышты жалпақ үстелдер жалпы құрбан шалу рәсімінде пайдаланылған немесе жер құдайымен байланысты деген болжам бар. Үлкен көлемді, тұғыры аса биік емес үстелдер құрбан шалуға немесе – құрбанның символдық баламасы үшін қолдануға арналғаны анық.

Скиф-сақ заманындағы қазандардың функционалдық мақсаты билік атрибутикалары үшін қолдануы, көшпелі мәдениеттің сабақтастығын байқатады. Көші-қон мәдениетінің қалыптасу кезеңінде орныққан, басқа да заттай кешендердің қатарында металл қазандардың мағынасы (гривна және т.б.) жоғары әлеуметтік дәрежедегі өкілдерінің нышаны ретінде мыңдаған жылдар бойы сақталған.

Қазан билік рәміздерінің бірі ретінде, басқа да нышанды заттармен және жеке тұлғамен байланысты болған. Қуатты жеке тұлға көсбасшы ретінде, ол өзінің мәртебесін растауға тура келеді. Бұлардың ішінде әсерлі жекпе-жек олжа таратылатын салтанатты да, беделді мереке. Мерекелік шара әдетте көсбасшы айналасындағы адамдар тобын біріктіруге арналған (Метцнер-Небельзик, 2013). Жауынгер-ерлердің қатысуымен өткен мерекелік шаралар, тіпті соғыстың өзі қасиетті сипатқа ие болған (Кардини, 2008, 144–145-бб.). Қазан – әскери көшпелі ортаға тән

қажетті атрибуттарды орындаудың смиволикалық, рәсімдік бір белгісі деуге болады.

Қазан ғасырлар бойы сақталып келе жатқан байлық, құдірет және қауымды басқарып отырған көсемнің күшқуатының символдық мәнін білдіреді.

Жазба деректерге сүйенсек, скиф мәдениетінде билеушілер «әрбір скиф жауынгерінің жетістігі мен сәтсіздігінің есебін жүргізген» (Хазанов, 1975, 198 б.). Олар әскери айбынды мерекелерді ұйымдастыратын. Қазан тек қолданыс мақсатында ғана емес, символдық функцияларды да қоса атқарды. Батыр жауынгерлер, жасақшылар өзінің әскери жетістіктеріне қарай үлкен қазанға ие болған, ал сәттілік, байлық, белгісі ретінде саналатын шағын қазандар, бәлкім шағын әскери бөлімшелерге арналған болса керек.

Қазанды өз иелерімен жерлеу дәстүрі, әлем туралы ұғымдарға байланысты затқа алдын-ала дұға жасау әрекеттері арқылы көрініс табады және бұл көсем-батырдың көзі тірі кезіндегі мәртебесі мен оның өлгеннен кейінде қоғам мүшелеріне әсері тиеді деген наным-сенімдерден туындайтын болса керек.

Ариант патшаның мыс ыдысы – негізгі мысалдардың бірі (Геродот, IV). Геродот қазанды тайпа бірлігінің символы және оның қасиетті ортақ мүлігі ретінде сипаттайды.

Ерекше сипатқа ие болған металл қазандар көшпелі түріктердің мәдениетінде де байқалады. Эпоста құралған ыдыс пен масайтатын сусынның арасында болған байланысты сипаттайды, сонымен қоса әскери қоғамдық сипаттағы жалпы ұжымдық жиында, жасақ мүшелерін мерекелік тамақтандыру және сый тарту, той кезінде кеңінен қолданады. Ерлік эпосында ыдыстың өзгешелегі мен мәні айрықша сипатталады, сондай-ақ эпикалық мерекенің аксессуары болып табылды (Ермоленко, 2008, 214 б.). С.А. Плетневаның пікірінше, дала көшпелілерінде қазан билік пен бірліктің символы болып саналады (Плетнева, 1982). Әскери «отбасы» мүшелерінің арасында қоғамдық ас беру рәсімі әлеуметтік қарым-қатынастарды бекіту қызметін атқарды.

Алтай және Оңтүстік Сібір түркілерінде қымыз дайындау кезінде, ыдыстарының өте жоғары семиотикалық мәртебесі байқалады. Мұндай ыдыстар ырыс пен нәсіптің көзі деп саналған. Берекелі ыдыстар арқылы адамдарға құдайдың сыйы түсетін (Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, 123–136-бб.). Ерте көшпенділердің жерлеу орындарынан табылған заттар металл қазандардың рәсімдік мағынасын айқындайды. Эпосты талдау барысында, асыраушының және рулық қауым немесе тайпа басшысының белгісі ретінде, қайтқан адамның жоғары әлеуметтік мәртебесінің белгілері ретінде, қазандардың рәсімдік қызметі мен символдық мазмұны XII–XIII ғғ. дейін сақталғанын көрсетеді.

Қазандар қыпшақтардың адамды жерлеу кезінде жоғары мәртебесі болғандығын археологиялық материалдар расталады. Соғылған немесе бүктелген кішкене шағын құтылар/қазандар негізінен XII–XIII ғасырлардың басындағы бай сарбаздардың жерлеуінде кездеседі. Қазан қыпшақ отбасындағы көсемнің билік атрибутының рөлін

атқарды. Бұл жағдайда, қазанның символдық мәні айқын түрде көрсетіледі, өйткені олар іс жүзінде қолдануға жарамсыз болып келетін. Кончак ханның қазаны – бірінші көсемнің құдіретті күші және билігі – ол өзінің бүкіл халқын тамақтандыра алатын ең алып қазан саналған (Плетнева, 1982).

Жалпы, қазанмен қоса жерлеу рәсімі, тайпалық басшыларға, экономикалық және саяси қызметтер мен қасиетті нышандарды жүзеге асыратын әулет басшыларына тиесілі болуымен байланысты. Алқа және қазанмен жерленген ер адамдардың обалары, экономикалық, саяси және әскери міндеттерді атқарған тайпа көшбасшыларына тиесілі болған. Қазандықтар мен алқалар ақсүйек өкілдерінің беделін көрсетуге негізделген (Потемкина, 2012).

Әскери ұйымның қалыптасуы мен қызмет етуінде, көшпенділердің әскери мәдениетінде қазанның атқаратын қызметі ерекше. Ол өз кезегінде ұйымдастырудың бастамасы ретінде саналды. Осылайша, қазақ әскері «қос» - деп аталатын топтарға бөлінген. Бұл топ бір қазаннан тамақтанып, бір лекке топтастырылған. Әрбір «қоста» тамақ дайындауға және таратуға жауапты адамы – қазаншы (аспазшы) болды. Оның тағайындалуы жауынгерлердің – батырлардың кеңесінің басқаруында болды (Кушкумбаев, 2001, 95 б.).

Қазақтардың металдан жасалған ыдысқа – қазанға деген көзқарастары айрықша болғандығының дәлелі, бұл термин елді мекендердің географиялық атауларында сақталғандығы. Мысалы, Қостанай облысының Әуликөл ауданында «қазан» деген атаумен «Қазанбасы» және «Қазанбасы құмы» деген екі топоним белгілі.

Ежелгі көшпенділер мәдениетінде әл-ауқат пен гүлденудің символы болған қазан, қазақтардың өмірінде де өз мазмұнын сақтап қалды. Құрбандық шалу рәсімі дәстүрлі мәдениетте аспаздық салттың әмбебап заңдылығы болып табылады. Құрбандық шалудың үлгісі қандай болмаса да, салтанатты рәсім көбінесе құрбандық ошағында немесе ғибадатханада орындалды, құрбандық жануарларының еті қазанда дайындалып, дұға оқылады.

Наурыз мерекесі күндері, мерекелік тағамды – «наурыз көже» дайындау, мерекенің ең маңызды элементі болды. Өрине, бұл тағамды үлкен қазандарда әзірлеген. Тамақтанудан кейін, қысқа дұға оқылып: «ата-бабалар рухына жеткерсін» деген тіркеспен аяқталады. Арықтан су ағызу кезінде де құрбандыққа мал шалады. Бұқаның қаны суға ағып кететіндей етіп бауыздайды. Етті осы жерде, арықтың басында дайындайды (Казахи, 1995, 264 б.).

Құрғақшылық немесе су тасқыны кезінде құрбандық пен қоғамдық ас беру, дұға оқу рәсімдері жалғасын тауып жатады. Бұл тасаттық рәсімі әдетте елді мекеннен тыс жерде - өзен, арық немесе көл жағасында өтетеді (Казахи, 1995, 265 б.).

Ошақтың берекесі қасиетті нышан ретінде, қазақтардың мәдениетінде айқын көрініс табады. Егер киіз үйдің негізгі семантикалық мақсаты отбасының денсаулығын, құнарлығын, игілігін қамтамасыз ету болса (Шаханова, 1998, 46 б.), тиісінше, киіз үйдің символдық белгілері ретінде, ошақ пен қазанның рөлі аса ерекше болған.

XIX ғасырдың соңы–XX ғасырдың басында қазақ қоғамында жанұяның басы – әкесі, күйеуі, ағалары жоғары

мәртәбеге ие болады. Отбасының кішкентай мүшелері әкесінің ошағында жиналып, бір әулетті құрайтын. Осындай ауылдың барлық еркектері түскі аста, әкесінің немесе атасының шаңырағының астында дәстүрлі қымыз ішу үшін жиналатын. Барлық балалары үшін «үлкен үй» қасиетті болып саналды (Казахи, 1995, 275 б.). Салыр есімді түркмен көшбасшысы, лақап аты Қазан болған, ол өзін салырлардың «бабасымын» деп санаған. Ол үлкен қазанға ие болған. Бұл отбасы мен әулеттің бірлігін іске асыру деген мағынаны білдіреді (Галиев, 1997, 78 б.).

Қазан ұғымының көне бастауы туралы және оның көшпенділер мәдениетіндегі ертеден қалған архетиптік бейнесі – босану кезінде, әсіресе қиналған шақта қолданылатын әрекеттерінен де көре аламыз. Бұл жағдайда ошаққа қазан қойып ет асатын (жарысқазан), сүт қайнатып, сандық, түк және құрты бар қапшықтар, қарын май, әртүрлі түйіндері және т.б. ашатын. Бұл іс-шаралар нанымдық сипатқа ие болды және көпшіліктің еркімен байланысты болған, сондықтан босану процессі ет піскенше тез өтсін деген мағынада (Қазақтар, 1995, 289 б.). Ет қазанда қайнап жатқанда, жан-жақта тұрған әйелдер: «кім бірінші босанды – қара қатын ба, әлде қара қазан ба?» - деген сөздерді қайталайды (Толлеубаев, 1991, 65–66-бб.).

Жалпы алғанда, үй ошағын әйел табиғатымен байланыстыру Сібірдің көптеген түркітілдес халықтары арасында кең таралған.

Ежелгі түркілерде ошақ оты әйел адамның бейнесімен тең дейді. Ежелгі моңғол халықтарының мифологияларында оттың рухы әйелдер мен ерлер бейнесінде қатар жүреді. Алтай мифтерінде және мифологиялық оқиғаларда, оттың суреті әйелдер бейнесінде От-Ана ретінде пайда болады. Киіз үйдің ортасында тұрған ошақ пен қазан, қасиетті орын болып саналды, олар киелі мәртәбеге ие болған. Өмірдің символы – от пен ошақ сақтаушы – ана арасындағы тығыз байланыс болды. Ошақ кеңістіктің мәртебесін анықтайды. Той рәсімдерінде от пен ошақ айрықша орын алады. Тиісінше, үйде жанып тұрған ошақ тұрақтылықтың символы болып табылады, ал сынған таған және аударылып жатқан қазанды – бақытсыздық, арпалыс, өлімнің белгісі деп ұғынады.

Әйел мен қазан арасындағы символдық байланыс жақсы көрініс тапқан. Түркітілдес халықтарда ошақ иесі темір белдік тағынған, әйел адамның бейнесінде, ал от-ананың темір белдігі оның сипаттық атрибуттарының бірі болып саналады (Львова, Октябрьская, Сағалаев, Усманова, 1988, 137 б.).

Осы «отау» деген сөздің пайда болуы рудың қоныс аудару кезінде, рулық ошақтан от алу салтымен байланысты ерекше қызығушылық тудырады. Ұл балаларды бөлек шығарғанда, оларға үлкен үйден киіз үй мен кіші қазан берілетін. Жас отаудың алғашқы отын, үлкен үйден әкеліп, «жанған отпен» тұтатады (Толлеубаев, 1991, 156 б.). Осыған байланысты, скиф-сақ тайпаларының кейбір ғибадатханалары мен молаларында қазан аудару немесе қазан төңкеру салт-дәстүрлері, патшалық, не тайпалық ошақтың жойылуымен байланысты болуы керек, бұдан әрі жаңа «сынған отты» тұтатуға қолданған шығар?

Қазанның символикасы өркендеу мен молшылықты қамтамасыз етуге бағытталған, бұл тыйым салынған бірқатар іс-әрекеттерден де байқалады. Сондықтан қазақтар молшылдықтың символы ретінде, қазан түбінде бір қасық май қалдырады. Сынған қазан күллі отбасының қирағанын білдіреді. Сондықтан қазанды ер балаға мұра етіп беретін, ал қыз балалар жаңасын алатын (Тохтабаева, 2014).

Металл ыдыстың сенім белгісі ретінде дамуы мен таралуы көптеген халықтардың аңыз-ертегілерінде тек қана ботқа салған қазан ғана емес, сиқырлы-дастархан және т.б. ретінде көрініс табады.

Қазан кеңістік ұғымын білдіреді және 1. Жер асты әлемі; 2. Жер асты мемлекеті; 3. Жер асты өзені; 4. Өлілер әлемі; 5. Өткен өмірдегі бабалар әлемі (Қондыбай) сияқты бірнеше мағынасы бар. Батырдың қазанның астынан ғайыптан пайда болу сюжеті түркі халықтарының эпостық дәстүрінде кең таралған. Нәтижесінде кейіпкер жаңа атаққа, жараланбайтын және өлмейтін қасиетке ие болады (Львова, Октябрьская, Сағалаев, Усманова, 1988, 147 б.).

Осы орайда, жетісулық «оба» құрылысының семантикасы «төңкерілген қазан» бейнесіне ұқсайтындығы қисынға келеді.

Өмірдің сан қырлы өзгерістеріне қарамастан, ата-бабаларымыздың мәдени құндылықтар жүйесі бүгінге дейін санамызда сақталған. Бұған мысал ретінде Алматыда 1931–1933 жж. ашаршылық құрбандарына орнатылған ескерткіш – «Ана» мүсіні (Д. Үсенбаева, А. Бүркітбаева и К. Бегулиеваның жобасы). Ол аштықтан баласын сақтап қалу үшін қолымен кеудесіне қарай басып отырған ана бейнесін сомдайды. Әйел адамның аяқ астында төңкерілген, жарылып қалған қазан жатыр.

«Қазан» ұғымы ауқымына қарай кеңейе түседі: «Елу жылда – ел жаңа, жүз жылда – қазан» (Гельдыниязова).

Қазанның символдық мәні және оның көшпенділер мәдениетіндегі рөлі, ерте көшпенділер дәуірінде қалыптасып, кейін қазақтардың өмірінде одан әрі дами түсті. Бұл затты, күнделікті өмірге, қасиетті нысандарда (өтпелі кезеңдер, мерекелер, ұжымдық дұғалар), әскери және аңшылық салалармен байланысты материалдық және жалпы мәдени құндылықтар жүйесінің бір бөлігі болды деп тұжырымдауға болады.

Қазанға айрықша мән беріп, оны ерекше кие тұтудың бір мысалы – Қожа Ахмет Яссауи кесенесінде тұрған Тайқазанды айтуға болады. Бұл халық бірлігінің символы болып саналады.

Әдебиет

Акишев К., Акишев А. Саки Жетысу: социум и культура // Новости археологии. – Туркестан, 1997. – 30–37-бб.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 б.

Акишев А. Лабиринты Арта Виразы // Степная цивилизация Восточной Евразии. – Астана, 2003. – Т. 1. Древние эпохи. – 219–260-бб.

Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. – Алматы: Фонд Евразии, 1997. – 167 б.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 332 б.

Кармышева Д.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М., 1986. – 47–70-бб.

Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. – М.: Летний сад, 2008. – 558 б.: ил.

Гельдыниязова О.А. Символика казана у туркмен. URL: <http://emirb.org/atti-haliarali-filimi-tejiribelik-konferenciya-materialdari.html?page=43>.

Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратоновского. – Л.: Наука, 1972. – Кн. IV. – 600 б.

Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: Изд-во Томского гос. пед. университета, 2008. – 288 б.: ил.

Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 б.

Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – 384 б.

Кондыбай С. Гиперборея: Элам. Харатпа. Ч. 6. URL: http://kosmoposkkazakhstan.blogspot.com/2012/05/6_06.html.

Кузнецова Т.М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии. Сборник памяти В.А. Башилова / МИАР. №10. – М.: «Таус». 2008. – 173–198-бб.

Кушкумбаева А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 172 б.

Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сағалаев А.М., Усманова М.С. традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск: Наука, 1988. – 225 б.

Метцнер-Небельзик К. Европейская символика власти эпохи бронзы // «Бронзовый век. Европа без границ. Четвертое — первое тысячелетие до новой эры». Каталог выставки. – СПб.: Изд-во «Чистый лист», 2013. – 206–217-бб.

Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 188 б.

Потемкина Т.М. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // Степи Европы в эпоху средневековья. Том 10 (Половецкое время). – Донецк: ДонНУ, 2012. – 7–36-бб.

Сенигова П.Н. Осветительные приборы Тараза и их связь с культом огня // СА. 1968. №1. – 208–225-бб.

Толлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 б.

Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 342 б.

Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: «Казахстан», 1998. – 184 б.

СИМВОЛИКА КОТЛОВ В КУЛЬТУРЕ КОЧЕВНИКОВ

Г. Джумабекова

Котлы/казаны в культуре кочевников всегда занимали особое место. Казан как часть кочевой культуры приобрел свое значение в эпоху древних кочевников. Он имел не только материальное значение, но и символическое, представлял собой не только часть материальной культуры, но выступал как предметный символ, с ним связан целый семантический ряд понятий.

О роли котла в обыденной и ритуальной жизни ранних кочевников свидетельствуют археологические находки, в том числе условия обнаружения металлических котлов. Следы ритуальных действий, размеры котлов и т. д. «говорят» об их «особой» роли в жизни кочевника.

В культуре скифов металлические котлы выступают как социальные индикаторы. Памятники, где были найдены котлы, объединяются наличием предметов вооружения и других престижных предметов (Кузнецова, 2008; Мошкова, Демиденко, 2011; Мышкин, 2011). Часто курганы, содержащие в составе предметного комплекса котлы, являются доминирующими в могильнике (Кузнецова, 2008, с. 185). Захоронения с наличием металлических котлов относятся к разряду «царских», аристократических погребений, а также «привилегированных дружинников», сопровождающих «царей». Котлы – не только символы социума, но сакральные предметы скифов.

На территории Казахстана выделяется район Жетысу концентрацией случайных находок медных (бронзовых) котлов, курильниц, жертвенных столов – культовых бронз, возможно, маркирующих святилища или культовые места обитавших здесь раннекочевнических племен и в общем превращающих весь район в одну заповедную зону. Высокая концентрация котлов, составляющих значительный объем и массу металла, и количество и параметры курганов в одном регионе находятся в непосредственной

внутренней связи. Особые благоприятные природно-климатические условия, соотносимые с сакрализованной территорией, наличие могильников с «царскими» погребениями, концентрация культовых бронз позволяет предположить особое значение территории Жетысу для населения обширного региона. Гряда гор Иле Алатау с южной стороны заставляет обратить внимание на северные по отношению к ним районы и предположить сакральный характер Жетысу для более обширного региона.

Горы, выполняя роль географического и сакрального центра, на территории Жетысу являлись тем ландшафтным звеном, которое сыграло не последнюю роль в жизни социума. Ряд особенностей гор хребта Иле Алатау: остроконечные снежные пики, высотная зональность, ступенчатое строение, пологая предгорная полоса, их несколько выдвинутое (к северу от основного массива Тянь-Шаня) положение и в то же время дуговидная форма, высочайшие в хребте вершины, возможно, усиливали их сакральную значимость. Горный ландшафт Жетысу, возможно, мог послужить прекрасной основой, на которую наложилась или на которой возникла характерная мифопоэтическая картина мира населения региона в эпоху ранних кочевников.

На территории Жетысу некрополи ранних кочевников располагаются на берегах рек, вдоль предгорий Иле Алатау. Цепочки курганов обычно вытянуты по линии север-юг на небольшом расстоянии (0,5–3,0 км) от предгорий. Сосредоточение на северных склонах Иле Алатау масштабных царских курганов как фактора сакрализации территории придает этому региону особый статус. Большинство местонахождений металлических котлов зафиксировано выше могильников, в связи с некрополями. Исследования предполагают, что каждый такой могильник с элитарными курганами являлся «родовым кладбищем» и маркировал собой рубежи территории, подвластной определенному роду.

В традиционной культуре могилы предков, вождей являются одним из важных маркеров освоенного, «своего», сакрализованного пространства. Царские могилы, могилы могущественных предков являлись святынями. Очевиден неслучайный характер наложения благоприятных природно-климатических и ландшафтных условий территории и большого количества царских и элитарных курганов, культовых бронз.

Так как находок котлов много и они достаточно сильно разнятся по количеству, объему, наличию других культовых предметов или их отсутствию, то можно предположить и различный статус и самих котлов, и предполагаемых святилищ. Учитывая местонахождения котлов в основном в районе выходов из ущелий, естественно было предположить, что святилища, как и могильники, принадлежали определенному роду, пользовавшемуся пастбищами этого ущелья.

Несомненно, жители, оставившие эти памятники, учитывали ландшафтные особенности местности и исходили

*Мыс қазан. Алматы облысы, Рахат ауылы маңынан кездейсоқ табылған жәдігер
Котел медный. Случайная находка в районе пос. Рахат, Алматинская обл.*

из необходимости соблюдать строгие требования при сооружении поселений, некрополей, святилищ. О значении, которое придавали выбору места для некрополей, святилищ, о влиянии природных и ландшафтных условий, можно заключить по этнографическим исследованиям, проследившим однозначность понятий «богатый» и «священный». Эта связь понятий «богатый» и «священный» явно проступает в районе северных склонов Илейского Алатау. Так, название топониму Жетысу дали не конкретные семь рек, а сакральное число семь, несущее идею плодородия, благодати.

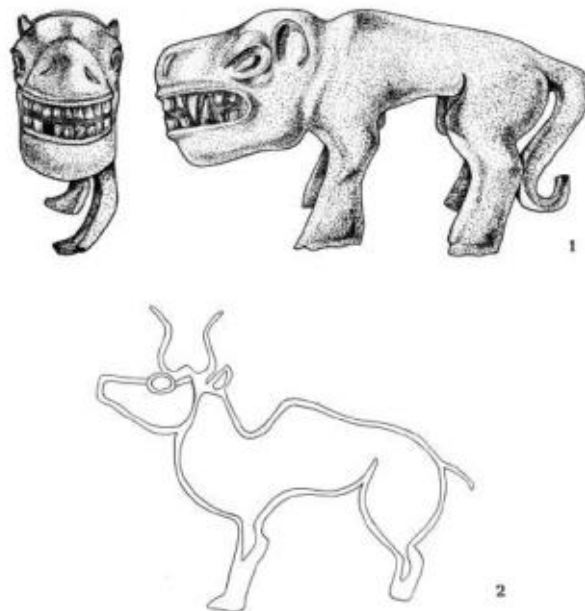
Несомненно неслучайность пространственной близости курганов и котлов. Немаловажным фактом является частое не единичное нахождение котлов и их большой объем. Значительный объем говорит о соответствующем количестве участников ритуала – «потребителей» содержимого котлов. Этот признак усиливается тем, что котлы одновременно встречаются: поврежденные (с утратами ножек, ручек); со следами ремонта, целые не отремонтированные; закопченные. Все это вместе может говорить о том, что они специально оставлены. Само положение котлов – перевернутое на вершине уступа; вложенные один в другой и накрытые сверху одним из котлов; рядом с жертвенными столами и курильницами – поверх них; стоящие рядом на ровной площадке и т.д. – создает впечатление того, что они оставлены до определенного срока, но использованы в нужный момент не были. Некоторые из котлов, покрытые аллювиальными наносами, создают впечатление спрятанных.

Такие клады как комплекс из одиннадцати котлов на территории д/о «Турксиб», из десяти – на территории «Горного Гиганта» предполагают коллективный характер их использования и, скорее всего, использование металлической посуды в общественных мероприятиях (праздниках, обрядах). Всего на территории Жетысу, включая Иссык-Кульскую долину, известно около 90 экземпляров медных котлов. Особое место занимают «клады», включающие котлы и предметы вооружения (Иссык (1958), Каменка (Иссык-Куль), Песочное, Дархан (Шуйская долина), а также комплексы явно ритуального характера, содержавшим котлы с курильницами и жертвенными столами (Иссык (1953), у с. Семеновка, Чильпек, РУРТ, Ерменсай),

В промежуточные – между обрядами, праздниками – периоды котлы (ритуальная утварь) хранились в специальном месте. Вся посуда, предназначенная для использования в дни массовых сборищ и празднеств, находилась в ведении одного ответственного лица и хранилась в особом месте (Кармышева, 1986, с. 60). В повествованиях о коллективных трапезах и жертвоприношениях подчеркивается размер и количество котлов, в которых варили мясо жертвенных животных: несколько больших котлов; таких, что мясо из котла вытаскивали «огромными кетменями». Эти параллели служат косвенным аргументом в пользу того, что котлы эпохи ранних кочевников могли храниться в определенных местах. Их количество и размер могли быть различными, в зависимости от территории и количества людей, принимавших участие в ритуальном пиршестве или трапезе.

*Метал қазанның бөлшегі. 1948 ж. Министрлер Кеңесі үйінің маңынан кездейсоқ табылған жәдігер (Тасмағамбетов И., 2003, 142 б.)
Фрагмент металлического котла. Случайная находка на территории д/о. Совета министров, 1948 г. ЦГМ РК (по: Тасмағамбетов И., 2003, с. 142)*

К.А. Акишев, А.К. Акишев на основе анализа ряда факторов: природно-климатического и ландшафтного, культурно-хозяйственного типа, типов погребальных сооружений, антропологического типа населения и их принципиальном сходстве пришли к выводу о близости сакских культур «полосы гор», включающей Жетысу, Восточный Казахстан, Алтай, Тыву, частично Минусинскую котловину, Северный Кыргызстан, Прииссыккулье. «Полоса гор» выделяется как особая географическая, экологическая и этнокультурная область, с тесными контактами с Центральной Азией и Приаральем (Акишев К., Акишев А., 1997, с. 36). Типы котлов,

*Үлкен Жетісулық алтарь. Эрмитаж, СПб.
Большой Семиреченский алтарь. Государственный Эрмитаж, СПб.*

как один из существенных элементов материальной культуры скифо-сибирского мира, дополняют прослеженную общность и культурные связи с Центральной Азией, включаясь в число памятников «полосы гор» как следствие культурной интеграции культур. Вместе с тем специфические типы котлов семиреченского облика свидетельствуют о культурном своеобразии региона и о культурных связях с западными, южными и восточными соседями. Являясь органической частью круга скифо-сакских культур, представляя, видимо, развитый культурный центр (обилие металла, поселений, «царских» некрополей), Жетысу оказывалось в зоне взаимовлияний соседних оседлоземледельческих государств и кочевнических раннегосударственных образований. В географическом отношении Жетысу расположено таким образом, что его пересекали древние «торговые пути» - вдоль гор Восточного Казахстана и Алтая; в Туркестан и Китай, Среднюю Азию, Иран и др. По Е.Е. Кузьминой, еще в эпоху поздней бронзы были проложены маршруты, в частности – в Синьцзян по реке Или и через Джунгарские ворота, по трассам будущего Великого Шелкового пути (2008, с. 67).

Можно предположить высокий уровень социального развития в обществе саков Жетысу. Возможно, что и предполагаемые святилища и культовые места в Жетысу принадлежали правящему, «княжескому» роду (Ю.А. Зуев), т.е. вождям и аристократии саков. В этом плане Жетысу выделяется как политический, административный и религиозный центр раннегосударственного образования саков. Можно предположить, что политический центр в Жетысу распространял свое влияние на прилегающие степи с севера, где не известны «царские» курганы, а также находки металлических котлов и иной культовой утвари. После того, как сакские племена во II в. до н.э. были вынуждены по-

кинуть Жетысу под давлением племен юечжей и усуней, то святилища, фиксируемые в виде скопления металлической утвари, очевидно, были оставлены на местах (Зуев, 1960; 2002, с. 13–17). Если допустить, что в Жетысу святилища и культовые места с котлами принадлежали правящему «царскому» или «княжескому» роду, то с уходом его из региона, они резко перестали функционировать как святилища. Кроме того, в любом случае, для того, чтобы оставить такое большое количество ценного металла на местах, должна быть очень важная причина. Смена правящего рода и частично населения, обслуживающего святилища, привело к их затуханию. Изменение экологической ситуации в степи и подвижка племен в регионе в конце I тыс. до н.э. привела к разрушению сложившейся политической обстановки и изменениям в социально-экономической сфере. Возможно, наше предположение косвенно подтверждают даты, полученные при анализе двух находок, случайно обнаруженных в районе г. Алматы. Анализировались нагары с котла (Горный Гигант (784 cal BC – 4 cal AD)) и с жертвенного стола (район п. Турген (372 – 354 cal BC и 354 – 292 cal BC)).

Семиреченские курильницы и жертвенные столы, включенные исследователями в разряд ритуальной атрибутики, отчетливо передают модель мира, являются его проекцией (Акишев А.К., 1984, с. 95–97). В этом случае коническая ножка курильницы символизирует собой Мировую гору. Поддоны котлов своей формой повторяют поддоны курильниц, передающих образ горы. предположение о возможном использовании этой категории предметов в ритуалах, связанных с весенним возрождением природы, с культом предков, предполагает отправление, посвящение содержимого богам, духам предков и коллективное потребление его участниками ритуала. В результате жертвоприношения или

угощения богов, приобщения к божественному напитку, с Неба нисходила благодать. Может быть, котел вообще символизировал ту благодать, истекающую сверху? Приобщение к напитку или пище, приготовленным в таком котле, могло совершаться не только в обыденных, но и в каких-то особых случаях.

Помимо жертвоприношения духам предков, имевшего кулинарный код, их поминали также посредством зажигания свечей. Эта традиция, уходящая в глубокую древность, сохранилась в этнографическое время. Примечательно, что окуривание и возжигание «свечей» совершалось в пограничные дни, например, в канун Нового года, т.е. в дни, когда совершался целый цикл ритуалов, направленных на «восстановление гармонии и порядка». Свечи представляли собой палочки, обернутые куском тряпки, пропитанной маслом. Подобные свечи, видимо использовались и в бронзовых курильницах Жетысу. А.К. Акишев на основе перевода и анализа текста позднезороастрийского эзотерического сочинения «Арда Вираз Намаг» высказал мнение об использовании триподов и котлов на поддоне из Жетысу в качестве курильниц в ритуалах (2003, с. 251, 253). О трубочках для фитилей у Семиреченских курильниц писала П.Н. Сенигова (1968, с. 208). Что касается курильниц, то ранее А.К. Акишев, как и Б.М. Зимма, предположил, что курильницы могли помещаться в ходе ритуала в центр жертвенного стола – аналог Мировой горы в центре земли.

В этом плане наличие жертвенных столов и сцен терзания на блюдах курильниц и в декоре котлов достаточно символичны, сцены терзания могут иметь самое различное наполнение. По поводу их семантики в культуре скифо-сакских племен существуют различные мнения. В отношении курильниц и жертвенных столов все же на первый план, видимо, выходит идея жертвоприношения. Ритуал жертвоприношения, совершаемый, как правило, в критические периоды, в напряженной ситуации, в пограничные дни, имеет назначение восстановления порядка, получение «отдарка» (благодать, урожай, приплод, дождь), воскрешение к жизни в обновленном виде человека, природы.

Инвеститурный цикл, приобретение царственности также осмысливалось в конечном счете как установление гармоничного мира, установление порядка, обряды этого цикла также проводились в пограничные дни.

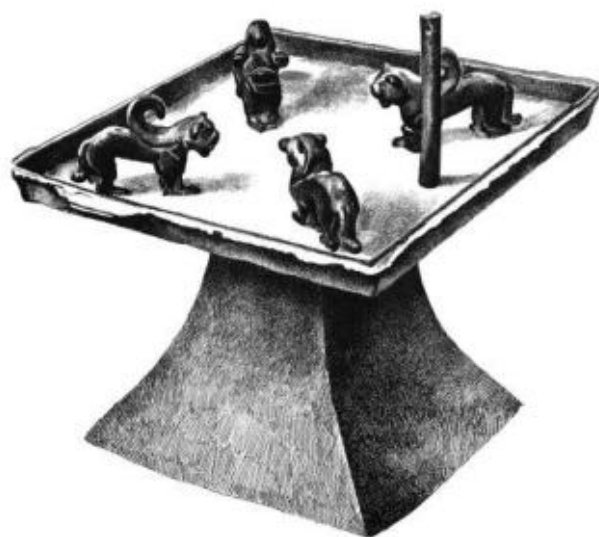
В целом, акт жертвоприношения как составная часть многих обрядов и ритуалов, понимался как преодоление, нейтрализация противопоставления «смерть – рождение, возрождение» (ритуальная смерть – воскрешение). В этом плане жертвоприношение образует один смысловой ряд с обрядом инициации. Поэтому использование курильниц и жертвенных столов как ритуальной утвари в ряде обрядов переходного цикла вполне допустимо (погребально-поминальные, инициации и др.), почитания предков; отражали новые ориентиры и систему ценностей, связанные с культом воина-героя, вождя, бога войны и воинских мужских союзов.

Другой вид курильниц – без трубочек для фитилей, в виде котелочков. Зерна конопли, камни, шатровое покрытие могут действительно указывать на их использование в

обряде очищения, как описывал Геродот (Геродот, книга IV, 75, с. 205). Ряд исследователей сходится во мнении, что от дыма семян наркотического растения, скифы приходили в экстаз, во время которого подразумевалось сопровождение души покойника (или путешествие души) в иной мир (Геродот, кн. IV, с. 521; Кардини, 1987, с. 68–69). Котелки могли служить не только символом власти, атрибутом главы семьи, рода, «коша» (в погребениях), но и своеобразным «средством достижения» потустороннего мира, путешествия в загробный мир. Таким образом, котелки использовались не столько для хранения и приготовления пищи, напитков, сколько для воскурения наркотических веществ в обрядах, в качестве курильниц. Об этом свидетельствует их содержимое – камни с семенами конопли (курган № 2 могильника Пазырык; курган № 9 могильника Берел) или камни с признаками воздействия высокой температуры (могильник Аймырлыг). Причем обычно это связано с воинскими культурами. Низкие, широкие четырехугольные столы, как можно предположить, использовались для жертвоприношений вообще или в связи с божеством земли. Массивные с большой площадью столы, с невысокими бортами, явно предназначались для того, чтобы на них что-то положили – жертву или ее символический эквивалент.

На примере функционального назначения котлов скифо-сакского времени прослеживается преемственность культуры кочевников в использовании властной атрибутики. Заложенное еще в период становления кочевой культуры, значение металлического котла наряду с некоторыми элементами предметного комплекса (гривны и др.) как символа представителей высокого социального ранга сохранилось на протяжении тысячелетий.

Котел как один из символов власти связан с другими статусными предметами и с личностью вождя. Сильная личность в лице вождя, лидера должен был подтверждать свой статус. В числе таких действий были зрелищный поединок, роскошный престижный пир с распределением до-

*Шырагдан. 1912 ж. Үлкен Алматы және Поганка өзендері аралығынан кездейсоқ табылған. ҚР ОММ. КП № 2281
Курильница. Случайная находка между
р. Большая Алма-Атинка и Поганка, 1912 г. ЦГМ РК КП № 2281*

*Шырағдан. Алматы. М.Қ. Кадырбаевтың қазбасы, 1979 ж.
Курильница.г. Алма-Ата. Раскопки М.К. Кадырбаева, 1979 г.*

бычи. Пир был призван объединять группу людей вокруг лидера (Метцнер-Небельзик, 2013). Эти пиршества, трапезы с участием мужчин-воинов имели сакральный характер, и война и пир приобретали сакральный характер (Кардини, 2008, с. 144–145). Это отмечает и В.А. Кисель (2010). Котел – один из тех обрядовых, можно сказать, священных символов, необходимых атрибутов, которые характерны для воинской кочевой среды.

Значение котла как символа богатства, могущества, силы вождя и возглавляемого им объединения сохранялась на протяжении веков.

В скифской культуре, судя по письменным источникам, номархи «вели счет успехам и неудачам каждого скифского воина» (Хазанов, 1975, с. 198). Они устраивали престижные пиры, имеющие чисто воинский характер. Котел в этих действиях играл не только практическую, но и выполнял символическую роль. Выдающиеся воины, дружинники, приобщенные за свои военные успехи к большому царскому котлу, имели свои меньшие котлы как символ удачи, богатства и, вероятно, предназначенные для более мелких воинских подразделений. Традиция захоранивать котлы с их владельцами, предварительно совершая порчу предмета в связи с представлениями об ином мире, отражает статус вождя-героя при жизни и его посмертное влияние на жизнь членов социума.

Один из классических примеров – медный сосуд царя Арианта (Геродот, IV). Из описания Геродота следует, что

котел выступает как символ единства племени и его сакральный центр.

Особое отношение к металлическому котлу/казану прослеживается и в культуре тюркских кочевников. В эпосе отражается связь, которая существовала между объединяющим сосудом с пьянящим напитком, общим собранием членов коллектива, военным характером общества, пир наделяется функциями кормления и одаривания членов дружины. В героическом эпосе выявляется и специфическое батальное значение чаши (сосуда с напитком), которая являлась аксессуаром эпического пира (Ермоленко, 2008б, с. 214). По мнению С.А. Плетневой, котел у степных кочевников являлся символом власти и единения (1982). Совместная ритуальная трапеза выполняла функцию утверждения существующих социальных отношений, в данном случае между членами воинской «семьи».

У тюрков Алтая и Южной Сибири наблюдается чрезвычайно высокий семиотический статус сосудов при приготовлении кумыса, для молочных продуктов в ритуале. Такие сосуды уподоблялись небесному источнику благодати и выступали аналогами молочных озер (небесных, космических). Через сосуды-посредники на людей нисходила божественная благодать (Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 123–136). О ритуальном значении металлических котлов, их символическом значении свидетельствуют обстоятельства находок в позднекочевнических погребениях. Анализ эпоса показал, что ритуальное назначение котлов и их символика как признак кормильца и главы рода или племени; как знак высокого социального положения умершего сохранилось до XII–XIII вв.

Значение котла как маркера статусного половецкого погребения подтверждается археологическими материалами. Кованые или клепанные небольшие котелки/казаны зафиксированы преимущественно в погребениях богатых воинов XII – начала XIII в. Казан в руках кошевого выполнял роль наглядного атрибута власти кошевого в половецкой семье. В этом случае символическое значение казана обозначено совершенно прозрачно, так как часто они не годились для практического использования. Сила, могущество и власть самого первого кошевого – хана Кончака визуально демонстрировалась самым большим котлом – чтобы он мог прокормить всех своих людей (Плетнева, 2010).

В целом погребения с котлом могли принадлежать родоплеменным вождям, главам семейств, которые осуществляли хозяйственные и политические функции, сакральные функции. Погребения мужчин с котлом и гривной принадлежали родоплеменным вождям, в обязанности которых входили хозяйственные, политические, военные функции. Котел и гривны выполняли в этом случае роль маркеров представителей знати (Потемкина, 2012).

Роль казана в формировании и функционировании военной организации, в военной культуре кочевников довольно существенно. Он являлся своего рода организующим началом. Так, войско казахов делилось на группы – «кос». Эта единица кормилась из одного котла, группировалась вокруг него. В каждом «косе» был человек, ответственный за подготовку и распределение пищи – казанши (асбасши).

Его назначение было в ведении совета военачальников-батыров (Кушкумбаев, 2001, с. 95).

Об особом отношении казахов к металлическому сосуду – казану (котлу) свидетельствует хотя бы то, что данный термин увековечен в географических названиях местностей. Так, например, в пределах одного Аулиекольского района Костанайской области со словом «казан» известно два топонима «Казанбасы» (Қазанбасы) и «пески Казанбасы» (Қазанбасы құмы).

Котел, который в культуре древних кочевников являлся символом благополучия и достатка, сохранил символическую роль в жизни казахов. Жертвоприношение, имеющее в традиционной культуре в основном кулинарный код, универсально. Какова бы ни была форма отправления жертвы, обряд часто совершался у алтаря или очага, происходило приготовление мяса жертвенных животных в котлах; произносились слова молитвы.

В дни празднования Наурыза наиболее существенным элементом праздника было приготовление обрядового кушанья (наурыз коже). Конечно, его варили в больших казанах. После еды читалась короткая молитва, завершавшаяся фразой: «Пусть достигнет это угощение Деда-земледельца и духов предков». Жертвоприношение при пуске воды в канал совершали животным. Закалывали быка так, чтобы кровь стекала прямо в воду. Здесь же варили мясо, у начала головного арыка (Казахи, 1995, с. 264).

Жертвоприношение и общественная трапеза сопровождали моление при засухе или наводнении. Этот обряд – тасаттық – проводился обычно вне поселения – на берегу реки, канала или озера (Казахи, 1995, с. 265).

Роль очага как объединяющего начала, священного символа ярко проявляется в культуре казахов. Если основ-

ным семантическим назначением юрты было обеспечение здоровья, плодovitости, благополучия семьи (Шаханова, 1998, с. 46), то, соответственно, роль очага и казана как символических центров юрты в этом была особой.

В конце XIX – нач. XX века в казахском обществе были сильны авторитет и власть главы семьи – отца, мужа, старших братьев. Младшие члены семьи в летнее время собирались вокруг отцовского очага, составляя один аул. Все мужчины такого аула в обеденное время собирались у отца или деда для традиционного кумысопития. Отцовский очаг (үлкен үй) для всех отделенных сыновей считался священным (Казахи, 1995, с. 275). Известен вождь туркмен Салыр, считавшийся «баба» отцом (дед) салыров, который имел прозвище Казан. И он владел большим котлом. В этом проявляется олицетворение единства рода и семьи (Галиев, 1997, с. 78).

О древних истоках роли казана и его глубинном архетипичном образе в культуре кочевников говорят действия, применяемые при родах, особенно трудных:

В таких случаях ставили на очаг казан и варили мясо (жарыс казан), кипятили молоко, открывали сундуки, развязывали тюки (тең) и мешки с куртотом, вскрывали брюшины (қарын) со сливочным маслом, развязывали различные узлы и т.д. Эти действия имели магический характер и были связаны с желанием окружающих, чтобы роженица разрешилась так же быстро, как сварится мясо и т.д. (Казахи, 1995, с. 289). Пока в казане варилось мясо, стоящие вокруг женщины повторяли слова: «Кто быстрее родит – черная женщина или черный казан?» (Толеубаев, 1991, с. 65–66).

Вообще связь домашнего очага с божеством женского рода широко распространена у многих тюркоязычных народов Сибири.

У древних тюрков живой огонь олицетворялся с женским образом. В мифологии монгольских народов дух огня может выступать в женской и мужской роли. В алтайских мифах и мифологических рассказах образ огня выступает в женской ипостаси как Мать-огонь. Очаг и казан на нем, находившиеся в центре юрты, представляли собой сакральное место в жилищном пространстве, они имели статус сакрального почитаемого объекта. Существовала связь огня – символа жизни и женщины – хранительницы очага. Очаг определял статус освоенного пространства. Огонь и очаг занимали особое место в свадебных обрядах. Соответственно, горящий очаг в жилище является символом стабильности, а разрушенный таган и перевернутый котел выступают олицетворением несчастья, хаоса, смерти.

Символическая связь женщины и казана обозначена и в благопожеланиях: хозяйка очага у тюрков предстает в образе женщины, подпоясанной железным обручем (обруч тагана), железный пояс матери-огня – один из характерных атрибутов (Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 137).

Интерес представляет предположение о том, что слово «отау» возникло в связи с обычаем брать огонь из родового очага при расселении рода. При выделении сыновей из семьи их наделяли отдельной юртой, малым казаном от большого отцовского очага. Первый огонь в молодой семье зажигали из «ломаного огня» от большой отцовской или ро-

Шырагдан.Ерменсай, 1993 ж. ҚР ОММ. КП № 25195
Курильница. Ерменсай, 1993 г. ЦГМ РК КП № 25195

довой юрты (үлкен үй) (Толеубаев. 1991, с. 156). В связи с этим, традиция разбивания и переворачивания казана на святилищах и в некоторых погребениях у скифо-сакских племен может быть связана как с угасанием царского, племенного очага, так и со стремлением зажечь новый «лома-ный огонь» от/взамен угасшего большого?

Символика котла/казана была нацелена на обеспечение благополучия, достатка, что выражалось в ряде установок и запретов в действиях. Казахи оставляли в казане хотя бы ложку масла, что символизировало достаток. Сломанный казан означал вообще крах всей семьи. Поэтому казан передавался по наследству сыну, а дочери покупали новый (Тохтабаева, 2014).

В символике металлического сосуда как символа достатка и сытости можно увидеть перекличку с известными сказками многих народов, где есть не только мотив горшочка с кашей, но и скатерти-самобранки и т.п. Но котел выступал мерилем не только достатка, но и в целом определенным критерием:

Голову льва, которого одолел Қамбар, сравнивают или описывают так:

Үлкендігі басының Он екі қарыс қазандай – Огромная, как казан.

Сюжет сокрытия под казаном отражает идеи катастрофы; схождения героя под землю. Казан понимался как полое пространство и обладал несколькими значениями: 1. Подземный мир; 2. Подземная страна; 3. Подземное озеро; 4. Мир мертвых; 5. Страна предков в потустороннем мире (Кондыбай). Сюжет чудесного пребывания героя в золе, под котлом, распространен в эпической традиции тюркских народов. Результатом является обретение героем нового имени, неуязвимости, бессмертия (Львова, Октябрьская, Сагалаев, Усманова, 1988, с. 147).

В этом плане логичной выглядит семантическая линия «курган» «перевернутый котел».

Несмотря на изменившиеся реалии жизни, в наши дни сохраняют память о системе ценностей в культуре предков. Примером тому может служить недавно установленный памятник жертвам голодомора 1931-1933 г. в Алматы скульптура «Ана» (проект Д. Усенбаева, А. Буркитбаева и К. Бегулиева). В нем воплощен образ матери, которая держит на руках, прижимая к себе, обессиленного от голода ребенка. У ног женщины лежит перевернутый вверх дном, треснутый казан.

Понятие «Казан» имеет и более широкое наполнение, расширяясь до масштабов мира: «Елу жылда – ел жаңа, жуз жылда – казан» «За 50 лет страна обновляется до неузнаваемости, а за 100 лет – обновляется весь мир» (Гельдыниязова).

Символика котла/казана и его роль в культуре кочевников сложилась в эпоху ранних кочевников и развилась далее, усилившись в жизни казахов. Можно сказать, что этот предмет входил в систему материальных и в целом культурных ценностей, связанных с повседневным бытом, сакральной сферой (обряды перехода, праздники, коллективные моления), с военной и охотничьей сферой.

Венцом такого отношения к казану, выражением особой сакральности по отношению к нему является Тай казан, стоящий в мавзолее Ходжи Ахмета Яссави. Он является символом единства народа.

Литература

Акишев К., Акишев А. Саки Жетысу: социум и культура // Новости археологии. Туркестан, 1997. – С. 30–37.

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: «Наука», 1984. – 176 с.

Акишев А. Лабиринты Арта Виразы // Степная цивилизация Восточной Евразии. – Астана, 2003. Т. 1. Древние эпохи. – С. 219–260.

Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т. 4. – 461 с.

Гельдыниязова О.А. Символика казана у туркмен. URL: <http://emirb.org/atti-haliarali-filimi-tejiribelik-konferenciya-materialdari.html?page=43>.

Геродот. История в 9 кн. Перевод и прим. Г.А. Стратоновского. – Ленинград: «Наука», 1972. – Кн. IV. – 600 с.

Зуев Ю.А. К этнической истории усуней // Тр. ИИАЭ АН КазССР. – 1960. – Т. 8. – С. 5–25.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2002. – 332 с.

Ермоленко Л.Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск: Изд-во Томского гос. пед. университета, 2008. – 288 с.: ил.

Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина (архивные материалы и публикации). – Алма-Ата: Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, 1972. – 379 с.

Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы: «Казахстан», 1995. 352 с.

Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – Москва: «Прогресс», 1987. – 384 с.

Кармышева Д.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – Москва, 1986. – С. 47–70.

Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. – Москва: «Летний сад», 2008. – 558 с.: ил.

Кисель В.А. Мир кочевников Евразии на фоне сакральных растений // Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2009 г. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2010. – С. 229–235.

Кондыбай С. Гиперборея: Элам. Харатта. Ч. 6. URL: http://kosmoposkkazakhstan.blogspot.com/2012/05/6_06.html.

Кузнецова Т.М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии. Сборник памяти В.А. Башилова / МИАР. № 10. – Москва: «Таус». 2008. – С. 173–198.

Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII–XVIII веках. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. – 172 с.

Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Си-

бири. Пространство и время. Вещный мир. Новосибирск: «Наука», 1988. – 225 с.

Метцнер-Небельзик К. Европейская символика власти эпохи бронзы // «Бронзовый век. Европа без границ. Четвертое – первое тысячелетия до новой эры». Каталог выставки. – Санкт-Петербург: «Чистый лист», 2013. – С. 206–217.

Мошкова М.Г., Демиденко С.В. Воинское погребение в кургане 37 группы VI Лебедевского могильного комплекса // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России. Вып. III. Сборник статей. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 254–261.

Мышкин В.Н. Погребальная обрядность социальной элиты кочевников Самаро-Уральского региона в VI–V вв. до н.э. (к проблеме формирования прохоровской культуры) // Погребальный обряд ранних кочевников Евразии. Материалы и исследования по археологии юга России. Вып. III. Сборник статей. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2011. – С. 318–345.

Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – Москва: «Наука», 1982. – 188 с.

Потемкина Т.М. Иерархия половецкой знати (по погребениям со статусными предметами) // Степи Европы в эпоху средневековья. Том 10 (Половецкое время). – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 7–36.

Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – Т. 3. – 389 с.

Сенигова П.Н. Осветительные приборы Тараза и их связь с культом огня // СА. – 1968. – №1. – С. 208–225.

Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.

Хазанов А.М. Социальная история скифов. – Москва: «Наука», 1975. – 342 с.

Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: «Казахстан», 1998. – 184 с.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ СҮЙЕКТЕН БҰЙЫМ ЖАСАУ ІСІ

Б. Сиражева

Қазіргі археологиялық зерттеулер Қазақстан аумағындағы сүйектен бұйым жасау ісінің ежелгі түп негізін айқындайды. Сүйектен жасалған бұйымдар мен мүйіздерді қазақ даласында палеолиттік кезеңде айтарлықтай кең қолданды (Байпаков, Таймагамбетов, Жумагамбетов, 1993, 194 б.). Энеолитте мұндай өндіріс болмады, сүйек бұйымдар мен еңбек құралдары қолданылмады (Зайберт, 1993, 194 б.), ал қола дәуірінде сүйектен бұйым жасау ісі дамудың жоғары деңгейіне жетті. Ә.Х. Марғұланның пікірінше, жаңа сәндік өнер қола дәуірінің сүйектен бұйым жасау ісі негізінде ерте сақ кезеңінде дамыды (Марғұлан, 1979, 319 б.).

Ерте сақ кезеңі кейінгі үш мың жылдықта тарихи аренада Ұлы даланың иесіне айналған салт аттылар пайда болған ежелгі Қазақстанның аридтік зонасында көшпеліліктің қалыптасу кезеңі болып табылады. Сақтардан кейінгі үйсін, қаңлы, ғұн, алан, сармат (савромат) тайпалары мен ежелгі түркілер сол кезде тұрақтанып болған көшпелі мал шаруашылығы мен сол малдың шикізатын пайдалануда түбегейлі өзгерістер жасай қоймаған. Жоғарыда көрсетілген аумақтардың тарихи мұрагерлері қазақ тайпалары XX ғасырдағы соңғы урбандалуға дейін қалыптасқан шаруашылық дәстүрлерді бұзбаған.

Қазіргі уақытта Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық көшпенді ескерткіштерін белсенді зерттеу нәтижесінде сүйектен бұйым жасау ісі бойынша бай мәлімет қоры жинақталған. Алайда, осы күнге дейін бұл тақырыпқа толығымен арналған және көне қазақтардың сүйектен бұйым жасау ісінің технологиялық ерекшеліктерін ашатын жарияланым жоқ. Сонымен бірге, сүйектен бұйым жасау ісін қазақтың қолданбалы өнер контекстінде зерттеген және оны халықтық қолөнердің жеке түрі ретінде қарастырған

Сүйектен жасалған тана. Кент қонысы
(I-қазбадан кездейсоқ табылған зат)
Костяная бляшка. Поселение Кент
(Случайная находка у раскопа I)

Ә.Х. Марғұлан, Е.А. Масанов, Н.А. Оразбаева, М.С. Мұқанова, Х. Арғынбаев және С. Касимановтардың елеулі үлесін жоққа шығаруға болмайды

Қазіргі ғылыми әдебиетте сүйек бұйымдарын зерттеу нәтижелері (З.С. Самашев, А.П. Бородовский, Ю.С. Худяков т.б.) пайда бола бастады. Бұл еңбектер белгілі бір аймақты немесе ескерткішті зерттеу нәтижелеріне арналған және Қазақстанның ежелгі, ортағасырлық көшпенділерінің сүйектен бұйым жасау ісіне байланысты кең ауқымды сұрақтарға жауап бере алмайды, дейтұрғанмен осы тақырып бойынша жинақталған ғылыми еңбектерді құрастыруда маңызы зор.

Қолда бар материалдардың негізінде сүйек пен мүйіз бұйымдарын үш топқа бөлуге болады: әскери жарақтар мен ат әбзелінің бұйымдары; тұрмыстық бұйымдар; халықтың рухани өмірімен байланысты бұйымдар. Сүйек бұйымдары сұрыпталуы мен саны бойынша қола мен қыш бұйымдарынан анағұрлым артта қалса да, айтарлықтай жиі кездеседі. Қазақстан археологиясында бүгінгі күнге дейін олардың жіктелісі жоқ, себебі «сүйектен жасалған жалған бұйымдар» ауқымды хронологиялық және мәдени қатынастарға тиесілі, сондай-ақ ескерткішті салыстырмалы талдауға жарамсыз.

Сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдарды жіктеудің қиындықтарымен Қазақстанның музей қызметкерлері жиі ұшырасады, өйткені алғашқы дереккөздерде олар туралы ақпарат жоқтың қасы. Мысалы, табылған затты сипаттағанда, толық морфологиялық сараптаманың орнына зерттеушілер көбінесе «сүйектен жасалған жалған бұйымдардың әркелкі түрі», «сүйектен жасалған жалған бұйымдар» және т.б. сөз тіркестерімен шектеледі. Техникалық мүмкіндіктердің төмендігіне байланысты экспедиция есептері мен әр жылдардағы жарияланымдарда бұйымның сапалы суреттері жоқ. Сонымен қатар, тек қана азды-көпті көрнекі бұйымдардың түрін сақтаудың жасырын үрдісі болды, ал қалғандары арнайы жойылмаса да, тиісті назардың болмау салдарынан жоғалды.

Қазақстандық мәліметтерде «тұрмыстық бұйымдар» санатында жерлеу құрал-саймандарынан басқа еңбек құралдары болмаған. Мұндай бұйымдар көшпелі ортада болғанның өзінде жақсы сақталмау нәтижесінде бізге дейін жетпеді. Біз ежелгі көшпенділерге көшіп-қону жағдайында жаңа орынға өздерімен бірге құралдарды тасуға қарағанда, жаңа құралдарды жасау оңай болды деп топшылаймыз. Сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдар ұзақ пайдалануға жарамсыз, олар еңбек құралы ретінде белсенді түрде пайдаланылса тез тозады.

Сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдарды жіктеудегі тағы бір мәселе алғашқы дереккөздерде бұл бұйымдар қазба жұмыстары авторларымен анықталады. Сонымен қатар, кезінде көптеген обаларды тонаушылар бұзып жіберді, сондықтан бұл бұйымдардың қолданыс аймағын

*Марал мүйізінен жасалған қапсырма.
Тасмола V қорымы, 3-оба
Застежка из маральего рога.
Курган № 3 могильника Тасмола V*

бұйымның орналасуына сүйеніп (тауып алынған бұйымның адам қаңқасының немесе жерленген аттың қай бөлімінде болғанын білу маңызды) өздігінен анықтау мүмкін емес.

Ерте темір дәуіріндегі көшпенділердің әскери жарақтар мен ат әбзел бұйымдары садақ бөлшектері, жебе ұштары, ат жүгенінің бөлшектері, мүйізді үш тесікті ауыздық, ертұрман бөлшектері, сүйек пен мүйізден жасалынған тартпалы тоға, сүйек жебелер, қамшы бөлшектері және т.б. қамтиды.

Қашықтықтан шайқасу қаруы ретінде көшпенділерде сақ және ғұн-сармат кезеңінде садақ басым болды. Ж.с.д. VIII–VII ғғ. жауынгер-садақшылар көбіне қарапайым садақты пайдаланды (Чотбаев, 2013, 66 б.), сүйек бөлшектері бар күрделі садақтың пайда болуы ғұн-сармат кезеңіне жатады. Қазақстан аумағында сүйек бөлшектері бар сақ садақтары елі табыла қойған жоқ.

Садақтың барлық сүйек бөлшектері күрделі садақтың құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл садақтарды сүйек қаптамаларының санымен орналасуына қарай үш түрге бөлуге болады: 1) түпті қаптамасы бар; 2) түпті және орталық жанама қаптамасы бар; 3) түпті, орталық жанама және орталық қарама-қарсы қаптамасы сондай-ақ, керме адырнасы бар. Садақтың үшінші түрі Қазақстанның оңтүстігінен табылған (Левина, 1996, 114 б.).

Қазақстанның желгі және ортағасырлық көшпенділерінің сүйектен жасалған бұйымдарының ішінде неғұрлым жиі кездесетін және ең қиын жіктелетін бұйым жебе ұштары болып табылады. Сүйек және мүйіз жебе ұштары көбінесе қола, темір жебе ұштарымен бірге жіктеледі. Бұл, қола дәуірінен жаңа кезеңге дейін ерекше өзгерістер болмағандықтан, жекелеген хронологиялық жүйеге кірмейтіндіктен болса керек (Хабдулина, 1994, 47 б.).

Сүйек және мүйіз жебе ұштары дәстүрлі екі топқа бөлінеді: ұңғылы және қысқа сапты. Ұңғылы жебе ұштары

төрт түрге бөлінеді: 1) төртқырлы ұңғылы; 2) дөңгелене қиылған, оқ тәрізді ұңғылы; 3) бұдырлы (кертікті) ұңғылы; 4) екі қанатты ұңғылы. Қысқа сапты жебе ұштары өзара келесі топтарға бөлінеді: 1) ромб тәрізді қиылған қанаты бар қысқа сапты 2) үшқырлы қиылған қанаты бар қысқа сапты; 3) қосқанатты жапырақ тәрізді қысқа сапты; 4) төртқырлы және сопақша қиылған қысқа сапты; 5) төртқырлы үш қалақшалы қысқа сапты.

Ат әбзелдері табылған Берел қорымдағы 36-обадан табылған мүйіз бұйымдар жиынтығы ерекше назар аудартады. Ол марал мүйізінен жасалған 66 бұйымнан тұрады және Ұлы дала белдеуіндегі ерте көшпенділердің сүйектен бұйым жасау өнерінің шоқтығы биік туындылары деуге болады. З. Самашев пен А.П. Бородовскийдің пікірінше, скиф-сібір жануарларының үлгісінде орындалып, мүйізге салынған оюдың жоғары көркемдік үлгісі Алтайда ғана емес, Еуразия даласындағы ерте көшпенділерінің жерлеу-ғұрыптық кешендерінде де кездеседі (Самашев, Бородовский, 2004, 83 б.).

Табылған сүйек пен мүйізден жасалған тұрмыстық бұйымдардың арасында әртүрлі құрал-саймандардың сабы мен тұтқасы неғұрлым көп қолданылған. Оларды пышақтың сабы, біздің және түйреуіштің сабы, айнаның тұтқасы деп бөлуге болады (Шаталов, 2006, 94 б.). Бұл санатты кетпен-қопсытқыштар, балғалар, тұрмыстық бояулар/сұйықтықтарды сақтауға арналған ыдыстар, тарақтар, біздер, ұршық, тері өңдеуге арналған құралдар, шүмектер (бала бесігінің бір бөлшегі), киім бөлшектері, шаш түйреуіштер, белдік қаптамалары және әзірге бір-ақ рет кездескен жағдай – бұғының мүйізінен жонып жасалған ыдыс толықтырады.

Халықтың рухани өмірімен байланысты бұйымдар – әртүрлі салт-дәстүрлік бұйымдар (сүйек қасықтар), ойын асықтары, әшекейлер және бойтұмарлар.

Қазақстанның ортағасырлық көшпенділерінің материалдық мәдениетінде сүйектен бұйым жасау ісі өткен және кейінгі кезеңдермен, сондай-ақ шекара-лас аумақтармен салыстырғанда аса айрықша мәнге ие емес. Қабірлерден табылған сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдар жинағы өте шектеулі, мұның себебі халықтардың шаруашылық өмірінде орын алған қандай да бір өзгерістерден болса керек.

Еуразияның ортағасырлық көшпенділерінің шаруашылық өмір салтын зерттеу мәселесі сүйектен бұйым жасау ісінің дамуын анықтаушы фактордың бірі болып табылатындықтан жаңаша тәсілдерді талап етеді. Б. Көмеков «Ұлы дала тайпалары мен түркітілдес халықтардың ежелгі және ортағасырлық тарихнамасында мал шаруашылығы мен аң аулаудан басқа кәсіпті білмейтін көшпенділер айнымас үлгіге айналды» - деп атап өтеді (Кумеков, 2004 87–92-бб.). Зерттеушілер «Түркілер мен қалған халиф әскерлерінің абыройы туралы ал-Фатху Б. Хаканның жолдауы» сияқты дереккөздерге жиі жүгінді, онда ортағасырлық көшпенділер былай суреттеледі: «Түркілер де көшпенділер болып табылады... <...> ...олар өз күштерін тек жаулап алуға, шапқыншылыққа, салт атқа міну өнеріне, батырлар жекпе-жегіне, соғыста олжалы болу мен жерді бағындыруға ғана жұмсай отырып... олар осы іске

*Маңдайға тағатын айылбас. Берел қорымы, 36-оба
Налобная бляха. Курган № 36 могильника Берел*

толығымен берілді... Бұл олардың қолөнеріне, саудасына, мақтанышына, сөйлесу тақырыбына айналды...» (Асатов, 1993, 92 б.). Қазіргі уақытта қолда бар жазбаша және археологиялық материалдар негізінде ежелгі түркілерді аса маңызы жоқ сипатта бейнелейтін біржақты дереккөздерге күмән келтіруге әбден болады.

Егер осы дереккөздерге сенетін болсақ, түркілер өмірге қажетті бұйымдарды соғыс арқылы тауып отырған. Алайда Б. Көмеков Ә.Х. Марғұланның еңбектеріне сілтеме жасай отырып, қимақ-қыпшақ тайпалары қоныстанған аумақтарда бай мәдениет болғандығын жазады, бұған әлі күнге дейін Сарысу, Кеңгір, Торғай және Нұра өзендерінің жағалауларында сақталған суландыру каналдарының қалдықтары мен көпмұнаралы феодалдық бекіністерінің қираған орындары дәлел (Кумеков, 1972, 88 б.).

Сонымен қатар, Еуразия даласында бірнеше көшпенділер ағыны: печенегтер, оғыздар, қыпшақтар IX ғасырдың ортасынан XI ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде азиялық көшпенділердің батысқа қарай жаппай қозғалысының уақытша кезеңі басталады. Бұл В.А. Иванов пен В.А. Кригердің бірлескен еңбегінде өте қисынды түсіндіріледі (Иванов, Кригер, 1988, 4 б.). Осы оқиғаның замандастары көшпенділердің орын ауыстыруын кейбір тайпалар көршілердің жайылымдарын тартып алған кезде, олар басқа жерлерге көшуге мәжбүр болғандығымен байланыстырды. Бірақ көшпенділерде бұдан басқа дәлелі молырақ себеп бар, ол зерттеушілердің пікірінше, бұл белгілі бір аймақтың жем-шөп қорының жай-күйіне және климаттық жағдайларға тәуелді кең ауқымды мал шаруашылығымен тікелей байланысты болды. Авторлар Л.Н. Гумилев зерттеулеріне сілтеме жасай отырып, Каспий теңізі деңгейіндегі ауытқулар Арал теңізі мен Балқаш көлінің деңгейлеріндегі ауытқулармен сәйкес келеді деген қорытынды жасайды, көшпенді тайпалар Каспийден Ертіс маңына дейін шамамен бірдей климаттық жағдайда мекендегенін дәлелдей отырып, келесідей заңдылықтарды көрсетеді: «X ғасырда аридтік зонаның баяу құрғауы мен циклон бағыттарының солтүстікке қарай ауысуы салдарынан Каспий теңізі деңгейінің көтерілуі басталды, нәтижесінде оғыз тайпасының Елек, Еділ өзендеріне және оңтүстік орыс даласына жаппай қоныс аударуына алып келді.

Мұндай қоныс аудару көшпенділердің көшу аумағында археологиялық сипаттағы ескерткіштерінің сирек орналасуымен байланысты көшпелі өмірдің бастапқы кезеңіне өткендігін аңғартады» (Иванов, Кригер, 1988, 5 б.).

Зерттеушілердің жоғарыда көрсетілген зерттеулері белгілі бір уақыт аралығында Қазақстан аумағындағы ортағасырлық көшпенділердің ескерткіштерінің біркелкі орналаспауымен түсіндіріледі. Осыған сәйкес, табылған сүйек пен мүйізден жасалған заттардың саны артады немесе азаяды.

Ортағасырлық көшпенділер бұл заттарды өздері жасады ма, әлде отырықшы халықтардан алды ма деген сұрақ әлі де болса өзекті. Б.Б. Овчинникованың сипаттамасына сәйкес, Саян-Алтайдың көне түркі шеберлері қажетті заттарды кесу, бұрғылап тесу, керек емес бөлігін сүргілеу сияқты түрлі тәсілдер арқылы өздері жасады (Овчинникова, 2003, 267 б.). Бұл бұйымдардың сыртын ою немесе бедер салу арқылы безендірді, ал соңын жануардың басы түріндегі тағы да басқа өрнектермен жасады (Кубарев, 2012, 40 б.). Б. Көмековтың аль-Джахиз деректерінен алынған ақпаратында «Түркілер қолөнер ісінің барлығын өздері жасайды, басқалардан көмек сұрамайды және досының кеңесіне жүгінбейді; олар (түркілер) қару-жарақ, жебелер, ер-тоқым, қорамсақ, найза жасап шығарады» делінген (Кумеков, 1972, 96 б.).

Түптеп келгенде, ортағасырлық көшпенділерде олар аң аулаумен айналысып, үй жануарларының барлық түрлерін өсіргендіктен, сүйек пен мүйізден жасалған өнімдерді жасаудың барлық жағдайы болды. Дегенмен қоғамның ішкі жіктелуі бір жағынан, көшпелі мал шаруашылығында ақсүйектер тобының құрылуына, екінші жағынан, өз кезегінде отырықшылыққа ауысқан көшпенділердің айтарлықтай бөлігінің күйреуіне алып келді (Кумеков, 1972, 119 б.). Б. Көмеков Қимақ мемлекеті дала және қала халқынан тұрғандығын баяндайды (Кумеков, 2004, 87–92-бб.). Нәтижесінде, көшпенділер қажетті заттарын өздері жасағандығын бірден айту қиын. Біріншіден, олар өздерін мал шаруашылығымен айналысқан ақсүйектер деп танитын болса, онда олар өздеріне сай емес кәсіп түрімен айналысушы ма еді; екіншіден, егер отырықшы тұрғындар осы кәсіппен тұрақты түрде айналысып, кең ассортиментте ұсынатын болса, қажетті заттарды солардан сатып алуы әбден мүмкін емес пе?! Бірақ басқа жағынан қарағанда, көшпенділер әрдайым оларға бір нәрсе қажет болған жағдайда отырықшыларға базарға барып жүрді ме? Олай болса керек нәрсені қолдан жасап алу тиімдірек болар. Бұл сұрақтарға нақтырақ жауап беру үшін көп мөлшердегі археологиялық материалдар қажет. Алайда бізде ортағасырлық Қазақстанның ескерткіштері нашар зерттелінген.

Екіншіше орай, ежелгі сүйектен ою оятын шеберлердің аспаптарын қалдырған технологиялық іздеріне қарай отырып қалпына келтіру мүмкін емес. Тек олардың өте қарапайым, ықшам, тасымалдауға ыңғайлы және жеңіл болғандығын жобалауға болады. Мысалы, XX ғасырдың ортасында техникалық мүмкіндіктер неғұрлым кеңірек бола бастаған кезде, ежелгі көшпенділерге қарағанда, қазақ шеберлері минимализм мен қарапайымдылықты сақтап

қалды. Бұл жағдайды Е.А. Масанов былай деп жазады: «Олардың аспаптары өте қарапайым болды. Бұл бәрінен бұрын шот, қашау, ағаш жонғыш, майда кертiктi егеу, балға, ағашты оюлап кесуге арналған жұқа ара, қол аралар, күрек тiстер, қазақ бұрғысы» (Масанов, 1963, 105 б.). Кейiнiрек, XXI ғ. басында қазақ этнограф-шеберi Д. Шоқпарұлы, олар пайдаланған құралдардың тiзiмiн жасап, оны растай түседi (Шоқпарұлы, 2005, с. 83). 1959 жылы Н.А. Оразбаев «Қазақтардың сүйектен ою жасау өнерi» атты мақаласында: «Қазақстанда жүргiзiлген ешқандай этнографиялық экспедициядан сүйек өндеуге арналған аспаптар жиынтығы табылмады», - деп үлкен өкiнiшпен атап өтедi (Оразбаева, 1959, 158 б.). Осыған байланысты олар құралдың белгiлi бiр түрiн қолданғаны туралы сенiмдi түрде айта алмаймыз, тек қана пышақ, қашау, әртүрлi өлшемдегi бұрғылар секiлдi металл аспаптары болуы мүмкiн деп пайымдаймыз.

Әдебиет

Кубарев Г.В. Орнаментальные мотивы в косторезном искусстве древних тюрок Южной Сибири и Центральной Азии // Гуманитарные науки в Сибири. – 2012. – № 2. – 40–45-бб.

Кумеков Б. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – 156 б.

Кумеков Б. Об общем и особенном в развитии тюркской степной цивилизации // Journal of Turkic Civilization studies, №1. Bishkek, 2004. – 87–92-бб.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. Москва, 1996. – 396 б.

Масанов Э.А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX – начало XX века) // Труды Ин-

ститута истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. – Алма-Ата, 1963. – Т. 18. – 103–121-бб.

Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 360 б., илл.

Овчинникова Б.Б. Косторезное искусство древних тюрок Саяно-Алтая // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. – Книга II. – Санкт-Петербург, 2003. – 262–270-бб.

Оразбаева Н.А. Искусство резьбы по кости у казахов // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т.6. – 1959. – 144–158-бб.

Самашев З.С., Бородовский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – № 3 (19). – 82–87-бб.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс. 1994. – 170 б.

Чотбаев А.Е. Предметы вооружения из ранних кочевнических курганов могильника Берел // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 86–90-бб.

Шаталов В.А. Костяные изделия населения Вятского края в ананьинскую эпоху. Дис. канд. истор. наук. – Ижевск, 2006. – 329 б.

Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолөнері: альбом. – Алматы: «Өнер», 2005. – 176 б., сур.

КОСТОРЕЗНОЕ ДЕЛО ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Б. Сиражева

Современные археологические исследования на территории Казахстана выявляют древние корни косторезного дела. Предметы из кости и рога довольно широко применялись палеолитическим населением казахских степей (Байпаков, Таймагамбетов, Жумагамбетов, 1993, с. 194). В энеолите уже не было таких производств, где бы ни применялись костяные изделия и орудия труда (Зайберт, 1993, с. 194), а в эпоху бронзы косторезное дело достигает высокого уровня развития (Маргулан, 1979, с. 319). По мнению А.Х. Маргулана, новое декоративное искусство раннесакского времени развилось на основе косторезного дела эпохи бронзы (Маргулан, 1979, с. 319).

Раннесакский период является временем становления номадизма в аридной зоне древнего Казахстана, где на историческую арену выходят всадники, ставшие хозяевами Великой степи на протяжении последующих трех тысяч лет. Идущие вслед за саками племена усуней, кангюев,

гуннов, аланов, сарматов (савроматов) и древних тюрок не внесли кардинальных изменений в уже устоявшееся к тому времени кочевое скотоводство и в использование животноводческого сырья. Казахские племена, исторически унаследовавшие вышеуказанные территории, не нарушали сложившейся хозяйственной традиции до своей окончательной урбанизации в XX в.

В настоящее время в результате активного изучения памятников древних и средневековых кочевников Казахстана накоплен огромный материал по косторезному делу. Однако по сей день отсутствует специализированная публикация, полностью посвященная данной тематике и раскрывающая технологические особенности косторезного дела протоказахов. Вместе с тем нельзя отрицать существенный вклад А.Х. Маргулана, Э.А. Масанова, Н.А. Оразбаевой, М.С. Муканова, Х. Аргынбаева и С. Касиманова, изучавших косторезное дело в контексте казахского прикладного ис-

*Аспалы айылбас. Берел қорымы, 36-оба
Подвесная бляха. Курган № 36 могильника Берел*

кусства и считающих его отдельным видом народного ремесла.

В современной научной литературе начали появляться результаты изучения косторезных предметов (З.С. Самашев, А.П. Бородовский, Ю.С. Худяков и др.) Эти труды посвящены итогам исследования отдельного региона или памятника и не могут ответить на широкий круг вопросов, связанных с косторезным делом древних и средневековых кочевников Казахстана, но будут бесценны при составлении сводного научного труда по данной тематике.

Исходя из имеющегося материала, изделия из кости и рога можно разбить на три группы: предметы боевого и конского снаряжения; предметы домашнего обихода; предметы, связанные с духовной жизнью населения. Косторезные предметы по ассортименту и количеству намного уступают предметам из бронзы или керамики, но все же встречаются довольно часто. В казахстанской археологии по сей день отсутствует их классификация, так как «поделки из кости» имеют широкую хронологическую и культурную принадлежность и не пригодны для идентификации памятника.

В казахстанском материале в категории «предметы домашнего обихода» отсутствуют орудия труда, кроме входящих в состав сопроводительного погребального инвентаря. Такие предметы, если даже существовали в кочевой среде, до нас не дошли в результате плохой сохранности. Мы предполагаем, что древнимномадам в кочевых условиях легче было сделать новые орудия, нежели возить их с собой на новое место. По природе предметы из кости и рога не пригодны для продолжительного использования, они быстро изнашиваются при активном употреблении.

Другая проблема в классификации изделий из кости и рога заключается в том, что в первоисточниках эти предметы идентифицируются авторами раскопок по-разному. Более того, большинство курганов в свое время были разрушены грабителями, вследствие чего самостоятельно

определить область применения данных предметов, основываясь на их размещении (ведь важно знать, в каком отделе человеческого скелета или сопогребенного коня было обнаружено изделие), не представляется возможным.

Ряд предметов боевого и конского снаряжения кочевников раннего железного века включает детали лука, наконечники стрел, детали конской узды, роговые трехдырчатые псалии, детали седла, подпружные пряжки из кости и рога, костяные втоки, детали нагайки и т.д.

В качестве оружия дистанционного боя у кочевников сакского и гунно-сарматского времени главенствовал лук. Поскольку воины-лучники в VIII–VII вв. до н.э. пользовались преимущественно простым луком (Чотбаев, 2013, с. 66), появление сложносоставных луков с костяными деталями относится к гунно-сарматскому времени. На казахстанской территории сакский лук с костяными деталями пока не обнаружен.

Все костяные детали лука являются составной частью одной группы луков – сложносоставных. Эти луки по количеству и расположению костяных накладок можно разделить на три типа: 1) с концевыми накладками; 2) с концевыми и срединными боковыми накладками; 3) с концевыми, срединными боковыми и срединными фронтальными накладками, а также с оттягивателем тетивы. Третий тип лука был обнаружен на юге Казахстана (Левина, 1996, с. 114).

Наиболее часто встречающимися и самыми трудно классифицируемыми изделиями из всей коллекции косторезного дела древних кочевников Казахстана являются наконечники стрел. Костяные и роговые наконечники стрел часто классифицируются вместе с бронзовыми и железными наконечниками стрел. Это, скорее всего, связано с тем, что они практически не поддаются дробной хронологической систематизации, так как без особых изменений просуществовали от эпохи бронзы до Нового времени (Хабдулина, 1994, с. 47).

Костяные и роговые наконечники стрел традиционно делятся на две группы: втульчатые и черешковые. Втульчатые наконечники стрел разбиваются на четыре типа: 1) втульчатые четырехгранные; 2) втульчатые пулевидные, круглые в сечении; 3) втульчатые с шипами; 4) втульчатые двуперые. Среди черешковых наконечников имеются следующие типы: 1) черешковые с ромбовидным сечением пера; 2) черешковые с трехгранным сечением пера; 3) черешковые двуперые листовидной формы; 4) черешковые четырехгранные и овальные в сечении; 5) черешковые четырехгранные трехлопастные.

Отдельного внимания заслуживает комплект роговых изделий из кургана № 36 могильника Берел, являющийся убранством верхового коня. Он состоит из 66 предметов, изготовленных из рога марала, и представляет собой выдающееся произведение косторезного искусства ранних кочевников Великого пояса степей. По мнению З. Самашева и А.П. Бородовского, такое количество высокохудожественных образцов резьбы по рогу, выполненных в скифо-сибирском зверином стиле, встречается впервые в погребальных комплексах ранних кочевников не только Алтая, но и Евразии (Самашев, Бородовский, 2004, с. 83).

Среди найденных костяных и роговых предметов домашнего обихода наиболее распространены рукояти различных орудий. Их можно подразделить на рукояти ножей, зеркал, шильев и неопределенных орудий (проколок) (Шаталов, 2006, с. 94). Эту категорию дополняют мотыги-разрыхлители, молоты-тесла, сосуды для хранения бытовых красителей/жидкостей, гребни, шилья, пряслица, орудия для обработки кожи, шумеки (деталь детской колыбели), детали костюмов, шпильки, накладки пояса и – пока в единственном случае – блюдо, выточенное из рога лося с сохранившимся отростком.

Категория предметов, связанных с духовной жизнью населения, – это различные ритуальные предметы (костяные ложки), игральные астрагалы, украшения и амулеты.

В материальной культуре средневековых кочевников Казахстана косторезное дело получает слабое выражение в сравнении с предыдущими и последующими периодами, а также с сопредельными территориями. Ассортимент изделий из кости и рога, обнаруженных в погребениях, весьма ограничен, и причина, скорее всего, кроется в каких-то изменениях, произошедших в хозяйственном укладе населения.

Проблема изучения хозяйственного уклада средневековых кочевников Евразии требует новых подходов, поскольку является определяющим фактором развития косторезного дела. Как справедливо отмечает Б. Кумек, «описание в древней и средневековой иноземной историографии тюркоязычных народов и племен Великой степи как кочевников, не знающих других занятий, кроме скотоводства и охоты, стало обязательным трафаретом...» (Кумек, 2004 с. 87–92). Исследователи часто шли на поводу таких источников, как «Послание ал-Фатху Б. Хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска», в котором средневековые кочевники описываются так: «Тюрки также являются кочевниками... <...> ...направляя свои усилия лишь только на завоевания, набеги, искусство верховой езды, единоборство богатырей, добычу трофеев и покорение земель... они прониклись этим делом полностью... И именно это стало их ремеслом, их торговлей, их услугой, их гордостью, предметом их разговоров...» (Асатов, 1993, с. 92). В настоящее время на основе имеющихся письменных и археологических материалов появилась возможность смело ставить под сомнение сведения данного одностороннего источника, описывающего древних тюрков не самым лучшим образом.

Если верить этому источнику, получается, что тюрки необходимые для жизни предметы получали путем присвоения военных трофеев. Однако Б. Кумек, ссылаясь на труды А.Х. Маргулана, пишет, что на территории расселения кимако-кыпчакских племен была богатая культура, о чем свидетельствуют остатки оросительных каналов, развалины многобашенных феодальных замков, которые сохранились до сих пор по берегам рек Сарысу, Кенгир, Тургай и Нура (Кумек, 1972, с. 88).

Пик массового движения азиатских кочевников на запад приходится на период с середины IX до середины XI в., когда по евразийским степям прокатилось несколько кочевых волн: печенеги, огузы (торки), кыпчаки. Данное со-

бытие в совместном труде В.А. Иванова и В.А. Кригера объясняется весьма логично (Иванов, Кригер, 1988, с. 4). Современники связывали перемещения кочевников с цепной реакцией, когда одни племена, захватывая пастбища соседей, вынуждали последних уходить на другие территории. Но помимо этого у кочевников была более уважительная причина, по мнению исследователей, напрямую связанная с экстенсивным скотоводством, которое находится в прямой зависимости от состояния кормовой базы конкретной местности, зависимой, в свою очередь, от климатических условий. Авторы, ссылаясь на исследования Л.Н. Гумилева, приходят к выводу, что колебания уровня Каспийского моря совпадают с колебаниями уровней Аральского моря и озера Балхаш, доказывая тем самым, что кочевые племена от Прикаспия до Прииртышья обитали примерно в одинаковых климатических условиях, и указывают на следующую закономерность: «В X в. началось медленное усущение аридной зоны и поднятие вследствие перемещения фронта циклонов на север уровня Каспийского моря, что повлекло за собой массовое переселение огузских племен на реки Илек, Волгу и печенежских – в южнорусские степи. Подобное переселение подразумевает переход кочевников к первой стадии кочевания, археологически выражающейся в слабой насыщенности памятниками территории продвижения номадов» (Иванов, Кригер, 1988, с. 5).

Вышеуказанные наблюдения исследователей могут стать объяснением неравномерного распределения памятников средневековых кочевников на территории Казахстана в определенные отрезки времени (в разных областях страны временами то пусто, то густо). В соответствии с этим количество находок из кости и рога тоже либо увеличивается, либо уменьшается.

Но все еще актуален вопрос: изготавливали ли все эти предметы средневековые кочевники самостоятельно или приобретали у оседлых народов? Согласно описанию Б.Б. Овчинниковой, древнетюркские мастера Саяно-Алтая не-

Сүйектен жасалған шара. Сарайшық қалашығы
Костяной диск. Городище Сарайшык

обходимые вещи изготавливали сами различными способами: спиливали, срезали, высверливали, стесывали ненужные части (Овчинникова, 2003, с. 267). Поверхность этих предметов украшали гравированным или рельефным орнаментом, а навершие или окончание изготавливали в виде объемного изображения узла, головы животного и т.д. (Кубарев, 2012, с. 40). У Б. Кумекова имеется информация, полученная из свидетельства ал-Джахица: «Турок делает все процессы ремесла сам, не просит помощи у товарищей и не обращается за советом к другу; они (тюрки) производят оружие, стрелы, седла, колчаны, копья» (Кумеков, 1972, с. 96).

В принципе, у средневековых кочевников были все условия получать костяное и роговое сырье, так как они разводили все виды домашних животных, занимались основной охотой. Однако глубокое внутреннее расслоение в обществе привело, с одной стороны, к образованию кочевой скотоводческой аристократии, а с другой – к разорению значительной массы кочевников, которые, в свою очередь, переходило к оседлости (Кумеков, 1972, с. 119). Б. Кумеков сообщает, что кимаковское государство состояло из степного и городского населения (Кумеков, 2004, с. 87–92). В итоге, сложно однозначно утверждать, что кочевники сами себе изготавливали необходимые предметы. Во-первых, если они представляют из себя скотоводческую аристократию, то будут ли они заниматься достаточно непристойной для них трудозатратной работой; во-вторых, не проще ли приобретать нужные предметы у оседлого населения, если они занимаются этим на постоянной основе и могут предложить широкий ассортимент? Но, с другой стороны, будут ли кочевники каждый раз «бегать на рынок» к оседлым сородичам, если им что-то срочно понадобилось? Тогда выгоднее смастерить нужную вещь из подручных средств. Чтобы более конкретно ответить на эти вопросы, необходимо максимальное количество археологических материалов, в чем мы весьма ограничены по причине слабого изучения памятников средневекового Казахстана.

К сожалению, по оставленным технологическим следам практически невозможно реконструировать инструментарий древних косторезов. Можно только предположить, что они были весьма примитивными, компактными, транспортабельными и легкими. Например, в середине XX в., когда технические возможности стали намного шире, чем у древних кочевников, казахские мастера-косторезы сохранили тот же минимализм и простоту. По этому поводу Э.А. Масанов пишет: «...Их инструмент был очень прост. Это прежде всего шот, стамески и рашпили, напильники с мелкой насечкой, молоточки, столярные лобзики для выпиливания ажюра, пилы, резцы, казахские сверла (бұрғы)» (Масанов, 1963, с. 105). Позже, уже в начале XXI в., казахский мастер-этнограф Д. Шокпарұлы, составив список инструментов, которыми они пользовались, подтверждает этот список (Шокпарұлы, 2005, с. 83). Однако, в 1959 г. Н.А. Оразбаева в своей статье «Искусство резьбы по кости у казахов» с большим сожалением отмечала, что «ни одной этнографической экспедиции, работавшей в Казахстане, не удалось обнаружить набор инструментов для обработки кости» (Оразбаева, 1959, с. 158). В связи с этим не будем реши-

тельно утверждать об использовании конкретного вида орудия, лишь предположим, что это могли быть металлические инструменты – ножи, стамески и сверла разных размеров.

Литература

- Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: «Элм», 1993. – 204 с.
- Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., Жумагамбетов Т. Археология Казахстана: учебное пособие для студентов исторических факультетов ВУЗов. – РИК, Алматы, 1993. – 362 с.
- Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. – Петропавловск: Наука, 1993. – 244 с.
- Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). – Москва, 1988. – 96 с.
- Кубарев Г.В. Орнаментальные мотивы в косторезном искусстве древних тюрок Южной Сибири и Центральной Азии // Гуманитарные науки в Сибири. – 2012. – № 2. – С. 40–45.
- Кумеков Б. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – 156 с.
- Кумеков Б. Об общем и особенном в развитии тюркской степной цивилизации // Journal of Turkic Civilization studies, №1. Bishkek, 2004. – С. 87–92.
- Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. Москва, 1996. – 396 с.
- Масанов Э.А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX – начало XX века) // Труды Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. – Алма-Ата, 1963. – Т. 18. – С. 103–121.
- Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1979. – 360 с., илл.
- Овчинникова Б.Б. Косторезное искусство древних тюрок Саяно-Алтая // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. – Книга II. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 262–270.
- Оразбаева Н.А. Искусство резьбы по кости у казахов // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Т.6. – 1959. – С.144–158.
- Самашев З.С., Бородавский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2004. – № 3 (19). – С. 82–87.
- Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс. 1994. – 170 с.
- Чотбаев А.Е. Предметы вооружения из ранних кочевнических курганов могильника Берел // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – С. 86-90.
- Шаталов В.А. Костяные изделия населения Вятского края в ананьинскую эпоху. Дис. канд. истор. наук. – Ижевск, 2006. – 329 с.
- Шокпарұлы Д. Қазақтың қолөнері: альбом. – Алматы: «Өнер», 2005. – 176 б., сур. (на каз. яз.).

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ МИФТІК ДӘСТҮРІНДЕГІ ТЕМІР ҰСТАШЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

З.Қ. Сұрағанова

Әр халықтың мифологиясындағы ұста бейнесі жайлы жан-жақты мағлұматтар ресейлік ғалымдар В. В. Иванова және А. Посеваның еңбегінде кездеседі.

Түркі-моңғол мифологиясында темір ұсташының бейнесі отандық және ресейлік Ш. Тохтабаева, Т. Асемқұлов, З. Наурызбаева, А. Сағалаева сынды зерттеушілердің жұмыстарында қаралған. Белгілі қазақ этнографы Ш. Тоқтабаеваның іргелі монографиялық жұмысының толық бір бөлімі қазақтардың дәстүрлі ой-санасы, ұсталық пен зергерлік өнеріне арналған.

Жаңа мыңжылдықта жазылған жұмыстардың ішінде Ресей Ғылым Академиясы Н.Н. Миклуха-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының «Халық және мәдениет» сериясындағы «Якуттар (Саха)» монографиясының, В. Банаева, К. Сағалаев, А. Гомбожапова, В. Лугденова, Д. Дашиева және т.б. мақалаларында кездеседі. Ю.К. Қарабасов, П. Черноусов, Н. Коротченко, О. Голубевтің «Металлургия және уақыт» атты 2011 жылы жарық көрген энциклопедиясының «Жаратушы құдірет» деп аталатын екінші бөлімі әлемнің мифологиялық суреттеріндегі ұстаның орны мен рөліне арналған.

Түркі-моңғол шеберлерінің атауларын талдау барысында өзара кірігу үрдісі байқалады. Буряттарда темір ұсташыларының аттары түркілердің «Тархан», «Дархан» - Шар-тархан, Толон-Арык-Дархан атауларымен бірге жүрді (Потанин, 1883, 28, 610 б.). Негізінде ұста сөзі бурят тілінде «дархан» ұғымын береді (Дашиева, 2013). «Ежелгі түркі тілінде тархан тақ немесе адам дегенді, айып пен салықтан босатылған, билердің сүйіктісі, марапатталған, кешірген сияқты ұғымдарды білдірді. Темір штатында елорданың барлық тұрғындарын тархандар деп жариялау оларды салық басқармасында болған ұлы оқиғаларға байланысты салықтар мен міндеттерден босату заңды қағида болып саналды» (Сурағанова, 2009, 33 б.). Бурятиядағы Ж.Б. Жалсанова жүргізген қызықты этнопсихолінгвистикалық зерттеу «дархан» сөзі мен шаман, бурхан - құдай туралы сөздердің арасындағы байланысты дәлелдейді. Автордың пікірі бойынша, бұл әрекет «бурят мәдениетіндегі темір ұстаға куәлік етіп, бұл моңғолдардың нанымдары мен салт-жоралғыларында маңызды рөл атқарған» (Жалсанова, 2017, 94 б.). Сонымен қатар, заманауи буряттарда әлемнің тілдік көрінісінде, темір ұсталардың екі деңгейі көрініс табады: ұста – «құдайлық тәңірге лайық, жаратушы күш» және ұста «делдал, яғни құдайлар мен адамдар арасындағы делдал» (Жалсанова, 94 б.). Бурят тілінде сөйлейтін респонденттер «Дархан» деген сөзді «металл, қару-жарақ және алтынмен жұмыс істейтін шебері» деп түсінеді (Жалсанова, 2017, 97 б.).

Түркі-моңғол халықтарының ұсталыққа мамандануы белгілі бір ұғымдармен айқындалады. «Буряттарда хара дархад – темірмен жұмыс істейтін «қара» ұсташылар, сагаан дархад – зергерлер, негізінен күміспен жұмыс істейді (Банаева, 2008, 296 б.). Сондай-ақ, металлургиямен айналысатын шеберлер буряттарда тумэр дархашуул, темір ұсташылар

және мунгэн дархашуул – күміс зергерлер (Гармаева, 2009, 298 б.). Қазақ мәдениетінде металл өңдеу өнерімен ұста және зергерлер айналысады.

Түркі-моңғол әлеміндегі ұсталар бейнесінің айырмашылықтарына қарамастан, әртүрлі көріністерінде көптеген ұқсастықтары да бар.

Ұста – құдай және ұста – құдайдың қызметшісі, ұста – елді-мекеннің рухтандырушысы

«Оңтүстік Сібір түркілерінің дәстүрлі дүниетанымы» сериясы бойынша жарық көрген «Діни дәстүр және белгі» монографиясының авторы тәжірибелік қызметінде құдайдың құпия білімдерімен тығыз байланыста: «Биліктің қасиетті табиғаты оның иелерінің құпиясымен жасырын білімдер мен қолөнерге қатысуымен байланысты болды. Түркі әлемінде мұндай техниканы темір қожалығы деп санауға болады... Алғашқы түрік қағандары... ұста-шамандармен тығыз байланыста болды» (Сағалаев, Октябрьская, 1991, 75 б.). Сонымен қатар, осы жұмыстың авторлары А. Сағалаев пен И. Октябрьскаяның «ұстаның негізгі мінездемесін анықтаудағы маңызды әлеуметтік еркешелігі ретінде ол билеушіге, шаманға, ақсақалға (авторлардың барлауы) тең деп есептеген. Бұл бурят авторы Л.Л. Абаевтың, белгілі бір жағдайларда, нақты құдіретті алып жүруші ретінде әрекет еткен құдайдың құрметіне ие болған деп ойлайтын тұжырымдарымен байланысты (Сағалаев, Октябрьская, 1991, 75 б.).

Алтай түріктерінің Құдайдың антагонистік жұбының бірі – Улген-Ерлік бірнеше жолмен пайда болады: Шығармашылық және мәдени кейіпкер. Оның мәдениетке қосқан үлесі темір соғу өнерін ашуы еді. Ерлік темір үйде тұрады, бірінші темір ұсташы (Сағалаев, 1992, 31 б.) және бірінші шаман болып саналады (Сағалаев, 1992, 168 б.). Ұсташылар мен шамандардың өзара байланысы ұсталардың негізгі шамандық рәсімдерге дайындық – дабыл кезінде орын алған. Олар дабылдың темір элементтерін «алқа, темір арқалық кириш (адырна)» дайындады (Сағалаев, 1992, 109 б.). Шығыс буряттарының қазіргі шеберлері, мұрагерлік ұсталар шамандық киімге арналған бөлшектер дайындау кезінде тек балғамен және қысқыш қана емес, сонымен қатар ара мен бұрғыны қолдыну сияқты ұзақ та қиын қажырлы жұмыстарды «балғамен соғатын дәстүрлі символикалық, ұста ғана қолданатын» әрекеттер арқылы орындайды. (Сағалаев, Гомбожапов, 2013, 84 б.). А.М. Сағалаев түркі мәдениетінің мұндай ерекшелігін диалогтық-байланыс ретінде атап, Алтайдың түріктеріндегі Улген және Ерлік екі егіз құдайдың бейнесін былай деп жазады: «Олардың қарсыласуы бұл әлемді қозғалысқа келтіретін бірегей серпіліс... Алтайдың тұрғындары әлемде әртарапты күштердің барын біледі, бірақ олар осы күштердің әсерін әлемнің үйлесімі ретінде сезінеді. Олардың санасы әлемді өзара келіспеушіліктерге бөлуге қарсы. Ақ пен қара әлем - бұл сүреңсіз, үмітсіз, ақыр соңында адам табиғатына қайшы келеді. Басқа әлемнің бары айқын болса, онда тартылыс пен тебіліс күші артып және тұрмыс

түрленеді, жамандық пен жақсылық өзара ымыраға келуі мүмкін» (Сағалаев, 1992, 31 б.).

Якут мифологиясындағы «Құдай-бақсы» кейіпкері «темір ұста рухы» бейнесін сомдайды (Потанин, 1883, 337 б.). Г.В. Ксенофонтова деректері бойынша Кыдай-Бахсы төменгі әлемнің құдайы «алтын күмбез, күміс балға», жалған шамандар мен темір ұсталар болды: «оның төменгі жағында ұста – Кыдай Бақсы, шаман және темір ұсталар ретінде дәнекерленген» (Алексеев, Романова, 2012, 330–331-бб.). Сахадағы темір ұсталарға арналған Кыдай Бақсы қара бидай бұқасы түрінде құрбан етуді талап етеді. Салт жоралғыға сәйкес, қатысушы жүрек пен бауырын балғаға байлап тастау керек болды. Осылайша ол өз тағдырын «жасап» алды. Егер ол соққыға салынған тәңірді бірінші соққымен жаншып тастаса, онда ол жақсы ұста болады деп, екінші соққыдан кейін орташа, ал үшіншіден нашар шебер деп есептеледі (Алексеев, Романова, 2012, 331 б.).

Түркі-моңғолдарда ұсталық метал сияқты аспан әлемімен байланыстырылады. Буряттардың ұсталық иерархиясында құдайдың қорғаушылары екі түрге бөлінеді: жарқын құдайлар – Божинтойдың ұлдары – ақ ұсталар, қымбат металдар мен тастармен жұмыс істейтін, сондай-ақ Хожройдың ұлдары – қара ұсталар, темірді балқыту мен соғушылар. Кудиндік буряттар «Алтын әке-ханзада» және «Күміс ана-ханшайым» сияқты поэтикалық атауларды именденген (Банаева, 2008, 272 б.).

Тәңірқұтында моңғолдардың ертегісінде баяндалатын «Тажа» (ақ жапалақ) жетпіс жеті ұста (Тэнгриин далын долондархашул) болған, күн сайын жебелерін соғып беретін (Потанин Г. Н., 1883, 184 б.). Метал өңдеу өнері буряттардың мифологиясында құдайдың сыйы ретінде, аңыздар бойынша буряттың алғашқы темір ұсталары батыс тәңірі ретінде қарастырылды (Банаева, 2008, 273 б.).

Г.Н. Потанин буряттарда онгондардың болуы ақ бөртпенің қақпағы түрінде ұсынылған бақа, жылан, адамдар бейнесінде және темір ұсташы құралдарымен – балға, қысқыштармен жабдықталғандығын атап өтеді (Потанин Г. Н., 1883, 121 б.). Тункиндік буряттарда жергілікті рух-қорғаушысы Тархандурскі атын иемденетін шаман және ұста болып табылады (Потанин Г. Н., 1883, 127 б.).

К.А. Сағалаев пен А.Г. Гомфоджапов зерттеулеріне сәйкес, шығыс буряттары «темір ұсталық қолөнерінің пайда болуы құдайдың құдіретімен, адамның оны жоғарыдан сыйлық ретінде алғанына және осы ұсталық қасиетімен құдайдың қорғауына, ұсталық қызметінің байланысы бар екендігіне» әлі күнге дейін сеніп келеді (Сағалаев, Гомбожапов, 2013, 85 б.). Аталған топта құдай буряты Дамдин Дорлиг ұста, зергер болып табылады. Оның құрбандықтары қансыз құрбандық: бауыр, сары май, сүт, көмпиттер, сүтті күріш және аң аулау кезіндегі құрбандар: ешкінің тұтас еті ең алдымен пісіріліп, қасиетті шыршаға ілініп, алдын-ала қазылған жерге әкеліп қойылған. Рәсім орындалғаннан кейін барлығы ертеліп, осылайша құрбандық рухтар әлеміне жіберіледі (Сағалаев, Гомбожапов, 2013, 86, 88 б.).

Ұста – билеуші

Ашина үйінің билеушісінің пайда болу тарихы да метал өңдеумен тікелей байланысты. Таншада «...Ашина 500 отбасымен жужандарға қашқаны, Алтай тауының

оңтүстігінде орналасқаны және жужандар үшін темір өндіріп отырғаны» туралы айтылады (Бичурин, Т1, 225 б.). Қытай дереккөздеріне сәйкес, алқаптың шатқалынан жаулардан жасырынып, аңызға айналған түріктерді Ергене-күн (тік беткей) (Бичурин, Т1, 227 б.) немесе Ирган-кенді (Бичурин, Т1, 228 б.) де ұсталар ашқан болатын. Бір аңыз бойынша «Ашина ұрпақтарының бірі, Асян-шад көк бөрінің баласын алып, Гаогчана тауынан Алтай (Циньшань) тауына әкеліп орналастырады», олар жуань жуандарға қызмет жасап, темір өндіреді. Аңызға сәйкес Алтай тауының жергілікті атымен байланысты тайпа өкілдері түрік деп аталады (Кляшторный, 1965, 278 б.). Зерттеушілер атап өткендей, бірнеше негізгі әлеуметтік қызметтердің ұштасуы көшпенділер (жужандар, көне түріктер мен моңғолдар) үшін өте қарапайым құбылыс болды (Сағалаев, Октябрьская, 1991, 75 б.). Патшалық үйдің негізін салушы Ашина, шамасы басқа да маңызды қызметтерге ие болды. Ежелгі аңыз бойынша, тайпаның әміршісі әдетте қарапайым ұсташы болған. Бұндай байланыс тегін емес. «Металл өңдеу өнерін жақсы білетін адамдар төменгі әлемнің рухтарымен байланысты», деп санаған және жалпы алғанда, «шаман, темір ұсташы мен зайырлы биліктің байланысы түркі әлеміне тән», – деп түсіндіреді белгілі ресейлік этнограф-түрколог А. Сағалаев (Сағалаев, 13 б.).

Ұста-пайғамбар, ұсталық қолөнердің қорғаушысы, ұста-бабалары

Орта Азиядағы исламдық түріктердің мифологиясында темір ұсташы мен зергерлердің алғашқы ұстасы және қорғаушы-пірі – Дәуіт пайғамбар. Бұл аймақтағы кейіпкер тек металды өңдеу өнерімен ғана емес, басқа да қолөнер бұйымдарымен байланысты (Тохтабаева, 212 б.). Аңыз бойынша, ешқандай балға мен қысқышты қолданбай темірді ұн сияқты илейді, сонда да өрт Дәуіт Пайғамбардың қолын күйдіре алмағын (Тохтабаева, 212 б.). Қазақ ертегілерінде дәуіт деп аталатын металл өңдеушілердің пірі бар, ол қарлығаштың ұрпақтарын құтқарады. Бұл жәндіктер қазақ ұғымында қарлығаштың пірі – «аспан саласын бейнелейтін құстар» ретінде көрініс табады (Тохтабаева, 213 б.).

Ш. Тохтабаевтың айтуынша, мифологиялық пірлермен қатар, қазақ, тәжік және өзбектерде сабақтастық шынайы шеберлерге аруақ арқылы беріледі (Тохтабаева, 2005, 213 б.). Зерттеушілер «кейде тұқымынан тарайтын шеберлік мәдени батырлық сипатында, адамдарды техникалық дағдыларға үйрететіндігін» де атап көрсетеді (Тохтабаева, 2005, 213 б.).

Далалық материалдарға сүйенсек, заманауи қазақтардың зергерлік өнері ата-бабаларынан ұста немесе шебер болып қалыптасуы, кәсіптік ортада олардың қызметінің мойындалуы мен насихатталуы маңызды факторлардың бірі. Ұсталық құндылықтар ұрпақ жалғастығында ерлер тарапынан қаншалықты қажет болса, әйелдер жағынан да маңызды болып қала береді. Ұстаханаға байланысты бірқатар тыйымдар бар, солардың бірі балалар мен әйелдерге рұқсатсыз кіруге жол берілмейді. Ұсташылардың құрал-саймандарына, жарыққа шықпаған өнер туындыларына тиісуге болмайды (ПМА, 2009, 2018).

Түркі-моңғол дәстүрінде «темір ұстадан шыққандар» ғана ұста қолөнерімен жұмыс істей алады. Буряттарда XIX

ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың бас кезінде ұсталықпен тек ұсталардың мұрагерлері ғана жұмыс жасай алды. «Өнеркәсіптік өнімдер нарықты толтырған кезде, діни қызметкерлер мен емшілер ғана өз функцияларын сақтап қалды» (Дашиева, 2013, 7 б.). Буряттарда темір ұсташы өнері мұрагерлік жолымен «ақ ұсташылар тәңірінен «дархан утха» ұсташылардың ұрпақтары» арқылы беріледі (Банаева, 2009, 273 б.). Бурятияда соңғы жылдары мұрагерлік ұсталық өнерді құрметтеу дәстүрі қайта жанданып келе жатқандығы байқалады (Лыгденова, 2013, 65 б.).

Ұста-абыз, ұста-дәстүрді жалғаушы

Якуттардың фольклорлық дәстүрінде, темір ұсташы – «темір қаруларының ұстасы» – қарсыласына қару жасайтын, кейде басты кейіпкердің көмекшісі ретінде сипатталады (Ксенофонтов, 1992). Якуттардың ерлік эпосының негізгі сюжеті «Қиыр Солтүстікке кеңінен қоныстанып, ұлан-ғайыр кеңістікті игеріп, дендей жайлаған» және «өте әлсіз қаруланып, аз мөлшердегі бұғылар мен өзге аңшыларға тұтқиылдан жасалған шабуылдар жайлы әңгімелер... Сонымен қатар, жеңімпаздар қатарында әрдайым темір ұсталары мен қару жасайтын ұсташылар: кейде ол шабуылдаушы топтың руласы ретінде, егер олардан алыс болса, онда әрқайсысы өздерінің тілектестері мен одақтасы» ретінде көрініс табады. (Ксенофонтов, 1992, 191 б.).

Қазақ мифологиясында жылан билеушісі – Бопы хан туралы қызықты сюжет бар. Қазақ ертегілерінде жылан билеушісінің кейіпкері («Шаһарман», «Қара жылан мен ақ жылан», «Жылан қабықты жігіт», «Шаямардан патша», «Жерден шыққан Желім батыр») басты кейіпкерге табиғат тілін үйретуші, жануарлар мен құстар тілін түсінетін қабілет бар Жаратушы бейнесінде кездеседі. Сонымен қатар жылан билеушісі өз білімін ешкімге айтпауға, айтқан жағдайда өзінің немесе оның өлімімен қорқытқан. Осы дәстүр бойынша ұста – жаратушының тұлғасы әскери бауырластыққа айналды «Жылан қайысқа» айналады. Отандық мәдениет қайраткері З. Наурызбаева ұстаның діни тұрғыдағы маңызын, мазмұны мен қайта жаңғыруын жақсы ашып көрсетеді. Дәстүр әкесінің төрт жасар баласын ұстаға әкелгендігі жөнінде болады. Ұста көріктің алдында от жағып, темірді қыздырып, содан кейін жылан қайысқа ұқсайтын киімін киіп, жылан билеушісі – Бопы ханның рөлін сомдаған. Бала ұста-абыздың аяғының ортасынан екі рет ету керек болады. Рәсімнің біріншісінде саут-сайманын, екінші рет өткенде қару-жарағын берген. «Ұста отқа алақанын жылтып, кейін қолмен баланың бетін сипаған. Осымен рәсім аяқталған. Кейбір жағдайларда рәсім біткеннен кейін оған жаңа есім берілген». Рәсімдегі баланың еңбектеуі жауынгердің өмірге келуімен сипатталған (З. Наурызбаева).

Сипатталған рәсімде ұста жылан табиғатын игерген, жерасты әлемнің құдайы ретінде киінген. Жылан мен ұста арасындағы байланыс жерден метал қазып алу арқылы, сонқай-ақ ұстаның жер бетіне үнемі (Хасамиль) немесе уақытша (Гефест) келуімен байланыстырылған.

Сонымен, түркі-моңғол әлемінде ұста бейнесі алуан түрлі болып келеді. Ол мифологиялық ұғымдарда құдай кейпінде, құдайдың қызметшісі, елді-мекеннің рух-жебеушісі, билеуші, пайғамбар, ұста қолөнерінің қорғаушысы, діни қызметкерлердің дәстүрін жалғаушы бейнесінде көрініс табады.

Әдебиет

Алексеев Н.А., Романова Е. Н. Мифология, ранние верования и культы // Якуты (Саха) / Отв. ред. Н.А. Алексеев, Е.Н. Романова, З.П. Соколова. – Москва: «Наука», 2012. – 312–336-бб.

Банаева В.А. Кузнечные культы в религиозно-мифологических представлениях бурят // Вестник Бурятского государственного университета. – 2008. – № 10. – 268–274-бб.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998.

Гармаева С.Ю. Кузнечное и ювелирное ремесло в традиционной культуре закаменских бурят // Вестник БГУ. – 2009. № 14. [Электронный носитель] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kuznechnoe-i-yuvelirnoe-remeslo-v-traditsionnoy-kulture-zakamenskih-buryat> (дата обращения: 02.03.2018).

Дашиева Н.Б. Кузнечный культ бурят: историко-культурные истоки // Вестник Вост.-Сиб. гос. акад. культуры и искусства. – 2013. – № 1 (4). – 7–19-бб.

Жалсанова Ж.Б. Образ «дархана / кузнеца» в бурятской культуре (психолингвистическое значение) // Вестник Том. гос. ун-та. Филология. – 2017. – № 45. – 89–99-бб.

Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени түрк (ашина) // Новое в советской археологии / МИА № 130. – Москва, 1965. – 278–281-бб.

Ксенофонтов Г.В. Ураангхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. Т. 1, 1-я кн. – Якутск: Нац. изд-во Республики Саха (Якутия), 1992. – 416 б.

Лыгденова В.В. К вопросу о культе кузнецов у баргузинских и курумканских бурят // Вестник Том. гос. ун-та. История. – 2013. – №2 (22). – 62–66-бб.

Наурызбаева З. Глава II. Инициатический ритуал «Жылан найыс» // Инициация и призвание человека в тенгрианстве [Электронный носитель] URL: http://otuken.kz/ii-lr/?option=com_content&task=view&id=213

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1879 году по поручению Императорского Русского Географического Общества членом-сотрудником оною. Вып. IV. Материалы этнографические с 26-ю таблицами рисунков. – Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1883. – 1054 б.

Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Путешествие Г.Н. Потанина. 1884-1886. Издание Императорского Русского Географического Общества. Том второй. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1883. – 455 б.

Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифа. – Новосибирск: «Наука», 1992. – 176 б.

Сагалаев К.А., Гомбожапов А.Г. Кузнец и шаман // Наука из первых рук. 2013. № 5–6 (53-54). – 84–95-бб.

Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: «Наука», 1991. – 209 б.

Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана, 2009. – 192 б.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 474 б.

ПМА – Полевой материал автора. Центральный и Северный Казахстан, 2009, 2018.

ОБРАЗ КУЗНЕЦА В ТЮРКО-МОНГОЛЬСКОЙ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

З.К. Сураганова

Образ кузнеца в мифологии народов мира достаточно хорошо представлен в обзорных работах известных российских исследователей – В.В. Иванова и А.Ф. Лосева

В тюрко-монгольской мифологии образ кузнеца рассматривался в работах отечественных и российских исследователей Ш. Тохтабаевой, Т. Асемкулова, З. Наурызбаевой, А. Сагалаева и И. Октябрьской. Целый раздел в фундаментальном монографическом труде известного казахстанского этнографа Ш. Тохтабаевой посвящен традиционным представлениям казахов, связанным с кузнечным и ювелирным ремеслами.

Среди работ, написанных в новом тысячелетии по рассматриваемой проблеме, интерес представляют монография «Якуты (Саха)» из серии «Народы и культуры» Института этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, статьи В. Банаевой, К. Сагалаева, А. Гомбожапова, В. Лугденовой, Н. Дашиевой и др. Раздел под названием «Божественный творец» посвящен месту и роли кузнеца в мифологической картине мира во втором томе энциклопедии Ю. Карабасова, П. Черноусова, Н. Коротченко, О. Голубева «Металлургия и время», изданной в 2011 г.

Анализ имен кузнечных божеств у тюрко-монгол отражает процесс диффузии. Так имена кузнецов у бурят часто сопровождалось тюркскими номинациями «Тархан», «Дархан» – Шар-тархан, Толон-Арык-Дархан (Потанин, 1883, с. 28; с. 610). Само слова кузнец в бурятском языке передается словом «дархан» (Дашиева, 2013). «В древнетюркском языке *taɣhan* означал титул или человека, освобожденного от податей и повинностей, любимца правителя, награжденного, прощенного им. В государстве Тимура существовала правовая норма объявлять всех жителей столицы тарханами, т. е. освобождать их от податей и повинностей в связи с большими событиями в царствующем доме» (Сураганова, 2009, с. 33). Интересное этнопсихолингвистическое исследование, проведенное Ж.Б. Жалсановой в Бурятии, отчетливо демонстрирует связь слова «дархан» со словами «шаман», «бурхан – божество». Эти реакции, как утверждает автор, «свидетельствуют о культе кузнеца в бурятской культуре, который связан с еще более архаичным культом огня, игравшим важную роль в верованиях и обрядах монголов» (Жалсанова, 2017, с. 94). При этом, в языковой картине мира современных бурят отражаются два уровня представлений кузнеца: кузнец – «почитаемый как божество, демиург» и кузнец – «медиатор, посредник между божествами-покровителями и людьми» (Жалсанова, 2017, с. 94). Респонденты, владеющие бурятским языком, понимают слово «дархан» как «кузнец, ремесленник, мастер, работающий с металлом, оружием, а также золотом» (Жалсанова, 2017, с. 97).

У тюрко-монгольских народов в кузнечном деле имела специализация, обозначаемая определенными по-

нятиями. Так «у бурят хара дархад – «черные» кузнецы, которые работали с железом и сагаан дархад – «белые кузнецы» на самом деле были ювелирами, поскольку работали преимущественно с серебром (Банаева, 2008, с. 296). Мастера, занятые металлообработкой, у бурят называются также тумэр дархашуул – кузнецы по железу и мунгэн дархашуул – ювелиры-серебряники (Гармаева, 2009, с. 298). В казахской культуре искусством металлообработки занимаются кузнецы – ұста и ювелиры – зергеры.

Несмотря на различия, в тюрко-монгольском мире образ кузнеца, представленный в разных ипостасях, имеет много схожего.

Кузнец – божество и кузнец – служитель божества, кузнец – дух-покровитель местности

На тесную связь божественного с тайным знанием и практической деятельностью указывают авторы монографии «Знак и ритуал» из серии «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири»: «Священная природа власти была сопряжена с причастностью ее обладателей к тайному, сокровенному знанию и ремеслам. В тюркском мире таким ремеслом считалось кузнечное дело... Первые тюркские каганы... были тесно связаны с шаманами-кузнецами» (Сагалаев А.М., Октябрьская, 1991, с. 75). Вместе с тем, авторы указанной работы А. Сагалаев и И. Октябрьская сетуют, и не без оснований, на недостаток источников, которые не позволяют «реконструировать основные характеристики кузнеца как особой с о ц и а л ь н о й р о л и (рядка авторов), равной по своему содержанию правителю, шаману, старцу» (Сагалаев А.М., Октябрьская, 1991, с. 75). Эти сожаления связаны с гипотезой бурятского автора Л.Л. Абаевой которая полагала, что кузнец, которого почитали как божество и демиурга, при определенных обстоятельствах выступал носителем реальной власти (Сагалаев А.М., Октябрьская, 1991, с. 75).

Один из демиургов божественной антагонистической пары тюрков Алтая – Ульгень – Эрлик выступает в нескольких ипостасях: Творца и культурного героя. Его вклад в культуру состоит в открытииковки железа. Эрлик живет в железном доме и считается первым кузнецом (Сагалаев А.М., 1992, с. 31) и первым шаманом (Сагалаев А.М., 1992, с. 168). Связь кузнецов с шаманами была также основана на участии кузнецов в подготовке главного шаманского атрибута – бубна. Они изготавливали железные элементы бубна: «подвески, железную поперечину кириш (тетиву)» (Сагалаев А.М., 1992, с. 109). Современные мастера из Восточной Бурятии, потомственные кузнецы, при изготовлении деталей для шаманского костюма – долгой, тяжелой и кропотливой работе – используют не только молот и щипцы, но и болгарку, и дрель, хотя непременно начинают «с символического ритуального удара молота, который, конечно же, делает именно кузнец» (Сагалаев К.А.,

Гомбожапов, 2013, с. 84). Подчеркивая такую особенность тюркской культуры, как диалог-конфликт, выраженный в образах двух божественных близнецов Ульгень и Эрлик у тюрков Алтая, А.М. Сагалаев пишет: «Их противодействие есть та самая пружина, что приводит мир в движение... Аборигены Алтая тонко чувствовали, что в мире действуют разнонаправленные силы, но они ощущали и гармонию мира как совокупный результат действия этих самых сил. Их сознание противилось тому, чтобы расчленять мир на непримиримые противоположности. Черно-белый мир скупен, лишен надежды на чудо и в конце концов противен природе человека. Куда более правдоподобен мир другой, где силы притяжения и отталкивания обогащают и разнообразят бытие, где возможен компромисс между злом и добром, где царит взаимодействие» (Сагалаев, 1992, с. 31).

Персонаж «Кудай-бахсы» в якутской мифологии выполнял роль «кузнечного духа» (Потанин, 1883, с. 337). По материалам Г.В. Ксенофонтова, божество нижнего мира Кыдай-Бахсы, имевшее «золотую наковальню, серебряный молот», ковало шаманов и кузнецов: «Там внизу есть кузнец – Кыдай Бахсы, у которого предварительно свариваются, закаляются и выходят как кузнецы, так и шаманы» (Алексеев, Романова, 2012, с. 330–331). Посвящение в кузнецы у саха требовало от посвящаемого жертву Кыдай Бахсы в виде бычка черной масти. Согласно обычаю, от посвящаемого требовалось разбить молотом сердце и печень жертвы на наковальне. Посвящаемый таким образом сам «ковал» свою судьбу. Если он разбивал выложенные на наковальню дары божеству с первого удара, считалось, что он будет хорошим кузнецом, если со второго удара, то средним, и если с третьего, то плохим (Алексеев, Романова, 2012, с. 331).

Появление кузнечества, как собственно и металла, у тюрко-монгол связывают с небесной сферой. В бурятской кузнечной иерархии различаются два типа божественных покровителей: светлые божества – сыновья Божинтоя – белые кузнецы, работающие с драгоценными металлами и камнями, а также сыновья Хожироя – черные кузнецы, плавящие и куящие железо. У кудинских бурят они носят также поэтические названия: «Золотой князь-отец» и «Серебряная княгиня-мать» (Банаева, 2008, с. 272).

У Тенгри, как повествует монгольская сказка «Тажа» (белая сова), было семьдесят семь кузнецов (Тэнгриин дадын долондархашул), которые каждый день ковали для него стрелы (Потанин, 1883, с. 184). Искусство металлообработки рассматривалось в мифологии бурят в качестве божественного дара, первыми кузнецами у бурят, по преданиям, были западные тенгри (Банаева, 2008, с. 273).

Наличие онгонов, которые были представлены в виде лоскута белой бязи с изображениями лягушки, змеи, людей, а также снабжались кузнечными орудиями – молотком, щипцами отмечает у бурят Г.Н. Потанин (Потанин, 1883, с. 121). По преданиям Тункинских бурят, местный дух-покровитель носил имя Тархан-дуриск и был шаманом и кузнецом (Потанин, 1883, с. 127).

Согласно наблюдениям К.А. Сагалаева и А.Г. Гомбожапова, восточные буряты продолжают верить «в божествен-

ное происхождение кузнечного ремесла, в то, что человек получает его как дар свыше, а вместе с даром он обретает покровительство и защиту божества, связанного в данном пантеоне с кузнечным делом» (Сагалаев К.А., Гомбожапов, 2013, с. 85). У указанной группы бурят божеством, покровительствующим кузнецам и ювелирам, является Дамдин Дорлиг. Подношениями для него служат как бескровные подношения: печень, сливочное масло, молоко, сладости, рис с молоком, так и животная жертва: туша козла, которую сначала варят, подносят к священным листовницам, предварительно вкопанным в нужное место. Затем, после обряда, все сжигается, переправляя таким образом жертву в мир духов (Сагалаев К.А., Гомбожапов, 2013, с. 86, 88).

Кузнец – правитель

История происхождения правящего дома Ашина напрямую связана с металлургией. В Таншу есть указание на то, что «...Ашина с 500 семейств бежал к жужаньцам, и поселившись по южную сторону Алтайских гор, добывал железо для жужаньцев» (Бичурин, 1998, с. 225). Согласно китайским источникам, выход из теснин долины, в которой укрылись от врагов и размножились легендарные тюрки Эргэне-кун (крутой скат) (Бичурин, 1998, с. 227) или Иргана-кон (Бичурин, 1998, с. 228), также открыли кузнецы. По одной из легенд, «один из наследников Ашина, Асяншад вывел потомков волчицы из гор Гаочана и поселил их на Алтае (Циньшань), где они становятся подданными жуань-жуаней, добывая и обрабатывая для них железо. На Алтае племя принимает наименование тюрк, которое, согласно легенде, связано с местным названием Алтайских гор» (Кляшторный, 1965, с. 278).

Сочетание нескольких ключевых социальных функций, как отмечают исследователи, было для кочевников (жужаней, древних тюрков и монгол) достаточно распространенным явлением (Сагалаев, Октябрьская, 1991, с. 75). Отец-основатель царского дома Ашина, по всей видимости, был наделен и другими не менее значимыми функциями. «Ашина – первый правитель тюрков – был еще и шаманом. Древняя легенда кроме того говорит, что правитель племени был обычно и кузнецом. Такая связь, конечно, не случайна. Люди, владевшие искусством обработки металла, считались связанными с духами нижнего мира, да и в целом связь шамана, кузнечного искусства и светской власти весьма характерна для тюркского мира», – поясняет известный российский этнограф-тюрколог А. Сагалаев (Сагалаев, 1992, с. 13).

Кузнец – пророк, покровитель кузнечного ремесла, кузнец-предок

В мифологии исламизированных тюрков Центральной Азии первым кузнецом и патроном-покровителем кузнецов и ювелиров считается Дәүит Пайғамбар – Пророк Давид. С этим персонажем в регионе связывают не только искусство металлообработки, но и ряд других ремесел (Тохтабаева, 2005, с. 212). По преданиям, огонь не обжигает руки Дәүит Пайғамбар, который, не пользуясь молотом и тисками, месит железо, как тесто (Тохтабаева, 2005, с. 212). Есть

казахская сказка о богомоле, который имеет одно с покровителем металлообработки имя – дәуіт и спасает потомство ласточки. Это насекомое у казахов рассматривают в качестве покровителя ласточек – «птиц, олицетворяющих небесную сферу» (Тохтабаева, 2005, с. 213).

Наряду с мифическим патроном, как отмечает Ш. Тохтабаева, у казахов, таджиков и узбеков значительное место в преданиях и наследовании отводится реальным мастерам, отождествляемым с предками – аруақ (Тохтабаева, 2005, с. 213). «Порой родовой предок приобретает характеристики культурного героя, обучившего людей определенным техническим навыкам», – подчеркивает исследователь (Тохтабаева, 2005, с. 213).

Полевые материалы говорят о том, что в профессиональной среде современных казахских ювелиров наличие предка-кузнеца или ювелира является важным фактором в признании заслуг и продвижении в профессиональной среде. Значимым остается порядок наследования кузнечного инструментария последователями как по мужской, так и по женской линиям. Отношение к кузне сохраняет ряд запретов – в кузю без надобности не допускают детей и женщин. Кузнечный инструментарий также не может касаться непосвященный в таинство искусства (ПМА, 2009, 2018).

В тюрко-монгольской традиции кузнечным ремеслом могли заниматься только те, кто имел «кузнечное происхождение». В Бурятии в конце XIX – начале XX в. кузнечеством могли заниматься лишь потомки кузнецов. «С наполнением рынка промышленными изделиями за потомками кузнечных родов сохранялись жреческие и, связанные с ним, лечебные функции» (Дашиева, 2013, с. 7). Искусство кузнечества у бурят передается по наследству и «только от белого кузнечного тенгрия возникают кузнечные роды «дархан утха» (Банаева, 2008, с. 273). В Бурятии в последние годы наблюдается ревитализация ритуалов почитания родовых кузнецов (Лыгденова, 2013, с. 65).

Кузнец – жрец, кузнец – посредник в ритуале

В якутской фольклорной традиции кузнец – «ковач железного оружия» – зачастую предстает в виде помощника главного героя, который готовит для него оружие против врага (Ксенофонтов, 1992). Основным сюжетом героического эпоса якутов, «замечательно разработанного и однородного на всем громадном пространстве расселения их по Крайнему Северу», является «рассказ о неожиданном нападении одной малочисленной, но тесно спаянной группы оленеводов и охотников на другую, более малочисленную, но очень слабо вооруженную... При этом характерно то, что на стороне победителей всегда бывает кузнец, ковач железного вооружения: иногда он фигурирует как родич нападающей группы, если же он стоит вне их, то всегда представляется их доброжелателем и союзником» (Ксенофонтов, 1992, с. 191).

В казахской мифологии существует интересный сюжет о змеином правителе – Бопы хане. Персонаж змеиного правителя в казахских сказках («Жерден шыққан Желім батыр» «Жылан қабықты жігіт», «Қара жылан мен ақ жылан», «Ша-

ямардан патша», «Шаһмаран»), выступает в качестве Демиурга, обучающего главного героя языку природы, способности понимать язык птиц и животных. При этом змеиный правитель наказывает никому не говорить об этом знании, предупреждая о своей или его гибели. В указанном ритуале кузнец – персонификация демиурга, который посвящает в воинское братство «Жылан қайыс» («змеиная кожа»). Замечательная реконструкция и интерпретация ритуала, предпринятая отечественным культурологом З. Наурызбаевой, раскрывает значение ритуальной роли кузнеца, выступающего в качестве жреца. Ритуал состоял в том, что отец приводил сына в возрасте четырех лет к кузнецу. Кузнец раздувал огонь в кузне, ковал железо, затем он облачался в одежду, напоминающую змеиную кожу, и тем самым играл роль змеиного царя – Бопы хана. Мальчик дважды должен был проползти между ногами кузнеца-жреца. После первого раза на иницируемого надевали доспехи, во второй раз – давали оружие. «Затем кузнец, подержав ладони над огнем, проводил ими по лицу мальчика. Этим ритуал завершался. Лишь иногда в конце ритуала ребенку давалось новое имя». В рассматриваемом ритуале проползание ребенка символизировало его рождение в качестве – воина (Наурызбаева).

В описанном ритуале кузнец облачается в одеяние хтонического божества подземного мира, имеющего змеиную природу. Связь змея с кузнецом, основана на представлении о добывании руды из-под земли, аналогично пребыванию кузнеца под землей постоянному (Хасамиль) или временному (Гефест).

Таким образом, в тюрко-монгольском мире образ кузнеца многолик. Он предстает в мифологической традиции в качестве божества, служителя божеству, духа-покровителя местности, правителя, пророка, покровителя кузнечного ремесла, жреца-посредника в ритуале.

Литература

Алексеев Н.А., Романова Е. Н. Мифология, ранние верования и культы // Якуты (Саха) / Отв. ред. Н.А. Алексеев, Е.Н. Романова, З.П. Соколова. – Москва: «Наука», 2012. – С. 312–336.

Банаева В.А. Кузнечные культы в религиозно-мифологических представлениях бурят // Вестник Бурятского государственного университета. – 2008. – № 10. – С. 268–274.

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998.

Гармаева С.Ю. Кузнечное и ювелирное ремесло в традиционной культуре закаменских бурят // Вестник БГУ. – 2009. № 14. [Электронный носитель] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kuznechnoe-i-yuvelirnoe-remeslo-v-traditsionnoy-kulture-zakamenskih-buryat> (дата обращения: 02.03.2018).

Дашиева Н.Б. Кузнечный культ бурят: историко-культурные истоки // Вестник Вост.-Сиб. гос. акад. культуры и искусства. – 2013. – № 1 (4). – С. 7–19.

Жалсанова Ж.Б. Образ «дархана / кузнеца» в бурятской культуре (психолингвистическое значение) // Вестник Том. гос. ун-та. Филология. – 2017. – № 45. – С. 89–99.

Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени тюрк (ашина) // Новое в советской археологии / МИА № 130. – Москва, 1965. – С. 278–281.

Ксенофонтов Г.В. Ураангхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. Т. 1, 1-я кн. – Якутск: Нац. изд-во Республики Саха (Якутия), 1992. – 416 с.

Лыгденова В.В. К вопросу о культе кузнецов у баргузинских и курумканских бурят // Вестник Том. гос. ун-та. История. – 2013. – №2 (22). – С. 62–66.

Наурызбаева З. Глава II. Инициатический ритуал «Жылан найыс» // Инициация и призвание человека в тенгрианстве [Электронный носитель] URL: http://otuken.kz/ii-lr/?option=com_content&task=view&id=213

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1879 году по поручению Императорского Русского Географического Общества членом-сотрудником оною. Вып. IV. Материалы этнографические с 26-ю таблицами рисунков. – Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1883. – 1054 с.

Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. Путешествие Г.Н. Потанина. 1884-1886. Издание Императорского Русского Географического Общества. Том второй. – Санкт-Петербург: Типография А.С. Суворина, 1883. – 455 с.

Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифа. – Новосибирск: «Наука», 1992. – 176 с.

Сагалаев К.А., Гомбожапов А.Г. Кузнец и шаман // Наука из первых рук. 2013. № 5–6 (53-54). – С. 84–95.

Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: «Наука», 1991. – 209 с.

Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана, 2009. – 192 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 474 с.

ПМА – Полевой материал автора. Центральный и Северный Казахстан, 2009, 2018.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ-ЖАРАҚ ЖАСАУ ӨНЕРІ

Қ. Ахметжан

Қару-жарақ жасау өнері қазақтың ұлттық қолөнерінің үлкен бір саласы, маңызды бір бөлігі болды. Жазба дерек мәліметтері Қазақ хандығының бас кезеңіндегі үлкен қалаларда көптеген қолөнер шеберханаларының болғандығын көрсетеді. XVI–XVIII ғасырларға жататын Отырар, Сауран, Сығанақ, Күлтөбе, Тараз, Түркістан қалаларына археологиялық қазбалар жүргізу кезінде мәдени қабаттарда табылған осындай шеберханалардың қалдықтары бұған дәлел (Маргулан, 1987, 5 б.). Қазақ хандығында қару-жарақ жасайтын шеберханалар да осы қалалық мәдениет дамыған оңтүстік аймақтарда, Сырдария бойы, Орталық Қазақстан, Түркістан өңірінде болды. Бұл орталықтарда өндірілген қару-жарақтар Қазақстанның ортағасырлық қалаларының базарларында сатылып, Фаз-

Далалық жағдайда қару-жарақ жасап жатқан ұсталар. XV-XIV ғасырлардағы шығыс миниатюраларынан
Мастера, изготавливающие оружие в полевых условиях.
Восточная миниатюра XV-XIV вв.

лаллах ибн Рузбеханның жазуынша, Сығанаққа «Дештіден, Хожа-тарханнан... көптеген құнды тауарлар... қатты жақтар, ақ қайыңнан жасалған оқтар... және басқа бұйымдар әкелінген» (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани, 1976, 117 б.; Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997, 136 б.). Өкінішке орай, XVI–XVIII ғасырлардағы көп жылға созылған қазақ-өзбек, қазақ-жоңғар соғыстарының салдарынан бұл қалалардың талқандалуы қалалық қолөнер шеберханаларының да жойылуына алып келді. Ибн Рузбехан қазақтар Бұрұндық хан кезінде (XV ғ. аяғы – XVI ғ. басы) Алтын Орданың, Дешті Қыпшақтың өндірістік дәстүрін жалғастырып келді, бірақ Шейбани хан қазақтардың шеберханаларын жойды, «...солай әлемнің барлық базарларында көп жылдар бойы гүлденген қазақтардың шеберханаларын билік қолымен және семсердің соққысымен талқандады», – деп жазады (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани, 1976, 138 б.). Бірақ XIX ғасырдағы орыс авторының бір еңбегінде «...қару-жарақ жасаумен Түркістан қаласының даңқы шыққан» деп жазылуы, кезінде Қазақ хандығының ордасы болған бұл көне қаланың ортағасырлық дәстүрді кейін де жоғалтпағанын көрсетеді (Паромонов, 1872, 215–217-бб.).

Тұрақты қалалық шеберханалардан басқа ежелде көшпелі халықтарда қозғалмалы жағдайда жұмыс істеген далалық қару шеберханалары да болған. Мысалы, Шығыстық миниатюраларда осындай далалық жағдайда, ашық жерде ұсталардың кіреуке сауыттарды қалай жасап жатқанын көре аламыз.

Көшпелі далалық жағдайда қару-жарақ жасау ісімен қазақтардың дәстүрлі шеберлері – ұсталар мен зергерлер айналысты. Бұл дәстүр қазақтарда XIX ғасырға дейін жалғасып келді. XIX ғасырдағы орыс авторлары қазақ ұста-зергерлерінің ер-тұрман, әйел әшекейлерімен бірге найза, сүңгі, қанжар, айбалта, мылтық, оқ-дәрі, оқшантай, дәрісауыт т.б. сияқты қару түрлерін жасағаны туралы мәліметтер келтіреді (Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках, 1961, 188–190-бб., Левшин, 1996, 387 б.). XIX ғасырда қазақ ұсталарының қару-жарақ түрлерін жасайтынын Ш.Ш. Уәлиханов та жазды (Валиханов, 1961, 463–468-бб.). Қазақ зергер-ұсталарының қару-жарақ соққаны туралы фольклорлық деректерде де айтылады (Ақсауыт, 1977, 27 б.; Бес ғасыр жырлайды, 1984, 71 б.).

Қазақ шеберлерінің қару-жарақ жасауға қолданған материалдары – мал шаруашылығынан алынатын өнімдер және Қазақстан территориясында өндірілетін шикізаттар мен табиғи материалдар болды, олар: қара металдар (темір, шойын, болат) және түсті металдар (алтын, күміс, мыс, жез, қола, қорғасын), асыл тастар, ағаш, сүйек, мүйіз, тері, тарамыс, қыл (Маргулан, 1987, 27–28-бб.). Бұл материалдар физикалық қасиеттері мен өңделу технологиясына сәйкес жауынгерлік қарудың түрлі функционалдық, конструктивтік бөліктері мен элементтерін жасауға пайдаланылды. Темір балқыту жолымен де, суықтай да «соғу», «кесу» және т.б. әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы әртүрлі

*Қазақтың жауынгерлік балталары. XIX ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Боевые топоры казаховских воинов. XIX в. Из фондов Центрального Государственного музея РК*

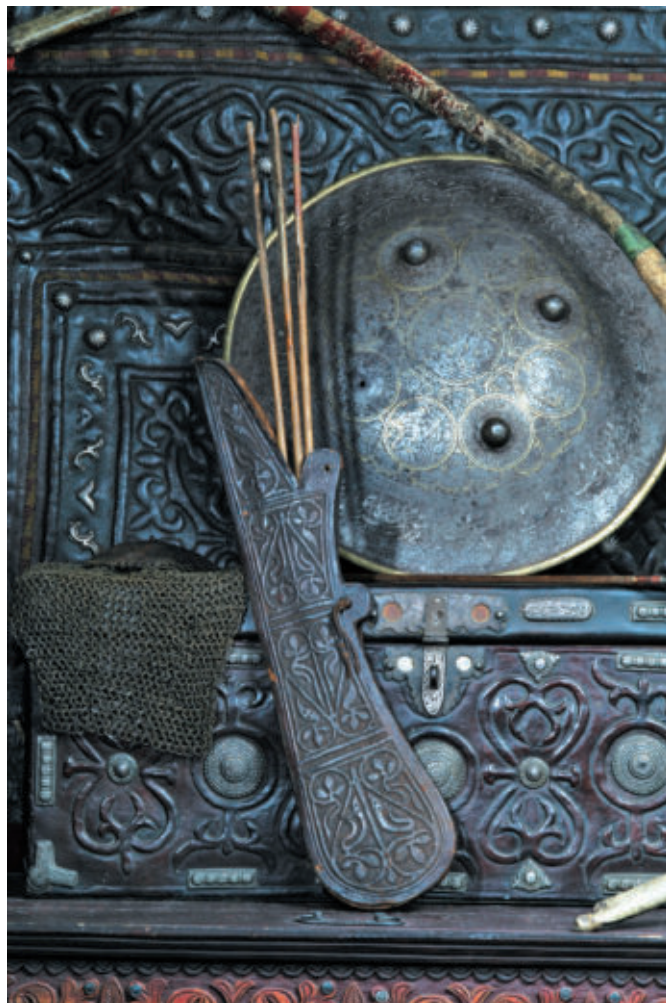
жолмен «өңдеп» түрлі зат жасауға мол мүмкіндік беретін материал болғандықтан, қазақтардың қару-жарақ жасауға қолданған негізгі материалы болды. Жауынгерлік қаруды жасауға құрыш темір қолданылды. Құрыштың асыл түрі болат (фулад, пулад) деп аталды. Болаттың жай құрыштан айырмашылығы соғу кезінде қалыптасатын өзіндік өрнегінде. Шығыста болаттың өрнектері «жауһар» (ар.) аталды, сондықтан қазақтар өрнекті болатты «жауһарлы болат» «жауһардар» деп атаған (Будагов, Т.1, 447 б.; Қашқари Махмұт, 1997, 191 б.). Болат (фулад, пулад) атауы түркі тіліне парсы-араб тілінен ауысқан (Будагов, Т.1, 790 б.), ал асыл болаттың қазақ тіліндегі төл атауы – «алмас». Алмасты (болатты) қазақтар қару-жарақ жасауда жиі қолданғанын ауыз әдебиеті деректері дәлелдейді. (Ақсауыт, 1977, 27 б.; Қазақ халық әдебиеті, Т.5, 1989, 198 б.; Қазақ халық әдебиеті, Т.6, 1990, 58, 264-бб.). Қару-жарақ жасау ісінде темірден, алмастан (болаттан) жауынгерлік сауықтар, дулығалар, оқтың, найзаның (сүңгінің), айбалтаның, қылыштың бастары жасалды.

Музей қорларында сақтаулы қару-жарақ заттары мысты

*Қазақтың қылыш, сапылары. XIX ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Казахские мечи и шашки. XIX в. Из фондов Центрального Государственного музея РК*

қазақ шеберлері негізінен қару-жарақтың күмістелетін, алтындалатын әшекей элементтерін жасауға астарлық ретінде қолданғанын көрсетеді. Жұқа мыстан жасалған өрнекті әшекейлер күміспен, алтынмен жалатылып көркемделді. Жезден, қоладан қазақ ұсталары мен зергерлері қылыш, пышақ қынаптарының, сауыт, дулығалардың детальдарын жасап, «қырнау», «ою» тәсілімен өрнектеген. Алтын мен күмісті салтанатты қару-жарақтың әшекей элементтерін жасауға қолданды. Тері – өз шаруашылығында өндірілетін шикізат болғандықтан көшпелі халықтарда қару-жарақ жасау ісінде өте ерте заманнан пайдаланған басты

*Қазақ қарулары. XVIII ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Казахское оружие. XVIII в. Из фондов Центрального Государственного музея РК*

материалдың бірі. Қазақтар қару-жарақ жасау ісінде ірі қара малдың, түйенің, жылқының терісін қолданды. Иленбеген тері «көн», ал иленген тері «былғары» деп аталды (Қасиманов, 1995, 85 б.). Көн мен былғарыны қазақ ұсталары қылшан, садақ, қорамсақ, қалқан жасауға, қылыш, сапы, пышақ, қанжарлардың қынаптарын жасауға, айбалта, шоқпарлардың саптарын қаптауға пайдаланды (Курылев, 1978, 11, 12-бб.). Сүйектен, мүйізден қазақ ұсталары қылыш, сапы, пышақ, қанжарлардың сабын, жақтың иінін, басын, оқтың жебелерін жасады (Маргулан, 1987, 75 б.; Курылев,

*Қазақтың пышақ, қанжарлары. XIX ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Ножи и кинжалы казахов. XIX в. Из фондов Центрального Государственного музея РК*

1978, 13,18-бб.). Бұл мақсатта шеберлер көбіне түйе мен жылқының жауырын, қабырға, жілік сүйектерін, сиырдың, серкенің, қошқардың, тау текенің, құлжаның мүйіздерін қолданған (Арғынбаев, 1987, 83–84-бб.).

Қару-жарақты жасау тұтас бір цикл ретінде қару-жарақ түрлерін дайындау, оларды өңдеу, беріктеу, әрлеу және көркемдеу сияқты бірнеше технологиялық процестерді қамтиды. Қару-жарақты дайындау әдістерінің негізгі түрі соғу әдісі болды. Темірден, болаттан соғу арқылы шақан, айбалта, қылыш, сапы, қанжар, пышақтардың бастары, сүңгінің, найзаның, оқтың жебелері, қорғаныс жарақтарының металл элементтері – сауыттардың көбе, берен темірлері, пластиналары, кіреуке шығыршықтары жасалған.

Соғу әдісімен дулығалардың формасы сомдалып,

құрама дулығалардың, темір телпектердің бөліктері дайындалған. Құрыш болаттан соғу арқылы дайындалған кесетін, түйрейтін, шабатын қарулардың бастары әртүрлі сұйықтарда – суда, майда «суару» әдісімен шынықтырылды. Қазақтардың және басқа түркі халықтарының ұсталары жақсы болаттан соғылған қылыштың жүзін желге, ауада дымқылдықтың ең көп кезінде таңғы тұманның (мұнардың) салқынына суыту арқылы да суарған. Бұл әдіспен суыту үшін ат үстінде шауып келе жатып, қылышты жан-жаққа сермейтін болған (Ахметжан, 2006, 163 б.). Дайындалған қарулардың жүздері «таптау» «шыңдау» «қайрау», «егеу» сияқты әртүрлі тәсілдермен өңдеудің бірнеше кезеңдерінен өтті. Ауыз әдебиетінің деректері жүздері өткірленген қаруларды, салған жарасы ауыр болу үшін, арнайы уға (жыланның, айдаһардың т.б.), зәрге (малдың, адамның) суарғанын көрсетеді. Қару-жарақтардың беттері түрлі сұйықтарды, қоспаларды қолданып, киізбен, жүн матамен ысқылау арқылы тегістеліп, жалтыратылады. Музейлік материалдарды зерттеу соғылған, құйылған, өңделген қарулардың ағаш, мүйіз немесе сүйек саптары мықты болу үшін темір, жез сақиналармен «қыналып», жақтың бөліктерінің қиюласқан тұстары, оқтың жебесінің бекітілген тұсы берік болу үшін тарамыспен байланып «буылып» беріктелді. Музейлік нұсқалардан қарудың ағаш бөліктерін сынып жарылудан, судан, дымқылдан немесе кебуден, құрғаудан сақтау үшін, басқа қарудың кесуінен қорғау үшін қайыңның тозымен, терімен, металлмен «қаптау» әдісі қолданғанын көреміз. Қаруды бүлінуден қорғаудың бір тәсілі - қорғау жабындарымен жабу әдісі. Қарулардың ағаш бөліктерін дымқылдан қорғау үшін түрлі бояумен «сырланды», «боялды». Ер қаруы көбіне әскери қоғамдық жіктің символдық түсі – қызыл түске боялған. Қару-жарақтың теріден жасалған бөліктеріне өң беру, және оны су өтпестей етіп ширықтыру үшін талдың, теректің, еменнің қабықтарынан, қына, құрайдың тамыры және т.б. шөптен алынған бояулармен бояған (Ахметжан, 2006, 164 б.).

Дайындалып, өңделген қару-жарақ заттары қолданылуына, қызметіне, кімге арналғанына қарай түрліше әшекейленіп, көркемделді. Қару-жарақты алтынмен және күміспен қақтау арқылы көркемдеу қазақ шеберлерінің кең қолданған әдістері болды (Қасиманов, 1995, 124 б.). Бұл әдіспен көбіне айбалта бастарының беттері, найза, сүңгілердің жебесі, болат қалқандардың беттері, дуылға, сауыт, жеңселердің беттері әшекейленген (Курылев, 1978, 11,12,21-бб.; Маргулан, 1987, 167 б., фото 174–175 беттерде). Алтын, күміспен әшекейленген заттардың бетін

*Қазақтың шиті мылтығы сүмбісімен. XIX ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Казахское кремневое ружье с шомполом. XIX в. Из фондов Центрального Государственного музея РК*

*Мылтық атуға қажетті жабдықтар (шақпақ, дәріқұты, оқшантай). XIX ғ. ҚР Ұлттық музейі қорынан
Принадлежности для ружья (кресало, пороховница, кожаная сумка для дроби). XIX в. Из фондов Национального музея РК*

көркемдеудің келесі әдісі – «қарала жүргізу». Х. Арғынбаев бұл әдіс Орта Азия зергерлеріне XIII–XVI ғасырлардан белгілі болған деп санайды (Арғынбаев, 1987, 60 б.). Бұл әдіспен қылыш, қанжар, пышақтар, олардың қынаптарының детальдары әшекейленген. Қаруды әшекейлеуде қазақ шеберлері қолданған тағы бір көркемдік тәсіл - «сірке салу» және «жалған сірке жасау» әдістері. Бұл әдістер көбіне Батыс Қазақстанда қолданылатындықтан қаруды әшекейлеуде де негізінен осы өңірде кездеседі (Арғынбаев, 1987, 61–62-бб.; Тәжімұратов, 79 б.). Музейде осы әдіспен әшекейленген пышақ саптарын, дәрісауыттарды кездестіруге болады. Өте сәнді, салтанатты қару-жарақ түрлерінің беттері асыл тастардан немесе түсті шыныдан «көздер» салып көркемделді. Қазақтардың қару-жарағына негізінен перуза, ақық тастарды пайдалану тән (Левшин, 1996, 387 б.). «Фируза» (перуза) сөзі парсыша «жеңіске жетуші», «жеңімпаз» дегенді білдіреді, шығыс халықтары бұл тас иесін түрлі қауіп қатерден сақтайды, жаудан қорғайды, егер жауынгер көк тасы бар затты ұстаса жеңілмейді деп сенген. Ал ақық тасты қазақтар адамды көз тиюден сақтайды, жүректің толқуын басып, дұшпанға сұсты болуға игі әсерін тигізеді деп санаған. Сондықтан осы тастардың магиялық қасиетіне сену қазақтарда да әскери қару-жарақта перуза, ақық тастарды жиі қолдануға себеп болды. Ал бұл тастар қолда болмаған жағдайда шеберлер оларды түсті шынылармен имитациялау тәсілін қолданды. Тастан «көз салу» әдістермен салтанатты қылыш, семсер, сапылар, жауынгерлік балталар мен айбалталар, дулығалар, әсем сауыттар, жауынгерлік жеңселер көркемделген (Маргулан, 1987, 164–166-бб., фото 173-бетте). Теріден (көннен, былғарыдан) жасалған қару-жарақ заттары қалыппен бастырып «бедерлеу» әдісімен әшекейленді. Музейлік заттарда осы әдістермен қорамсақ, садаққаптар, терімен қапталған қынаптар көркемделген. Кейде теріден жасалған заттардың беттері металл жапсырмалармен әшекейленіп, түсті жібек жіптермен де кестеленді (Арғынбаев, 1987, 98 б., фото 2,3; Маргулан, 1987, 207 б.).

Қару-жарақты көркемдік тәсілдермен әшекейлеудің

негізгі тақырыбы – ою-өрнек болды. Қару-жарақта қолданылатын ою-өрнектер бірнеше функцияны атқарды. Бірінші функциясы – магиялық функция. Ерте кезден қандай да болмасын бір затқа ою-өрнек салу – оны магиялаудың, магиялық ғұрыптың бір элементі болатын. Сондықтан қару-жарақтарға қорғау магиясына жататын әртүрлі ырымдық белгілер – бейнелер, ою-өрнектер салынатын болған. Мұндай бейне, өрнектер қарудың күшін арттырып, жауға әсер етіп, жауынгерді қорғайды деп түсіндірілді. Ислам дінін қабылдағаннан кейін қазақтар қару-жарақтарға Құран аяттарын, Алланың есімін, түрлі дұға сөздерді жаза бастады. Құран аяттарымен негізінен қорғаныс жарақтары: жауынгерлік баскиімдер, сауыттар, жауынгерлік жеңселер әшекейленді. Бұл жазулардың мақсаты да қарудың күшін арттыру, оның иесін қорғау болатын, яғни әшекейдің түрі өзгергенмен оның негізгі магиялық функциясы өзгерген жоқ. Ою-өрнектің тағы бір басты функциясы – оның коммуникативтік функциясы. Қару-жарақтағы ою-өрнек жауынгердің әлеуметтік статусының айыру белгісі, жалпы этноайыру белгі ретінде қолданылған. Жауынгердің статусы жоғары болған сайын оның қаруының әшекейі де аса

*Қазақтың қорғаныс жарағы (жауынгерлік кіреукелі бас киім, кіреуке сауыт, шарайна). XVIII ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Защитное вооружение казахов (боевой головной убор, кольчуга, боевое зеркало). XVIII в. Из фондов Центрального государственного музея РК*

күрделі және көркем болды. Қару-жарақты көркемдеуде этностың өзіне тән эстетикалық талғамы, дәстүрлі көркемдік сипаты, өзіне ғана тән ою түрлері мен элементтері сақталып отырды. Бұл сипат қазақ қару-жарағын басқа халықтың қару жарағынан айыруға мүмкіндік береді. Үшінші, ою-өрнектің эстетикалық, көркемдік функциясы да оларды қару-жарақта қолданғанда ескеріліп отырды. Қару-жарақтың бетіне салынатын ою-өрнектердің көлемі, күрделілігі, оның композициясы, стильдік ерекшелігі көркемдік заңдылығы бойынша әр заттың формасына, көлеміне сәйкестендіріліп жасалды.

Әдебиет

Ақсауыт. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1977. – Т. 1: Батырлар жыры – 367 б.

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.

Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ТОО, 2006. – 216 бет, суретті.

Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.

Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в двух томах. – Т.1. – СПб: Типография императорской Академии наук, 1869. – 816 с.

Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. – Т.1. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Каз ССР, 1961. – С. 464–466.

Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках: (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1961. – 444 с.

Курылев В.П. Оружие казахов. // Материальная культу-

ра и хозяйства народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. СМАЭ XXXIV. – Л.: Наука, 1978. – С. 4–22.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Т. 5: Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Т. 6: Батырлар жыры (Мұрын жыраудан қалған мұралар). – Алматы: Жазушы, 1990. – 272 б. суретті.

Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.

Қашқари Махмұт. Түрік тілінің сөздігі (Диуани луғат-ит-турік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Хант, 1997. – Т.2. – 538 б.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В 3-х томах. – Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 248 с.

Парамонов И.А. О туземном оружии в Туркестанском крае // Русский Туркестан: Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Выпуск второй. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. – М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1872. – С. 213–218.

Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Сб. 1: (V в. до н.э. – XVII в. н.э.). – 383 с.

Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман-наме-ий Бухара (Записки бухарского гостя). – М.: Наука, 1976. – 343 с.

ТРАДИЦИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ОРУЖИЯ У КАЗАХОВ

Ахметжан К.

В прошлом оружейное дело было важной отраслью народного прикладного искусства казахов. В начальный период Казахского ханства в крупных городах южного региона, в Присырдарье, Туркестанском регионе, Центральном Казахстане и в Семиречье было множество ремесленных мастерских, в которых изготавливались также и предметы вооружения. Об этом свидетельствуют остатки таких мастерских, найденных в культурных слоях во время археологических раскопок городов Отырар, Сауран, Сыгнак, Култобе, Тараз, Туркестан (Маргулан, 1987, с. 5). Оружие, произведенное в этих центрах, продавалось на рынках крупных средневековых городов Казахстана. По сообщению Фазлаллах ибн Рузбихана «...в Сыгнак привозят из Дешти-Кипчака, Хожда-тархана множество ценных товаров.....крепкие луки, березевые стрелы...и другие изделия» (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, 1976, с. 117; Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997, с. 136). К сожалению, из-за длительных казахо-узбекских,

казахо-джунгарских военных столкновений в XVI–XVIII вв., эти города были разрушены, что в дальнейшем привело к полному уничтожению и городских ремесленных мастерских. Ибн Рузбихан писал, что при Бурундук хане (конец XV в. – начало XVI в.) казахи продолжали ремесленные традиции Золотой Орды, Дешти-Кипчака, но «...благополучие мастерской казахов, которые в течение долгих лет процветали на базаре всего света, были разбиты управляющей рукой и ударом меча» Шайбани хана (Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани, 1976, с. 138). Но в работе русского автора XIX века сообщается, что в этот период «изготовлением оружия славится город Туркестан» (Парамонов, 1872, с. 215–217), то есть этот древний город продолжал сохранять остатки прошлых оружейных традиций еще в XIX веке.

Кроме городских стационарных мастерских, у кочевых народов в прошлом существовали и степные оружейные мастерские, действовавшие в кочевых условиях. На восточных миниатюрах XVI–XVIII веков можно увидеть, как

*Алтын қақтап әшекейленген дулыға. XVIII ғ.
ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Шлем с золотой насечкой. XVIII в. Из фондов
Центрального государственного музея РК*

работают оружейники в подобных мастерских в полевых условиях, на открытом воздухе. У казахов в кочевых степных условиях изготовлением оружия занимались кузнецы «ұста» и ювелиры «зергеры». Эта традиция у казахов продолжалась сохраняться до XIX века. Русские авторы XIX века писали, что казахские мастера — кузнецы и ювелиры, кроме женских украшений и конского снаряжения, изготавливали кинжалы, секиры, копья, пики, ножи, ложки ружья, стволы, порох, футляры для пуль и пороховницы (Казахско-русские отношения в XVII–XVIII веках, 1961, с. 188–190, Левшин, 1996, с. 387). Об изготовлении казахскими кузнецами различных предметов вооружения в XIX в. писал и Ч.Ч. Валиханов (Валиханов, 1961, с. 463–468). Эти сведения подтверждает и дополняют фольклорные материалы (Ақсауыт, 1977, 27 б.; Бес ғасыр жырлайды, 1984, 71 бб.).

Для изготовления воинского оружия казахские мастера использовали продукты, получаемые из собственного скотоводческого хозяйства, а также сырье и природные материалы, добываемые на территории Казахстана. Это – черные и цветные металлы, драгоценные камни, дерево, кость и рог, кожа, сухожилия и конский волос (Маргулан, 1987, с. 27-28). Эти материалы, в соответствии с их физическими свойствами и технологией обработки, применялись для изготовления разных функциональных и конструктивных частей и элементов воинского оружия. Железо был основным материалом, используемым при изготовлении оружия у казахов. При применения различных способов обработки – «выплавки», «ковки», «резки» и других приемов, этот металл давал большие возможности для изготовления различных вещей. Для изготовления оружия использовался также и сталь «құрыш». Высококачественная сталь назывался булат (фулад, пулад). Главным отличием булата от обыкновенной стали был узор, получаемый металлом во время егоковки. На Востоке узор булата называли

«жауһар» (ар.), поэтому на казахском языке узорчатый булат назывался «жауһарлы болат», «жауһардар» (Будагов, Т.1, с. 447; Қашқари Махмұт, 1997, 191 б.). Булат (фулад, пулад) – слово, перешедшее из персидского языка, на казахском языке булатная сталь назывался «алмас». По фольклорным данным из алмаса ковались клинки сабель, мечи, наконечники копий, пики, доспехи, шлемы, щиты (Ақсауыт, 1977, 27 б.; Қазақ халық әдебиеті, Т.5, 1989, 198 б.; Қазақ халық әдебиеті, Т.6, 1990, 58, 264 бб.). Из железа и булата (алмас) изготавливались боевые доспехи, шлемы, наконечники стрелы, копья, клинки секиры, сабли. Медь и латунь применялись казахскими мастерами для изготовления деталей ножен, доспехов, шлемов, которые затем покрывались узорчатой гравировкой, резьбой, декорировались серебрением и золочением. Золото и серебро в казахском вооружении применялось в основном для изготовления декоративных элементов вооружения и для декоративного покрытия. Кожа – одна из главных материалов, который использовался в оружейном деле кочевых народов с древних времен. В оружейном деле казахи использовали кожу крупного рогатого скота, верблюда и лошади. Сыромятная кожа называлась «көн», а выделанная – «былғары» (Қасиманов, 1995, 85 б.). Казахскими мастерами кожа использовалась

*Асыл тастармен әшекейленген дулыға. XVIII ғ.
ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Шлем, украшенный цветными камнями. XVIII в. Из фондов
Центрального государственного музея РК*

*Күміс қақтап өрнектелген айбалта басы. XIX ғ.
ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Секира, украшенная серебряной насечкой. XIX в. Из фондов
Центрального государственного музея РК*

для изготовления колчана, налуча, щита; кожей обтягивались ножны клинкового оружия, рукояти топора и булавы (Курылев, 1978, с. 11,12). Кость и рог применялись при изготовлении обкладок рукояти сабли, шашки, ножа, кинжала, наконечников стрел, накладок лука, гири кистеней (Маргулан, 1987, с.75; Курылев, 1978, с. 13,18). В этих целях мастера в большинстве случаев использовали кости лопатки, ребер и берцовые кости верблюдов и лошадей, рога коровы, горного козла, архара (Арғынбаев, 1987, 83–84-бб.).

Производство оружия как единый цикл состоял из нескольких технологических процессов, таких как изготовление, обработка, укрепление и украшение. Основным способом изготовления предметов вооружения был способковки. Техникойковки из железа, стали изготавливались головки топора, клинки сабли, шашки, ножа и кинжала, а также наконечники копья, пики, стрел, металлические элементы защитного вооружения – пластины доспехов, шлема, кольца кольчуги и т.д. Готовые функциональные элементы оружия проходили несколько этапов последующей механической и термической обработки различными способами. Послековки клинки режущего, колющего и рубящего оружия подвергались закаливанию «суару», после нагрева быстро или медленно охлаждая в различных жидкостях – в воде, масле. У тюркоязычных народов и у казахов кузнецы для мягкого закаливания только что выкованный из булата клинок сабли медленно охлаждали на ветру, в прохладе туманного утра, когда в воздухе была самая большая влажность. Для этого скакали на коне и на скаку размахивали клинком сабли в разные стороны (Ахметжан, 2006, 163 б.). Затем клинки сабли, меча, лезвия топора наклепывались ударами молотка на наковальне (таптау, шыңдау), обрабатывались напильниками (егеу), оттачивались (қайрау) на твердых и мягких точильных камнях, затем шлифовались и полировались. Фольклорные материалы свидетельствуют, что для нанесения смертельных ран острия оружия иногда пропитывались ядом. Деревянные, костяные и роговые рукоятки

и древки изготовленного и обработанного оружия для укрепления стягивались железными, латунными кольцами, места соединения частей лука, крепления наконечников стрел для прочности обматывались сухожилиями. Музейные материалы показывают, что деревянные части оружия (древко, рукоять, топорища) для предохранения от влаги или от высыхания, от трещин, обтягивались берестой, кожей; для защиты от ударов другого оружия оковывались металлом. Для защиты оружия от физико-химического разрушения наносилось защитное покрытие. Деревянные части оружия для предохранения от влаги пропитывались животным жиром и красились («сырлау», «бояу») различными красками. Боевое оружие обычно красилось в красный цвет – символический цвет военного сословия. Кожаные части предметов вооружения для предохранения от влаги, для улучшения вида красились красками, изготовленными из коры дуба, осины, корня мха, курая, а также из различных трав (Ахметжан, 2006, 164 б.).

Уже готовые и обработанные предметы традиционного вооружения, в зависимости от их назначения, использования украшались и декорировались в различной художественной технике. Широко распространенным методом украшения оружия у казахских мастеров была техника золотой и серебряной насечки. Эта техника применялась для декорирования головок топоров, наконечников копий и пик, поверхностей щитов, шлемов, доспехов и наручей (Курылев, 1978, с. 11,12,21; Маргулан, 1987, с. 167, фото на с. 174-175). Золотые, серебряные декоративные эле-

*Жүзінің қырына алтын қақталып өрнектелген сүңгі жебесі.
XVIII ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Наконечник пики с золотой насечкой. XVIII в. Из фондов
Центрального государственного музея РК*

*Қазақ пышағы мен қайрағы. XIX ғ.
ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Казахский нож и точила. XIX в. Из фондов
Центрального государственного музея РК*

менты оружия дополнительно украшались техникой чернения. Х. Аргынбаев считает, что техника чернения была известно ювелирам Средней Азии и Казахстана еще с XIII–XVI веков (Аргынбаев, 1987, 60 б.). Её использовали для украшения деталей рукоятей и ножен клинкового оружия. Другим художественным методом оформления оружия, который использовался казахскими мастерами была техника «зернения». Использование зерни и ложной зерни в художественном оформлении предметов было распространено в Западном Казахстане, и поэтому встречается в декоративной отделке оружия именно этого региона (Аргынбаев, 1987, 61–62 бб; Тәжімұратов, 79 б.). В музейных коллекциях можно увидеть рукоятки ножей, пороховницы, украшенные таким образом. Парадные оружия и доспехи украшались вставками из драгоценных и цветных камней. Для казахских мастеров-оружейников при использовании драгоценных камней в украшении оружия решающее значение имели, прежде всего, их магические свойства, а уж затем эстетическая красота самого камня. Для традиционного казахского вооружения характерно использование, в основ-

*Сабы сірке салып өрнектелген пышақтар.
XIX ғ. Батыс Қазақстан. Жеке коллекциядан
Ножи с рукоятями, украшенными техникой зернения.
XIX в. Западный Казахстан. Из личной коллекции*

ном, бирюзы «перуза» и сердолика «ақық» (Левшин, 1996, с. 387). «Фируза» (бирюза) на персидском языке означает «побеждающий», «победитель». Восточные народы верили, что камень бирюза охраняет своего владельца от опасностей, защищает от врагов, если воин использует предмет, украшенный этим камнем, он никогда не будет побежден. В представлении казахов сердолик приносит много счастья, предохраняет человека от сглаза, успокаивает волнение сердца, помогает быть грозным для врагов. Поэтому вера в такие магические свойства этих камней была причиной широкого применения бирюзы и сердолика в оформлении боевого оружия у казахов. При отсутствии драгоценных камней мастера заменяли их имитациями из цветных стекол. Вставками из цветных камней и стекол украшались парадные сабли, шашки, боевой топор, шлемы, доспехи и наручи (Маргулан, 1987, с. 164–166, фото на с. 173). Предметы вооружения, изготовленные из кожи, украшались техникой тиснения. Среди музейных предметов такую технику украшения можно увидеть на колчанах, налучах и кожаных ножнах. Кроме тисненого орнамента, кожаные предметы украшались металлическими бляхами, вышивкой цветными шелковыми нитями (Аргынбаев, 1987, 98 б., фото 2,3; Маргулан, 1987, с. 207).

Основной темой художественного оформления предметов вооружения был орнамент. В украшении оружия орнамент выполнял несколько функций. Первая функция – магическая. С древних времен нанесение различных орнаментов и символов на поверхность предмета было средством его магической защиты, одним из элементов магического ритуала. Поэтому оружия украшались различными знаками предохранительной магии – изображениями, узорами. Считалось, что они увеличат силу боевого оружия, воздействуют на врага и защитят воина. С принятием Ислама казахи стали украшать предметы вооружения аятами из Корана, именем Аллаха и разного рода другими священными надписями. Такими надписями украшались, в основном, защитное вооружение: боевые головные уборы, доспехи, наручи. Назначение этих надписей также была увеличение силы оружия, защита владельца оружия от опасностей, от злых сил. То есть характер декора оружия могло меняться, но их основная магическая функция оставалась неизменной. Еще одна из функций орнамента – коммуникативная. Декор на предметах вооружения был маркером социального статуса воина, пользующегося этим оружием, в целом этномаркирующим знаком. Чем выше был статус воина, тем и украшение на его оружии было сложным и пышным. В декоре оружия нашли отражение присущие для казахского этноса эстетический вкус, традиционные художественные представления, сложившиеся типы и виды орнамента. Национальный характер орнамента на предметах вооружения позволяет отличить казахское оружие от оружия других народов. В-третьих, при художественном оформлении оружия учитывалась также и эстетическая функция декора. Характер, сложность орнамента, его композиционное решение, стилистические особенности по законам художественности подчинялись форме, объему каждого предмета оружия и его элемента.

Қазақ пышағының қыны. XIX ғ. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан
Ножны казахского ножа. XIX в. Из фондов Центрального государственного музея РК

Литература

- Ақсауыт. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1977. – Т. 1: Батырлар жыры – 367 б.
- Арғынбаев Х. Қазақ халқының қол өнері. Ғылыми–зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер, 1987. – 128 б.
- Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ТОО, 2006. – 216 бет, суретті.
- Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. Үш томдық. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1984. – 256 б.
- Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко–татарских наречий в двух томах. – Т.1. – Спб: Типография императорской Академии наук, 1869. – 816 с.
- Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5-ти томах. – Т.1. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Каз ССР, 1961. – С. 464–466.

Теріден сомдалған қалқан. XVIII ғ. Оңтүстік Қазақстанның тарихи-өлкетану музейі қорынан
Щит, изготовленный из кожи. XVIII в. Из фондов историко-краеведческого музея Южного Казахстана

- Казахско-русские отношения в XVII-XVIII веках: (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1961. – 444 с.
- Курылев В.П. Оружие казахов. // Материальная культура и хозяйства народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. СМАЭ XXXIV. – Л.: Наука, 1978. – С. 4-22).
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Т. 5: Батырлар жыры. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
- Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Т. 6: Батырлар жыры (Мұрын жыраудан қалған мұралар). – Алматы: Жазушы, 1990. – 272 б. суретті.
- Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 240 б.
- Қашқари Махмұт. Түрік тілінің сөздігі (Диуани луғат-ит-турік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Хант, 1997. – Т.2. – 538 б.
- Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В 3-х томах. – Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1987. – 248 с.
- Парамонов И.А. О туземном оружии в Туркестанском крае // Русский Туркестан: Сборник, изданный по поводу Политехнической выставки. Выпуск второй. Статьи по этнографии, технике, сельскому хозяйству и естественной истории. – М.: Университетская типография (Катков и Ко), 1872. – С. 213–218.
- Прошлое Казахстана в источниках и материалах / Под ред. проф. Асфендиярова С.Д. и проф. Кунте П.А. – 2-е издание. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Сб. 1: (V в. до н.э. –XVII в.н.э.). – 383 с.
- Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 96 б.

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТАС ҚАШАУ ӨНЕРІ

Р.А. Бекназаров

Қазақ халқы ежелі уақыттан бері көптеген этностардың, этникалық топтардың мәдени элементтерін бойына сіңіріп, көшпенділердің дәстүрін сақтап қана қоймай, оған қоса ежелгі тас өңдеушілердің, зергерлердің және әбзел жасаушылардың өнері мен қолөнерін және т.б. үйрене отырып, өз тарапынан өзге мәдениет өкілдеріне сауда, жер өңдеуді үйреткен. Тас пен ағашты өңдеуде жетілдірілген металл бұйымдар мен құрал-жабдықтар кеңінен пайдаланылған. Арнайы маманданған халық шеберлерінің және түрлі мектептердің қалыптасуына жол салды. Әрине, мұндай жұмыспен малынан айырылған көшпенділер (жатақтар мен кедейлер) айналысқанын айта кету керек, оған қоса бұндай жұмыс негізгі мал шаруашылығының қосалқы бір бөлшегі ретінде саналады.

Тас көшпенді қазақ өмірінде ағаш, тері, жүн сияқты кеңінен қолданысқа ие болмады, себебі оны «тасымалдау» қиынға соқты. Сондықтан да тұрмыстық қажеттілікке қажет тастан жасалған заттарды шағын көлемде ғана жасауға тырысып, немесе тастың жеңіл түрінен, сондай-ақ көші-қон жолында тұрақты пайдалану үшін қалдырып отырған.

Тастың қаттылығы мен төзімділігін ескере отырып, көшпенді халық тастан шұңқыр ыдыс пен малға оттық ретінде, құдық қазған кезде тас блоктарды пайдаланды. Сондай-ақ қол диірмені кеңінен (әр отбасында) қолданылғанын көруге болады. Отырықшы шаруашылықта кейбір қазақтар тоқ арқалы дәнді ұнтақтауды тәжірибеге енгізген болатын. Тас қашау ісіне қатысты шаруашылық-тұрмысқа қажетті құралдарды толығырақ қарастырамыз.

Қазақтардың негізгі шаруашылығы көшпенді мал шаруашылығы болғандықтан, адамдар мен мал үшін су көзі болып табылатын құдықтан бастаған жөн. Шөлді-далалық өңірлерде ежелгі құдықтардың қалдықтары қола дәуіріндегі Тастыбұтақ пен Шағалалы қоныстарының ішіндегі тұрғын үйлері маңынан табылған, тиісінше, Батыс және Солтүстік Қазақстанда кездеседі. Бұл кезеңде мал басы өсіп, сондай-ақ табиғи су көзінен алшақ жатқан малдардың жайылымы үшін жаңа жерлерді игеру жұмыстары жүргізілді. Алғашқы жер игеру кезінде-ақ «құдықты қазудың қиын технологиясы: цилиндрді құдықтар орташа диаметрі 95–100 см 3-тен 5 м-ге дейінгі тереңдікте қазылған. Қабырға топырағының үгітіліп құлауының алдын алу үшін таспен қалаған, өрме және кесінді ағаштар қазыққа бекітіліп жасалған» (Оразбаев, 1972, 154 б.). Негізінен, қазу техникасы мен құдық формалары өзгеріссіз қалған. Жасанды су көздері жаңа далалық территорияны игеруге мүмкіндік берді, сондай-ақ тайпаның қоныс аудандарының қарқынын арттырып, мал басының көбеюіне әсер етті.

Құдық қазу үшін дәстүрлі аумақтар ретінде Бетпақдала, Маңғышлақ, Оңтүстік Балқаш, Үстірт секілді Қазақстанның шөлді далалары таңдалған. Көшпенділер жыл бойы құдықты пайдаланбағанын ескеру керек. Малды суару үшін табиғи су көздері қолданылған (өзен, көл, лиман, хактар және т.б.), оған қоса қар сулары да пайдаланылды. С.Е.

Толыбековтың айтуы бойынша, «көшпелі өмір жағдайында жалпы су айналымының тепе-теңдігінде құдықтар 20–25% ғана құраған болатын» (Толыбеков, 1971, 84 б.). Құдықтың екі: тұрақты және уақытша түрі болды.

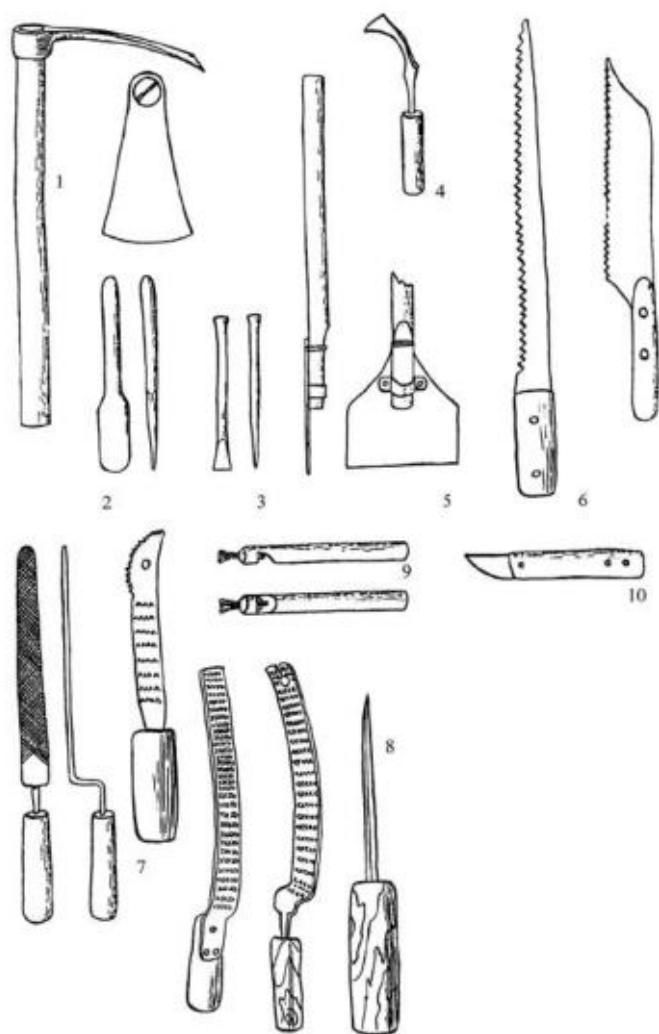
Біздер үшін тұрақты құдықтар қызығушылық танытады, себебі олардың құрылысына қатты мән берілген. Олар мұқият өңделіп, қабырғасы таспен және өрмемен қаланып; сыртқы жағы тарылып келген және кей кездері шаң түспеуі үшін таспен қаланған. «Осындай құдықтар керуен жолдарда табылған, сондай-ақ суды терең жерлерден алуға болатын және тұрақты қоныстар бар жерлерде кездеседі» (Вялов, 1934, 60 б.).

Тұрақты құдықтар тереңдігіне қарай бірнеше түрге бөлінген: терең емес (саяз-таяз) 4 м дейін, орташа тереңдік 4 м-ден 10 м-ге дейін, және терең (шыңырау) – 10 м жоғары. Негізінен, шыңыраулар таспен қаланған, себебі 10 м тереңдікте қазуға жұмсалған күш-жігер зая кетуі мүмкін. Шыңырау құдықты тұтас тұқымның немесе мал шаруашылығымен айналысатын байлардың арнайы тапсырысы бойынша қазылған. Орын таңдауда жерлер қатпарлары, топырақтың қасиеті, өсімдіктер де ескеріліп, ақсақалдар кеңесіне жүгінген. Негізінен, кедей адамдар қазумен айналысқан, кейіннен сол адамдар осы жұмысқа маманданып, кәсіп жасаған.

Адай руының шеберлері таза және тиянақтылық қасиеттерімен ерекше көзге түскенін атап өтуге болады. «Әрбір адайдың темір күрегі бар, оны беліне іліп жүреді, адайлар оны барлық қазақтар сияқты күрек деп атамайды, белдеме деп атайды, яғни белге ілетін. Ерте уақытта әрбір қазақ ие болуы керек: оттық, пышақ, шылбыр (атты байлайтын жіп), демек әрбір адай белінде темір күректі іліп жүретін – белдеме», оның негізінде құдық маңында әрдайым тазалықты сақтап отыруы керек деп жазады А.Н. Бөкейхан (Букейхан, 1927, 68 б.).

Шыңырауды топырақтың құрамына байланысты бір немесе бірнеше маусым қазған. Қазу барысында оның тереңдігіне қарай құдықтың қабырғасын жақсылап бекіткен. Тәртіп бойынша олар «ортасы орташа ойылған және таспик тәрізді құдық шұңқырына дейін бір-бірінің үстіне тас плиталар» төселген (Масанов, 1963, 120 б.). Суға жақындаған сайын су көздерін табуға тырысқан. Оны тапқан соң уақытша шүберекпен жауып, суды жинақтау үшін суқоймасын дайындау үшін кеңейту жұмыстары жасалады. Шүберекті алған кезде суқоймасы суға толады. Өңделген топырақты құдық маңына төсеп, суға шаң-тозаң түсуінің және малдың құлап кетуінің алдын алған. Құдық қазылған соң оның жан-жағы тас және саңылауы бар тақтатастармен қоршалған және үнемі ауызына қойылып отырған. Саңылау ағаштан жасалған және сырттан топырақ пен құмның түсуінен сақтау мақсатында киізбен оралған қақпақпен тығыздап жабылған.

Шағын құдықтардан суды алу және су ішетін астауларға суды құю қауғаның немесе сырғауылдың көмегімен жүзеге асырылды. Бірнеше қой мен он шақты ірі қара малды суару

Тас қашаушының құралдары
Инструменты камнереза

үшін суды бір уақытта екі адам алып отырған. Осыған байланысты істеген қызметіне қарай арнайы қазақша атаулар пайда болды: құдықшы, қауғашы, сушы. Терең құдықтардан су алу үшін арнайы құрылғы тауып – тетігі бар блокты пайдаланған.

Құдық маңында тастан немесе ағаштан жасалған астаулар қойылған, оның сыйымдылығы 10 қауға-шелекке дейін жетеді. Көшпенділер малды суарған соң ағаштан жасалған құдықтарды өздерімен келесі құдық маңына пайдалану үшін алып кетіп отырады. Ал, тас астаулар тұрақты етіп жасалып, мұқият тазаланып отырады. Негізі, құдықтың суы үшін және ағын су сағасын қоршау үшін бір материалды пайдаланған. Мал суаруды тездету үшін астау пішіні төртбұрышты етіп жасалады. Кей жағдайда жиналған қалдық пен қалған суды ағызып жіберу үшін астау түбіне шағын саңылау қалдырылады. Көшпенділер тастан жасалған шыңырауларды жүз жыл және одан да көп уақыт бойы пайдаға асырған. Мысалы, аудармашы армян Турпаев осындай тас құдықтар мен тас астаулар жайында өзінің саяхат күнделіктерінде 1834 жылы жазған болатын. Бұл құдықтарды О.С. Вялов өзінің Үстірттің гидрогелогиясы бойынша жасаған жұмысында арнайы зерттеген. Ол 62-ден

астам тас құдықтарды атап көрсеткен; соның ішінде 23 құдық қасында тастан жасалған астаулар болған, әр құдық маңында 1-ден 7-ге дейін астау болғанын айтады.

Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде де малды суару үшін тастан жасалған астаулар кеңінен пайдаланылған. Тас астауларды бұлақ суын жинау үшін немесе мешіт маңында дінге сенетін адамдардың дәрет алуы үшін де пайдаланылғанын айта кету керек. И.Г. Андреев тас астаулардың басқа мақсатта қолданылғандығы жөнінде көрсетіп өткен, яғни Семей облысындағы Барлық тауында «ыстық суды жинақтау үшін тастан екі құдық қашалып, оларды астауға ұқсас етіп, оның ішіне су толтырып, өздерінің ауруларынан айығу мақсатына екі немесе үш адам құдық ішіндегі жылы суға түскен».

Қазақстанның далалық аймақтарында тастан құдық пен астау жасау XX ғасырдың 50-жылдарына дейін кеңінен қолданылып келген, яғни жинақталған темір бетонды құрылысты кеңінен пайдаланғанға дейін және механикаландырылған сорғыш станциялардың пайда болуына дейін тас құдықтар жасалып келді. Тастан жасалған архаикалық құдықтар мен мал суаратын астауларды жергілікті халық мұқият сақтап келген және мал шаруашылығы мәдениетінің маңызды ескерткіштерінің бірі болып саналады. Осындай құдықтардың бірқатары Маңғышлақта, Үстіртте және өзге де аудандарда сақталған. Олардың кейбіреуін сорғыш арқылы қазіргі күнде де пайдаланады.

Көшпелі шаруашылық бидайдан жасалған тағамдар, қолөнершілердің тұрмыстық бұйымдары мен халықсыз болуы мүмкін емес. Сондықтан көшпенді қазақ халқы қосымша табыс көзі ретінде бақша шаруашылығымен де айналысып отырған, шағын алаңдарға тары егіп күн көрген. Мысалы, С.Н. Никитин 1892 жылы өзінің Орал облысының Орал даласы мен Үстіртте жүргізген экспедициясы кезінде Қайнар бұлағы солтүстік Үстірттің жергілікті тұрғындары арасында кеңінен танымал екендігін атап көрсетеді. Оның маңында мешіт салынған, тары, қауын-қарбыз бақшасы егіліп, шағын ғана шоқ қайыңның өсіп тұрғанын атап өтеді.

Осы және өзге де бірнеше ақпарат көзі XIX ғасырда қазақтардың тұрмыс-тіршілігінде егіншілік дәнді-дақылдарға деген сұраныс көзінің артқанын айтуға болады. Оның себебі егін шаруашылығының кеңінен дамығандығы, жатақтар санының артқандығы, соған қоса этномәдени инновациялар мен тауар алмасу болып саналады. Осының бәрі дәнді-дақылдарға деген сұраныстың артуына әкелді, яғни нанның тұрмыста пайдалануы артты. Бұл өзгерістерге XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басында қазақ ауылдарында тастан жасалған қол диірменінің пайда болғаны дәлел бола алады.

Қолдан жасалған диірмен тас ротациялық диірмен түріне жатады. Оның жұмыс жасау қағидасы жоғарғы тасы – диірменнің айналуы, ал төменгі жағы қозғалыссыз күйінде қалады. С.П. Толстов жазбаларына сүйенсек, Орталық Азияда қол диірмендерін пайдалану бойынша алғашқы деректер ж.с. II–III ғасырында кушан кезеңінде пайда болған. Қазақстан аумағында (Отырар оазисы) алғашқы диірмен

тастар жыл санауымыздың бірінші мыңжылдығының ортасында-ақ белгілі болған. Диірмен тастарды анықтау өте сирек және көп жағдайда қайық тәрізді дәнді үгуші сипатта болатынын айта кету керек. Күлтөбе обасынан (Түркістан) табылған граниттен жасалған тас диірмен ерекше қызығушылық тудырады. Оны археолог Е.А. Смағұлов VII–VIII ғғ. жатқызады. Аталған диірмен тастың қасынан қыш бұйым мен үзеңгі табылған. Оған қоса қағаз өндіруде (751 ж. Арабтар мен қытайлықтар арасындағы Талас шайқасынан кейін) диірмен тастарын пайдалану деректері де назар аударарлық. Ж.с. VIII ғ. бастап Подонда, томенгі Повольже, Приазовта, Кубань мен солтүстік Кавказда қол диірмен тасы кеңінен қолданылған. Р.С. Минасян өз зерттеулерінде аталмыш территорияларға қол тас диірмені Қазақстан аумағынан келген деген болжам жасайды.

Егер де ортағасыр кезеңіне дейінгі уақытта тас диірмендер санаулы көлемде ғана кездессе, кейінгі ортағасырлық Тараз, Отырар, Сарайшық қалаларында жүргізілген қазба жұмыстары барысында тас қол диірмендер көптеп кездеседі, соның ішінде дән үгітушілер мен тас қол диірмендер кешені жиі кездеседі. Сондай-ақ уақыт өте келе дәнді қолмен үгітетін тас диірмен мен үккіштің орнына оңтайлы әдістер пайда болып, тас диірмен мен үккіш дәстүрлі заттар ретінде ғана пайдаланылады. Бәлкім тас диірменді пайдалану ісінің кеңінен таралғандығы кездейсоқ емес те шығар, себебі дәнді осы әдіспен үгу жұмыс өнімділігін арттырып, уақытты үнемдеуге (дәнүкішпен салыстырғанда) өз септігін тигізді, сонымен қатар алынған ұнның сапасын арттырды.

Дәнді үгу үшін қол диірмен тасын көшпенді халықпен бірге даланың отырықшы халқы да пайдаланған. Демек, қалалық жерлерде диірмен тастар әр үйде болған және «тандыр маңындағы суфаның шетінде» орнатылған (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981, 173 б.). Кейбір жағдайда диірмен тас үшін арнайы балшықтан түрлі пішінді тұғыр дайындалған, оның бөлмедегі орналасуына (ортада – дөңгелек, бұрышта – құрақ және т.б.) байланысты. Тұғыр биіктігі де түрлі факторларға байланысты болды, ең бірінші кезекте, жұмыс барысында ыңғайлы болуы керек. Тас диірменді пайдалану кезінде оның төменгі тасы тұғырға «тастай» қылып бекітілген. Мысалы, тас диірменнің осындай қалыптағы, яғни «қос тас диірмен биіктігі 0,55 м (сыртқы шеті көлемі 30x22x8 см тазартылмаған шикізат көзімен бекітілген) тұғырда балшық «жастығы» бар диаметрі 0,48 м және биіктігі 0,12 м» сипаттағы диірмен XVIII ғ. Отырар үйлерінің бірінде табылған. Кешен ішінен тары дақылдарын сақтау үшін арнайы екі сақтау-шұңқыры мен қосымша жұмыс үстелі табылған. Тұғырдың үсті ұнды жинауға ыңғайлы болуы үшін ортасына қарай шұқырлана түседі.

Қазақ халқының тұрмысында әйелдер қол диірмен арқылы бидайды үгітумен айналысқан, бұған XIX ғ. көптеген зерттеулер, сонымен қатар қазіргі таңдағы экспедиция нәтижелері де дәлел болады. Қол диірменнің астында жиналған ұнды жинау үшін жақсы өңделген қой немесе ешкі терісін төсеген, кей жағдайларда қол диірменін арнайы ағаштан жасалған жәшіктің үстіне қойған.

Этнографиялық мәліметтерге сүйенетін болсақ, диірменнің айналуы сағат тіліне қарама-қарсы болған. Ар-

найы термин «диірмен-кезек» пайда болды. Бұл тәртіпті асық, ханталапай, қақпақыл және т.б. ойындардың кезектерінде пайдаланған болатын.

Егін шаруашылығымен айналысу, нан нарығы сұранысының артуы бидайды үгу технологиясын жетілдіруді талап етті. XIX ғ. аяғында Қазақстанның кейбір аудандарында ежелгі әдістер – дәнді-дақылдардың үстінен жануарлардың тұяғымен басу және өткізу әдістері орыс жерінен қоныс аударушылардың әсерінен тас тегістеуші – малтатас арқылы бастыру техникасына ауысты.

Осындай құралды пайдаланудағы басты қажеттілік – бау-бақшадан жиналған дәнді үгу, дәнді сабаннан ажырату мақсатында туындаған. Оның негізгі анықтайтын термині «малтатас» деп аталады. Сонымен қатар өзге де анықтамалар: «тас», «дән бастырғыш», «тоқылдақ» көптеп кездеседі. Тоқылдақ деп оның жұмыс барысында шығарған дыбысына қарай айтылған. Әрине, біз негізгі анықтама – «малтатас» деген терминді ұстанатын боламыз, себебі, бірінші кезекте, ол қарастырылып отырған сұрақтың функционалды жағын сипаттайды. Екі терминнен құралған – «мала» сөзі негізін құрайтын бөлік ретінде қарастырылады, ол «сүйреуші» деген мағынаны білдіреді, біздің жағдайымызда – егін шаруашылығының құрал-жабдығының шығыңқы өзекшесіне бекітілген.

Тас бастырмалар, негізінен, алты қырлы және сегіз қырлы призма пішінді болып келеді, олардың ұзындығы 70–80 см-ден ұзын болмаған, ал кесу диаметрі 40 және 50 см. Бастырманы жалпы білікті алмастыратын екі металл қаданың көмегімен ағаш қалыпқа орнатқан. «Негізі, бастырмаға бір немесе екі атты жегіп, жайлыған дақылдың үстінен атпен бастырманы жүргізген». Малтатастың металл қадаларына ағаш қалыпты бекіту тәсілі Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» атты еңбегіндегі фотода көрсетілген (Арғынбаев, 1987, 120 б.).

Тас төзімді материал ретінде көшпелі қазақ қоғамында тек шаруашылыққа пайдалану мақсатында ғана

Қойтас. Тасастау Қайнар қорымы (Р. Бекназаровтың суреті, БҚКЭАЭ – 2007, жетекшісі С. Әжіғали)

Қойтас. Некрополь Тас-Астау Қайнар (фото Р. Бекназарова, материалы ЗККЭАЭ–2007, руков. С. Ажигали)

қолданылған жоқ, сондай-ақ ойын, көңіл көтеру үшін де қолданылған. Мысалы, бұл жайында тоғызқұмалақ ойыны үшін тақташалардың таралғандығы дәлел болады. Аталмыш ойынның «топан» және басқа да атаулары болған. Бұл мәліметті Н. Сабитов Оңтүстік Қазақстан облыстарын зерттеу барысында атап өткен болатын (Сабитов, 1956, 127 б.). Бірақ тоғызқұмалақ атауы кеңінен таралды, оның негізі - моншақтардың саны болып саналды. Тоғыз саны түркі халқы үшін киелі болып табылады. Соңғы уақытқа дейін 9 саны қазақ халқының тұрмысы мен күнделікті өмірімен байланысты, дүниетанымында маңызды ұғымға ие.

«Тоғызқұмалақты» үстел үстінде ойнаған, сол себепті ойын тақтасы қажет болған. Егер ойынның басты атрибуты – ұяшық (14–18 ұзынша ұяшық – отау және 2 көлденең ұяшық – қазан) екенін ескеретін болсақ, тақтаның болуы маңызды емес екенін көруге болады. Ежелгі кезде тоғызқұмалақ ойынын жерде де ойнаған, қолайлы жерге ұяшық қазып ойнаған. Аталған ойынды өз ісінің мамандары ойнағандықтан ағаштан немесе тастан жасалған арнайы тақтаның пайда болуына әкелді. Өз кезегінде, төзімді материал – тастан тақташаны жиі жасағандықтан, аталмыш ойынға аса мән берілген және сұрнысқа ие екендігін көре аламыз.

«Тоғызқұмалақтың» тастан жасалған тақташалары қазақ халқының тас кескіндеме өнерінің өзіндік үлгісі болып табылады, оның қолдану аясы кеңейді. Бізге белгілі нұсқаларды шартты түрде екі түрге бөлуге болады: тақтатас тәрізді және таудың тасынан қашалып жасалған тақта.

Таудың тегіс жерінде жасалған тақташалар Жамбыл облысы аумағында анықталған. Солардың бірін – Қаратау маңындағы Ақшұқыр жерінде кездесетін тақташаны А. Ақшураев өз еңбегінде атап өткен. Келесі тақташа Тараз қаласының облыстық өлкетану музейінде сақтаулы, пішіні трапеция тәрізді ұсақ алқызыл құмдақ тастарының үйінділері іспетті. Оның тегіс жерінде ортасына қарай екі ұяшық – қазан ойылған, ал айналысына ұсақ – отаулар қашалған, әр жақта 9 ұяшықтан. Отаулар жапырақ тәрізді және өзінің үшкір жағымен орталық ұяшыққа қарай бағытталған. Төмен қарай, оң жақтауының астында шұңқыр жасалған және жебе ұшы сияқты сызықты өрек қашалған. Әр ұяшықтың іші тегіс қылып қырылғанын айта кету керек.

Ойынға арналған тас тақташаларының бірнеше нұсқасы бізге белгілі. Олардың үшеуі Манғышлақтан табылғаны белгілі және жергілікті жеңіл әктас түрінен жасалып, тікбұрышты тегіс тақтатас пішінді болып келеді. Тегіс жазықтық үстінде отау қашалған, жалпы саны 14, бір-біріне қарама-қарсы 7 ұяшық ойылып қашалған, ал шар тәрізді қазандық тақтатас шетіне орнатылған. Аталмыш тақтадағы ретсіз ұяшықтар саны тоғызқұмалақ ойынының өзгеше бір нұсқасын сипаттаған болуы керек. Келесі бір тақташа дұрыс өңделмеген және ұяшықтар ретімен орналасқан: шетіне 9 сопақша отау ойылып, ортасына 2 дөңгелек қазандық қашалып жасалған. Тақтатас пішіні трапеция тәрізді.

1988 жылы С.Е. Әжіғали тоғызқұмалақ ойынына арналған тастан жасалған тақташаның үшінші таңдамалы нұсқасын Қанға-баба діни кешеніндегі Қаракөз күмбезінен анықтаған болатын. Ол қорымнан алшақ үстірттің шетінде

орнатылған. Тақташаны тапқан автордың айтуы бойынша «тақташа» ескерткіштің батыс қабырғасына қарай тығыз орнатылған және екі бөліктен құралуы мүмкін. Отаулар мен қазандықтар дұрыс өңделмеген.

Тоғызқұмалақ ойыны үшін тастан қашалып жасалған тақташалар формасының екі типтес болуы мал шаруашылығымен айналысатындардың күнделікті тұрмыс-салтымен байланысты болуы мүмкін. Тастар үйіндісінің үстінде, қойтастардағы «тұрақты тақташалардың» орналасуы жергілікті халықтың жартылай отырықшы және көшпелілердің қыстауда орналасуымен байланысты болуы да мүмкін. Шағын ғана тас тақташаларының пайдаланылуы тасымалдауға ыңғайлы және тоғызқұмалақ ойынын ойнайтын шеберлерге кез-келген жерде (уақытша тұрақтарда және т.б.) ойнауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар Үстірт пен Маңғышлақтағы күмбездердің қаптамаларына орнатылған тас тоғызқұмалақ тақталарының табылғандығын да атап өтуге болады. М. Меңдіқұлов өз еңбектерінде Қасмола күмбезі үйіндісінде осындай деректің кездескенін атап өтеді. Отаулардың дәстүрлі қалыпта қашалып жасалғандығы көзге түседі – 14 отау, яғни бір-біріне қарама-қарсы орналасқан 7 отаудан келеді. Археолог З. Самашевтің Жығылған елді-мекеніндегі Төлекбай күмбезінде анықтаған тақташалары, Қасмола күмбезінің табылған тақташалардың баламасы болып табылады (Самашев, 1993, 63 б.). Тақташа күмбез шатырында және сыртқы күмбезге жартылай кірігіп орналасқан. Қазақтардың қорым үстіндегі құрылыстарынан тас тоғызқұмалақ тақташаларының, соның ішінде күмбездерден табылуы кездейсоқ емес. Әбілхайыр хан кезеңіне дейін қайтыс болған адамның қасына қару-жарақты қоюдың далалық дәстүрін ескеретін болсақ, кейінірек, оларды тұрмыстық заттармен, әшекейлермен, қарумен алмастырылуына байланысты тас тақташасына қатысты мәліметтер де осындай сипатқа ие деген мағына береді. Бұны батыс Қазақстанның қорым үстіне қойылған шыны-құлпытастар, қойтастар мен сандықтастар негізінде көре аламыз. Байқап отырғанымыздай, анимизм бойынша тоғызқұмалақ ойынына берілген, ойын шеберін о дүниеге осылай шығарып салған.

Қазақ халқының тас қашау өнері бойынша деректік материал жинау жұмыстары барысында ұсақ тас заттар жиі кездескен болатын, соның ішінде ұршық, ұршықбасты атап өтуге болады. Аталған бұйымдар малдың жүнінен жіп иіру үшін пайдаланылған және Қазақстан территориясында қола дәуірінен бастап белгілі болған.

Қазақ халқы ұршықты жасау үшін түрлі материалдарды пайдаланған. Ұршықты дайындау, пішіні, жұмыс жасау принципі түбегейлі өзгеріске ұшырамағандығын атап өту керек, себебі негізгі қызметі – жіп иіру өзгеріске ұшырамады. Ұршықтас ағаш ұршық сабының иірілген жіп домалағын ұстайтын негізгі бекітушіге демеу болатын және оны тездететін шағын ғана салмақ-сермер ролін атқарған. Жіпті жинақтау үшін бұйымның үстіне ойық-кертпе орнатылған.

Ұршықты жасау үшін түрлі материалдар пайдаланылған: ағаш, тас, метал кеңінен қолданылған. Бізді қызықтыратын тас ұршықтар, негізінен, тау жыныстары түрлерінен жасаған (балшықты қатпалы тас, туф және т.б.), олар жіп иіру кезінде

негізгі қызметті атқарған. Біздің ойымызша, қатты тау жыныстарынан (мәрмәр, гранит және т.б.) жасалған ұршықтар тігін машиналарында жүк қызметін атқаруы мүмкін немесе жіп иіру үшін пайдаланылып немесе ат қылынан арқан дайындау кезінде қолданылады, себебі жүн ауыр салмақты көтере алмайды. Мысалы, Батыр Керей Жәнібектің ұршығы – «хан ұршықты» алатын болсақ, бисфералы шара пішіндес болып келеді және ортасында өтпелі тесік бар. Шара диаметрі – 8,2 см, биіктігі – 5,5 см. Ұршық үсті 8 сегментті ойықтар арқылы бөлінген. Өз кезегінде, бұл бөліктер тағы да екі қатарлы сызықпен бөлінген. Төменгі жағында шағын ғана кесте қашалған. Бұл кестенің негізінде ұршықтың қара қиыршық мәрмәрден жасалғандығы анықталады. Салмақты ұршықтың (салмағы – 700 г) дайындау техникасы: нақыш, сүргілеу, тегістеу және жалтырату.

Ойыншық сияқты тас бұйымдарын да бөлек қарастыруға болады. Р. Карутц «Маңғышлақтағы қырғыздар мен түркмендер арасында» атты еңбегінде тастан жасалған ойыншықты атап өтеді, бұл нұсқа ерекше қызығушылық тудырады. Бұл дұрыс өңделмеген жұмсақ тас кесегінен жасалған шынайы ат бейнесі болып табылады. Ат арқасына мата қиындысы жабылған және жіппен байланған, қылқұйрық орнына шаш қолданылған. Мүмкін, басқа да тас ойыншықтар болған шығар. Шамасы олардың тарихи бағасының анықталмағандығына байланысты зерттеу аясынан тыс қалған.

Демек, халық ойыны тоғызқұмалақтың тас тақташалары қазақ халқының бай зияткерлік тәжірибесі бүгінгі күнге дейін жеткізген. Ойын тақташалары, ұршық және өзге тас ойыншықтар дәстүрлі тас қашау өнері мен біздің ата-бабаларымыздың тас қашау өнерінің аясын кеңейте түседі. Жалпы, қазақ халқының тас қашау өнерінің тұрмыстық сипаты өте ауқымды. Әрине, ол болашақта бұйымдар аясын кеңейту арқылы зерттеуді, бұл тас бұйымдардың типологиясы мен топтастырудың сараптамасын қажет етеді. Бұл келесі зерттеулерде көрініс табуы ықтимал.

Қазақстан аумағында тас қашау өнерінің дамуы ежелгі уақыттан бері біркелкі дамып келді, әрине, шарықтау шегі мен бұл өнердің құлдырау кезеңі де болды. Бірақ, шарықтау шегі жерлеу-ғұрыптық құрылыстарда және батыс

Қазақстанның кейінгі ортағасырлар мен жаңа кезеңіндегі (XVI–XX ғғ. басы) шағын формалардың монументалды глиптикасында көрініс тапты.

Аталмыш аймақта түпнұсқалы тас қашау өнерінің қарқынды дамуының бір себебі халық бейнелеу өнерінің тереңінен келе жатқан дәстүрін есептемегенде, әлбетте, өңдеуге қолайлы тау жыныстары айтарлықтай себеп болды: аймақтың оңтүстігінде – әктас, әктас-ұлтас; солтүстігінде – құмтас және бортас жиі ұшырасады. Негізінен, батыс Қазақстанның тас қашайтын шеберлері табиғаты бойынша біртекті, тығыз, бірақ, өңдеуге икемді материалды пайдалануға тырысты.

XIX ғасырдағы Маңғышлақты зерттеген орыс зерттеушілері тау жынысын құрылыс материалы ретінде пайдалануға икемді екендігін атап өткен. Ұлтас күнделікті материал ретінде пайдаланылып, немесе, күмбездің ішін қаптау үшін пайдаланылған. Бірақ, көбінесе күмбез сыртын қаптауға қолданылған. Мүмкін, тас құрылысындағы тесіктер себеп болған шығар. Олар кейінірек атмосфералық жауын-шашынның жиналуына септігін тигізіп, ескерткіштің неғұрлым тез бұзылуына әкеліп соқты.

Құмдақ өзінің тығыз құрылысына байланысты әктасқа қарағанда сирек пайдаланылды. Одан қарапайым нұсқадағы стела жасауға тырысты – құлпытас пен қойтастар жасалған болатын. Мысалы, Есет батыр мен Бекқұл-әулие обаларындағы қоңыр құмдақтардан жасалған құлпытасарды атауға болады. Стелалар дұрыс өңделмеген, бірақ тас қашаушының шеберлігі мен ынтасының нәтижесі ретінде материалдың құрылысымен бірге екінші рет тасты қашау негізінде өңдеуі назар аудартады. Әріптер, сүйір төбенің табақшасы үлкен қылып жасалған, егер де ескерткіштерді өңдеу өте ұсақ және мұқият өңделген жағдайда, ескерткіштер өзінің сипатын жоғалтар еді. Жем (Ембі) өзенінің жағасынан бастап Ұлыбританияның оңтүстігіне дейін таралған бортас әлсіз құрылысы мен атмосфералық жауын-шашын нәтижесінде тез өзгеріске ұшырауына байланысты өте сирек пайдаланылған және оны пайдаланудың негізгі себебі эстетикалық сипатына байланысты болуы мүмкін.

Ежелгі тас қашау өнерінің тәжірибесі Маңғышлақ және Үстірт жерлерінде тауға ойып немесе жер асты мешіттерін қашау сипатында көрініс табады. Негізінен, оларды өңдеуге, тіреуіш баған мен сәндік бағандарды, еденін және т.б. нақыштауда көркемдік нақыш беру есебінде қолданылған. Ұзақ уақыт бойы осы мешіттер қасында ірі обалардың қалыптасу үрдісі жүрді және оларда да тас қашау өнері көрініс тапқан.

Аталған обалардың негізін шағын пішінді мемориалды-діни сәулетшілік өнері құраған: стела – құлпытас, қойтастар, сандықтастар. Олардың ең ежелгі түрлері ортағасырларда қалыптасқан. Осы орайда Арал-Каспий ескерткіштерін зерттеуші С.Е. Әжіғали ортағасыр кезеңінде қойтастар мен сандықтастар дамуының екі кезеңін бөліп көрсетеді: ортағасыр (XI–XII–XV ғғ.) және кейінгі ортағасыр (XV–XVIII ғғ. басы) (Ажигали, 2002).

Ерте кезеңдерде ескерткіштердің композициялық негіздері қалыптасып, құрастырылады, түрлі формалар әзірлене бастайды, олар арасында құлпытас, қойтастардың

Қайнар мазары. XIX ғ. соңы – XX ғ. басы
(Р. Бекназаровтың фотосы, 2005 ж.)
Мавзолей Қайнар. Конец XIX – нач. XX вв.
(фото Р. Бекназарова, 2005 г.)

қарапайым нұсқалары басым болып келеді; негізінен, көп жағдайда дұрыс өңделмеген, әрлендіруде эпиграфика қолданылмаған. Ескерткіштердің үстін өңдеу тәсілі – тегіс бедерлі нақышта болып келеді. Кейбір ескерткіштерде бейнеленген қару-жарақ, тұрмыс бұйымдары жоғарғы беттің контур маңын нүктелі өрнек (бекеттік әдіс) арқылы өңдеген.

Кейінгі ортағасыр кезеңінде тасты өңдеудің әдіс-тәсілдері өз позициясын сақтап қалды, бірақ түрлі мәтінмен, таңба белгілермен, өрнектеудің өзгешелігімен толықтырылады. Тасты өңдеудің қиын түрлері де кездеседі: екіқырлы оймалы нақыш, көлемді бұйымдарды өңдеу. Дайындалған ескерткіштер көркемдік тұрғыда күрделене түседі: қойтас-құлпытас, құлпытас-сандықтас және т.б. Кейбір нұсқаларында бұрыштары тегістелген, жұмсақ (мысалы, қойтастарда) алуан бейнелі болып келеді.

Келесі кезең – жаңа кезең (XVIII–XX ғғ.) – ортағасырлық дәстүрлі тас қашау өнерінің сақталуы мен безендірілудің, глиптика бұйымдарындағы оюдың күрделенуімен және өзгеруімен сипатталады, батыс Қазақстанның солтүстігіне, яғни Жайық өзеніне дейін осы дәстүр таралған болатын. Барлық территорияда қазақ халқына тән ескерткіштер көптеп кездеседі. Олардың бөлшектері нақышталып өңделген, жоғарғы бетіне бояу жағылған және т.б.

Қазақ қоғамында аталмыш бірегей өнер дәстүрі дамуының солтүстікке таралуына жергілікті халықтың жерлеу ғұрпындағы белгілер әсер еткендігін айта кету керек. Бұған оңтүстіктегі (Маңғышлақ, Үстірт) нұсқалардың баламасы болатын архаикалық типтегі ескерткіштер мысал бола алады, сондай-ақ кейінгі обалар мен бейіттердің ерте оба кешендерімен байланысы дәлел.

Батыс Қазақстан жерлеу-ғұрыптық кешендерінің жергілікті ерекшелігі және солтүстік ареалында көрініс табуы олардың тарихи және өзге аңыздарда сипатталатын «әулие» дәрежесі берілген (мысалы, Есет батыр, Қыз-әулие обасы және т.б.) ұғымдармен тығыз байланысты болуы (Ақтөбе облысының көрнекті халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері, 2015). Жаңа кезеңде тұтас кешендердің қалыптасуы жүзеге асады, олардың құрамына оба, зират, мешіттер, тұрғын үйлер, қосалқы бөлмелер (мысалы, солтүстік Үстірттегі Сүлікті, Үлкен Жыбысқы және т.б.) кіреді. Обалармен белгілі бір байланыстың болуы кейінгі уақытта (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы) мұнарасы бар классикалық мешіттерді тұрғызу кезінде де сақталған (солтүстік аудандарда – алғашында ағаштан жасалған, кейін – тастан тұрғызылған). Мысалы, Атыюлла-хазірет кешені, жағалбайлы руының үлкен бейіті мен тас мешітінің байланысын сипаттайды.

Жалпы батыс Қазақстан қазақтарының тас қашау өнері XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында өзіндік даму жолын бастан кешіріп, үлкен бір аймақ мәдениетінің қайталанбас түпнұсқалы құбылысы болып саналады (Тасмағамбетов, 2001). Тарихи және хронологиялық тұрғыда аталған өнердің дамуындағы орталық ошағы Маңғышлақ және Үстірт болып саналады. Аталған мәселені зерттеуде ғалым С.Е. Әжіғалидың: «аймақтың көшпелі халқының ауқымды әрі монументальды тас қашау өнерінен басқа ерекшелік бола қоймас» деген анықтамасы өте орынды (Аджигалиев, 1994, 12 б.).

Өрине, Арал-Каспий өңірінің мемориалды тас қашау өнері, бірінше кезекте, жалпы халықтың өзіндік төлөнерінің бөлшегі болып саналады және қазақ халқында монументалды глиптуканың жоғары даму деңгейінің қалыптасқандығын да баса айтуға болады (Бекназаров, 2005).

Демек, қазақ халқының тас қашау өнері зергерлік өнер, ағаш, тері, жүн және т.б. өңдеумен қатар Еуразияның далалық мәдениетін ұстанушылардың дәстүрлі қолөнерінің бірегей бағыты болып саналады және өнерде, архитектурада, қазіргі таңдағы тұрмыста қолданылу деңгейін толыққанды зерттеуді қажет етеді.

Әдебиет

Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культурной архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы, 1994. – 260 с.

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: «Ғылым», 2002. – 654 с.

Ақтөбе облысының көрнекті халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері / Кітап-альбом, құраст.-авт.: Р.А. Бекназаров, С.Е. Ажіғали, Г.Б. Избасарова, Қ.Қ. Рахбаев (аударма Г.К. Кушкарлова). – Ақтөбе: ТОО «Litera», 2015. – 160 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Поздневековой Отрар (XVI–XVIII вв.). – Алма-Ата, 1981. – 344 с.

Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: ғылыми-зерттеу еңбек. – Алма-Ата, 1987. – 128 б.

Бекназаров Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері / С.Е. Әжіғалидың жалпы редакциясымен. – Алматы: Типография ОП, 2005. – 160 б.

Букейхан А.Н. Казаки Адаевского уезда // Казаки. Антропологические очерки С.Ф. Баронова, А.Н. Букейхана и С.И. Руденко. Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып.3. Серия казахстанская. – Ленинград, 1927. – С. 58–82.

Вялов О.С. Колодцы и источники Устюрта // Известия Гос. геогр. об-ва. Т.66. Вып.1. 1934. – С. 146–176.

Масанов Э.А. Заметки о резьбе по кости и камню казахов (вторая половина XIX – начало XX вв.) // ТИИАЭ АН КазССР. 1963. Т.18. – С. 103–121.

Оразбаев А.М. Колодцы на поселении Чанглинка (Шагалалы) // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – С. 154–162.

Сабитов Н.С. Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников. (По материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // ТИИАЭ. Т.3. Этнография. – Алма-Ата, 1956. – С. 190–230.

Самашев З.С. Монументальное искусство казахов северо-восточного Прикаспия (археолого-палео-этнографический аспект изучения) // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1993. – С. 65–79.

Тасмағамбетов И. Кулпытас. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 391 с.

Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. (Политико-экономический анализ). – Алма-Ата, 1971. – 633 с.

ТРАДИЦИОННОЕ КАМНЕРЕЗНОЕ ИСКУССТВО КАЗАХОВ

Р.А. Бекназаров

Казахский народ, вобравший в себя элементы культуры многих этносов, этнических групп, племен с древнейших времен, унаследовал не только менталитет номада, но и навыки ремесла и искусства древних камнерезов, ювелиров, шорников и т.д., обогатив впоследствии эту культуру опытом занятия земледелием, торговлей. Широко стали использоваться в обработке камня и дерева более усовершенствованные металлические изделия и инструменты. Было положено начало развитию определенной специализации народных мастеров, формированию различных школ. Следует, конечно, оговориться, что занимались всем этим в основном кочевники, потерявшие скот (жатаки и бедняки), и такая работа являлась для семьи только подспорьем к основному делу – занятию кочевым скотоводством.

Камень не получил широкого применения в быту казаха-кочевника, так как дерево, кожа, шерсть, из-за своей «не транспортабельности» в легком, без излишеств хозяйстве. Поэтому, каменные изделия хозяйственно-бытового назначения старались делать небольших размеров, из легких пород камня, или оставляли стационарно на путях перекочевков.

Из камня, учитывая такие его важные свойства как твердость и долговечность, кочевник делал каменные корыта и ясли для водопоя скота или сбора воды, применял каменные блоки при устройстве колодцев. Повсеместное применение получают ручные мельницы – «қолдиірмені» (почти что в каждой отдельной семье). В оседлом хозяйстве некоторой части казахов начинают практиковать молотьбу зерновых на токах малатасами. Рассмотрим более подробно все эти виды устройств, предметов хозяйственно-бытового назначения, связанных с камнерезным делом.

Учитывая, что основным занятием казахов являлось кочевое скотоводство, начнем с характеристики источников снабжения водой людей и скота – колодцев. Наиболее ранние остатки колодцев в аридно-степной зоне региона были обнаружены внутри жилых помещений на поселениях Тастьбутак и Шагалалы среднего этапа эпохи бронзы – соответственно, в Западном и Северном Казахстане. Это был период роста поголовья скота, освоения новых площадей под их выпас, отдаленных от естественных водоемов. Уже в то время была освоена «сложная техника сооружения колодцев: цилиндрические колодцы со средним диаметром 95–100 см рылись глубиной от 3 до 5 м. Для предотвращения осыпания стенок их обставляли (в зависимости от наличия материалов) каменной кладкой, плетнем и деревянными плахами, укрепленными кольями» (Оразбаев, 1972, с. 154). В принципе, и в последующем техника рытья, формы колодцев оставались неизменными. Искусственные источники воды дали возможность освоения новых территорий степей, роста подвижности племен, увеличения поголовья скота.

Традиционными территориями для рытья колодцев оставались засушливые пустыни и степи Казахстана – такие, как Бетпақдала, Мангышлақ, Южное Прибалхашье, Устюрт. Следует также учесть, что кочевники не круглый год использовали колодцы. Для водопоя скота старались употреблять также воду естественных водоисточников (рек, озер, лиманов, хаков и т.д.), использовался также снежный покров. С.Е. Толыбеков отмечает, что «в общем балансе водоснабжения в условиях кочевого скотоводства колодцы составляли не более 20–25%» (Толыбеков, 1971, с. 84). Существовали два типа колодцев: постоянные и временные.

Наибольший интерес для нас представляют постоянные колодцы, устройству которых уделялось особое вни-

*Құлпытас. Дауімшар қорымы. ХІХ–ХХ ғ. басы
(Р. Бекназаровтың фотосы, 1997 ж.)
Құлпытас. Некрополь Дауімшар. ХІХ – нач. ХХ ғғ.
(фото Р. Бекназарова, 1997 г.)*

мание. Они тщательно оформлялись, стенки закреплялись камнем, плетнем; наружное отверстие делалось узким и нередко обкладывалось камнем для предохранения от загрязнения. «Такие колодцы находились на караванных путях, затем - в тех местах, где воду можно получить только с большой глубины, и наконец там, где имеется более или менее постоянное население» (Вялов, 1934, с. 60).

Постоянные колодцы в зависимости от глубины делились на неглубокие (саяз-тайыз) до 4 м, средней глубины (терен) от 4 до 10 м и глубокие (шынырау) – свыше 10 м. Камнем обкладывались в основном шынырау, так как усилия, потраченные на рытье в глубину свыше 10 м при незакреплении стенок колодца, могли быть израсходованы напрасно. Шынырау копали по особому заказу целого рода или богатого скотовладельца-бая, имя которого позже присваивалось готовому колодцу. Для выбора места руководствовались анализом складок местности, свойств почвы, травостоя, следовали советам аксакалов. Копали в основном обедневшие представители рода, которые позднее стали специализироваться на этом роде занятий.

Особо отличались мастера из рода адай, поражавшие чистотой и аккуратностью работы. «Каждый адай имеет железную лопату, носит ее за поясом, а потому она у адаев называется не курек, как у всех казахов, а бельдеме, т.е. поясная. Как в старину каждый казах обязан был иметь: огниво, нож, шылбыр (веревка, которой привязывают лошадь), так каждый адай обязан за поясом иметь железную лопату – бельдеме», с помощью которой приходилось постоянно поддерживать порядок вокруг колодца и внутри него, отмечает А.Н. Букейхан (Букейхан, 1927, с. 68).

Шынырау копали, в зависимости от свойств грунта, один или несколько сезонов. По мере углубления укрепляли и стенки колодца. Как правило, они выкладывались «каменными плитами с просверленными посередине неширокими отверстиями и положенными друг на друга наподобие четок на всю глубину колодца» (Масанов, 1963, с. 120). По мере приближения к воде, старались найти источник поступления воды. Найдя его, временно затыкали тряпками и делали некоторое расширение и углубление – резервуар для сбора воды. Тряпку-кляп убирали и вода постепенно заполняла резервуар. Отработанный грунт высыпали вокруг устья колодца, заранее предотвращая попадание мусора и проваливание скота при водопое. После завершения рытья устье обкладывалось камнем и плитой с отверстием, которое всегда делалось уже, чем устье колодца. Отверстие закрывалось плотно крышкой из дерева, оббитой кошмой для защиты от попадания мелкого песка и пыли, поднимаемой постоянными ветрами.

Подъем воды и разлив в водопойные корыта с неглубоких колодцев производился вручную с помощью шеста или веревки (кауга). Воду стремились черпать одновременно два человека для непрерывного водопоя нескольких сот овец или десятков голов крупного скота. В связи с этим существовали специальные казахские названия в зависимости от функциональных особенностей: кудыкшы, каугашы, сушы. Для облегчения подъема воды из глубоких колодцев применяли специальные приспособления шагыр – блок с рычагом.

При колодцах ставились каменные или деревянные корыта-астау, вместимостью до 10 ведер-кауга. Деревянные колоды вместе с подставками после водопоя уносились кочующим племенем к следующему колодцу. Каменные же корыта делались стационарными и тщательным образом обрабатывались. Использовали, в принципе, один и тот же материал, что и для обкладки устья колодца. Астау придавали удлиненную прямоугольную форму для ускорения процесса поения скота. В некоторых случаях на днище делали небольшое сквозное отверстие для стока остатка воды и мусора. Отделанные камнем шынырау служили кочевникам сто и более лет. Например, о таких каменных колодцах и «каменных колодах» (астау), писал еще в свое время в путевом журнале переводчик армянин Турпаев в 1834 году. Эти колодцы были специально исследованы О.С. Вяловым в работе по гидрогеологии Устюрта, в которой отмечается более 62 каменных колодцев; из них 23 имели каменные корыта-астау от 1 до 7 штук при каждом.

Каменные корыта использовались для водопоя скота и в южных районах Казахстана. Следует отметить, что каменные корыта могли использовать также для сбора воды с родника или для омовения верующих при мечетях. Об использовании каменных корыт в других целях приводит И.Г. Андреев в Семипалатинской области у горы Барлык «для собирания горячей воды высечены из камня два колодезя, наподобие корыт, в которые, наполняя сей воды, садятся больные люди, человека по два по три для излечения разных болезней».

Изготовлением каменных корыт и колодцев в степной зоне Казахстана занимались вплоть до 50-х годов XX в., т.е. до начала широкого применения сборных железобетонных конструкций и использования механизированных насосных станций. Архаичные каменные корыта и колодцы, обложенные камнем бережно сохранялись местным населением и являются важными памятниками былой скотоводческой культуры. Множество таких колодцев сохранилось на Мангышлаке, Устюрте и других районах. Некоторые из них используются до сих пор с применением насосов.

Кочевое хозяйство не могло существовать без продуктов земледелия, предметов быта ремесленников и горожан. Сами казахи-кочевники попутно занимались бахчеводством, засеивали небольшие площади просом. Например, С.Н. Никитин в своей экспедиции 1892 года в Зауральские степи Уральской области и на Устюрте отмечает, что родник Кайнар на северном Устюрте славится среди местного населения. Близ него стоит мечеть, разводятся просо, арбузы, дыни, есть даже небольшая рощица.

Это и другие многочисленные сообщения свидетельствуют о значительном увеличении использования казахами продуктов земледелия в XIX веке. Причинами этого являлись как более широкое распространение земледелия, рост численности жатаков, этнокультурные инновации и торговый обмен. Все это вело к возрастанию потребления зерновых продуктов, хлеба. Ярким отражением этих изменений явилось широкое распространение во второй половине XIX – начале XX в. в казахских аулах каменных ручных мельниц (қолдірмен).

Ручные жернова относятся к так называемым ротационным мельницам, принцип действия которых основан на вращательном движении верхнего жернова – бегуна по рабочей поверхности неподвижного, нижнего. Ранние известия о распространении ручных жерновов в Средней Азии появляются по сообщениям С.П. Толстова во II–III вв. н.э. в кушанский период. Первые находки жерновов на территории Казахстана (Отрарский оазис) известны уже с середины I тысячелетия н.э. Следует отметить, что жернова являются редкой находкой и обычно они сопровождаются ладьевидными зернотерками. Интересна одна из находок верхней части гранитного жернова с городища Культобе (Туркистан), которая датируется археологом Е.А. Смагуловым VII–VIII вв., что подтверждается сопровождающей керамикой и стремением. Интересен факт влияния использования мельничных жерновов в производстве бумаги (после Таласской битвы между арабами и китайцами в 751 г.). С VIII в. н.э. широкое бытование ручных жерновов поставов в Подонье, Нижнем Поволжье, Приазовье, Кубани и на Северном Кавказе отмечает Р.С. Минасян, который делает предположение о появлении мельниц в данных районах с территории Казахстана.

Если до средневековья находки жерновых поставов являлись единичными, то в позднее средневековье в раскопках таких городов как Тараз, Отрар, Сарайчик обнаруживаются уже во множестве, комплексно как зернотерки так и ручные жернова. Вместе с тем, постепенно, более прогрессивный метод размола зерна ручными жерновами вытеснил зернотерки и ступы, которые, вероятно, уже являлись чисто ритуальными вещами. Должно быть, широкое распространение ручного жернового постава не случайно, так как такой метод помола зерна повышал как производительность труда, так и уменьшал затраты усилий при помоле (в сравнении с зернотерками), а также улучшал качество получаемой муки.

Ручной жерновой постав использовался для помола зерна как кочевым, так и оседлым населением степи. Так, в городах жернова имелись почти в каждом доме и располагались обычно «на краю суфы рядом с тандыром» (Акишев, Байпаков, Ерзакович, 1981, с. 173). В некоторых случаях для этого изготавливали специальные глиняные тумбы различной формы, зависящей от ее местонахождения в комнате (посередине – округлое, в углу – сегментное и т.д.). Высота, видимо, также зависела от разных факторов, учитывавших, прежде всего, удобство в работе. При использовании тумбы нижний камень постава «намертво» вмазывался в нее. Например, именно такое расположение «постав – пары ручных мельничных жерновов, в виде секторальной в плане тумбы высотой 0,55 м (внешний край укреплен сырцом 30×22×8 см) с глинобитной «подушкой» в центре диаметром 0,48 м и высотой 0,12 м» – отмечено в жилой секции в одном из домов Отрара XVII в. В комплексе имелись и две специальные ямы-хранилища зерен проса и дополнительный рабочий стол. Поверхность тумбы понижается к центральному выступу для удобства сбора муки.

Работой по размолу зерна на «қолдиірменах» занимались казахские женщины, что зафиксировано многочисленными исследованиями XIX вв., а также и современными

экспедициями. Для сбора муки под жерновой постав стелили хорошо обработанную шкуру овцы или козы, в некоторых случаях мельницу ставили в специально сколоченный деревянный короб.

Занятие земледелием, возросшие запросы хлебного рынка, заставляли совершенствовать и обмолот зерна. Прежние методы прогонки и протаптывания копытами животных снопов зерновых в отдельных районах Казахстана к концу XIX в., под влиянием русских переселенцев, стали заменяться обмолотом каменными катками-малатасами.

Главная функциональная потребность в таком орудии – это обмолот снопов зерна, отделение зерен от соломы. Основным его определением является термин «малатас». Существуют и другие определения, такие как, «тас», «дән бастырғыш», «тоқылдақ». В последнем случае за основу взят звук, издаваемый при работе. Мы будем, естественно, придерживаться основного определения – «малатас», включающего в себя, в первую очередь, функциональную сторону вопроса. Слагаемое термина – «мала» принимается нами как основополагающая часть, которая обозначает приспособление типа «волокуши», в нашем случае – крепление за выступающие стержни сельскохозяйственного орудия.

Каменные катки обычно имели форму шестигранной и восьмигранной призмы, длина которых не превышала 70–80 см, а диаметр сечения 40 и 50 см. Каток устанавливали в деревянную раму при помощи двух металлических штырьков, заменявших сплошную ось. «К катку обычно припрягали одну или двух лошадей и гоняли их с катком по настланному на току снопам». Способ крепления деревянной рамы к металлическим штырям малатаса показан на фотографии также в одной из работ Х. Аргынбаева «Қазақ халқының қолөнері» (Аргынбаев, 1987, с. 120).

Камень как долговечный материал использовался казахами-кочевниками не только в сугубо утилитарных целях в хозяйстве и быту, но и в развлечениях и играх. Об этом свидетельствует, например, широкое распространение досок для игры «тоғызқұмалақ». Существовали другие названия этой игры, как например, «топан» отмеченное Н. Сабитовым при исследовании южных областей Казахстана (Сабитов, 1956, с. 127). Но более широко закрепилось определение «тоғызқұмалақ», основой которого явилось количество шариков, отражавшее священное для тюркских народов число «тоғыз» – девять. Следует учесть, что число 9 до последнего времени имело важное значение в представлениях, связанных с бытом и с повседневной жизнью казахов.

«Тоғызқұмалақ», являясь настольной игрой, подразумевает наличие игровой доски. Если учесть, что главным атрибутом игры являются лунки (14–18 продольных лунок – отау и 2 поперечные лунки – казан), то необязательно было наличие доски и, очевидно, в старину могли играть и на земле, сделав соответствующие лунки на удобном для этого месте. Следует предположить, что требование «чистой» игры профессионалами своего дела привело к использованию специальных досок, как деревянных, так и каменных. В свою очередь, частое изготовление досок из более долговечного каменного материала говорит о серьезном отношении и популярности игры «тоғызқұмалақ».

Каменные доски для «тоғызқұмалақ», являются самобытными образцами казахского камнерезного искусства, значительно расширяя предметный его круг. Известные нам экземпляры условно можно подразделить на два типа: доска, выточенная в глыбе скалы и доска, изготовленная в виде плиты.

Доски, изготовленные на гладкой поверхности скалы зафиксированы на территории Жамбылской области. Одну из них, отмеченную в местечке Ақшукыр близ г. Каратау, привел в своей работе А. Акшураевым. Другая находится в фонде областного краеведческого музея в г. Таразе и представляет собой глыбу из мелкого розового песчаника подтрапецевидной формы. На плоской ее поверхности выдолблены в центре две круглые лунки (қазан), а вокруг овалом более мелкие (отау) по 9 с каждой стороны. Лунки-отау имеют листообразную форму и своим острым концом направлены к центральным лункам. Чуть ниже, в правом нижнем конце выбит круг и линия в форме наконечника стрелы. Очевидно, это тамга владельца каменной доски или его рода. Следует подчеркнуть, что внутренняя часть лунок гладко отшлифована.

Собственно, каменные доски для игры знакомы нам в нескольких экземплярах (вариантах). Три из них известны находками с Мангышлака и изготовлены из местной легкой породы камня известняка и представляют собой прямоугольную плоскую плиту. На гладкой поверхности одной из них лунки-отау, в количестве 14 штук расположены параллельно друг другу по 7 лунок, а круглые лунки-казана вынесены на край плиты. Видимо, нетрадиционное количество лунок на данной доске отражает какой-то своеобразный вариант игры «тоғызқұмалақ». Другая доска более грубой обработки имеет традиционное расположение лунок: по краям по 9 овальных лунок-отау и в центре 2 круглые лунки-казан. Форма плиты подтрапецевидная.

Третий подобный экземпляр каменной доски для «тоғызқұмалақ» зафиксирован С.Е. Ажигали в 1988 г. на культовом комплексе Канга-баба у мавзолея Каракоз, находящимся несколько в отдалении от некрополя на краю плато. Как сообщил нам автор находки, «доска» лежала вплотную к западной стене памятника и видимо состояла из двух частей. Лунки и казан довольно грубой обработки.

Вероятно, разделение каменных досок для игры тоғызқұмалақ на два типа обусловлено непосредственно особенностями повседневной жизни быта скотоводов. Наличие, если так можно выразится, «стационарных досок» на каменных глыбах, валунах определено, видимо, расположением их на кыстау полуоседлого и кочевого населения данных районов. Использование же небольших каменных досок давало возможность как для транспортировки, так и для «наслаждения» игрой преданными тоғызқұмалақу мастерами игры при любом удобном для этого дела случае (на временных стоянках и т.д.).

Следует отметить также нахождение каменных досок тоғызқұмалақ, встроенных в облицовку мавзолеев Устюрта и Мангышлака. Например, данный факт отмечен М. Мендикуловым на развалинах мавзолея Космола. Примечательно, что расположение лунок традиционное, но количество лунок отау – 14, т.е. по 7 с каждой стороны. Другой ана-

логичный случай зафиксирован археологом З. Самашевым на мавзолее Толекбая и в местности Жыгылган (Самашев, 1993, с. 63). Доска лежит на кровле мавзолея и частично заложена в основании наружного купола. Нахождение каменных досок тоғызқұмалақ на надмогильных сооружениях казахов, в частности на мавзолеех, должно быть неслучайно. Учитывая степной обычай положения предметов вооружения в могилу покойного, вплоть до времен Абулхаир хана, а позднее, по всей видимости, замену их на изображения бытовых вещей, украшений, вооружения, которые мы видим на надмогильных стелах-кулпытасах, «койтасах» и сандыктасах Западного Казахстана, следует сказать, что факты с каменными досками имеют такой же смысл. Как видно, по анимистическим представлениям, они таким образом сопровождали в потусторонний мир преданного, заядлого игрока (возможно и профессионала) народной игры «тоғызқұмалақ».

По ходу сбора фактического материала по камнерезному искусству казахов, в поле зрения нашего исследования фиксировались мелкие каменные предметы, в частности, пряслица (ұршық, ұршық бас). Следует заметить, что данные изделия для прядения ниток из шерсти животных отмечались на территории Казахстана еще с эпохи бронзы.

Казахский материал уршыков разнообразен. Следует подчеркнуть, что техника изготовления, формы, принцип работы не претерпели существенного изменения, так как главное предназначение оставалось прежним – прясть нить. Пряслице выполняло роль небольшого груза-маховика, ускорявшего и поддерживавшего вращение основного держателя клубка пряжи – деревянного ствола пряслица (ұршық сабы). Для удобства фиксации нити на поверхности изделия наносились пазы-канавки.

Пряслица изготавливались из различного материала: дерево, камень, металл. Интересующие нас каменные уршыки вырезались в основном из легких горных пород (глинистый сланец, туф и т.д.), которые выполняли как раз непосредственно функцию прядения нити. Пряслица из твердых пород камня (мрамор, гранит и пр.), на наш взгляд, могли служить грузом на ткацких станках или же использоваться для прядения и изготовления канатов-арканов из конского волоса, так как шерстяная нить не может выдерживать большого веса. Например, пряслице батыра Кереев Жанибека – «хан ұршығы». Изделие представляет собой бисферический диск со сквозным отверстием посередине. Диаметр диска – 8,2 см, высота – 5,5 см. Поверхность пряслица разделена неглубокими канавками на 8 сегментов. В свою очередь, эти части процарапаны еще по одному, по две линии. С нижней стороны имеется небольшой скол, по которому было определено, что материал изготовления черный зернистый мрамор. Уршык массивный (вес – 700 г.). Техника изготовления: резьба, теска, шлифовка и полировка.

Следует несколько остановиться и на таких каменных изделиях, как игрушки. Любопытный экземпляр каменной игрушки – лошади приводит Р. Карутц в своей работе «Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке». Это грубоватой формы реалистическое изображение лошади из куска мягкого камня. Спина лошади покрыта кусочком ма-

тери и перевязана ниточкой, вместо хвоста пучок волос. Должно быть, существовали и другие каменные игрушки, которые по незнанию и незначительности исторической цены остались за бортом исследований.

Таким образом, каменные доски народной игры «тоғызқұмалақ» донесли до нас богатый интеллектуальный опыт казахов. Игральные доски, пряслица и другие каменные изделия расширили круг предметов традиционного камнерезного и камнетесного дела наших предков. В целом же, хозяйственно-бытовое значение камнерезного дела у казахов достаточно велико. Оно, безусловно, требует дальнейших исследований с расширением круга предметов, анализа в классификации и типологии этих каменных изделий, что несомненно должно отразиться в последующих изысканиях.

Развитие камнерезного искусства происходило в целом равномерно по всей территории Казахстана с древнейших времен, имело как периоды очевидного подъема, так и упадка, но наибольшего расцвета достигло в погребально-культовой архитектуре и монументальной глиптике малых форм Западного Казахстана в эпоху позднего средневековья и нового времени (XVI – начало XX в.).

Одной из причин такого всплеска оригинального камнерезного искусства в данном регионе, помимо глубоко идущих традиций народного изобразительного искусства, несомненно, послужило наличие легко поддающихся обработке горных пород: на юге региона – известняк, известняк-ракушечник (ұлу тас); на севере – песчаник (құм тас) и мел (бор тас). В большинстве своем мастера-камнерезы Западного Казахстана стремились использовать однородный по структуре, достаточно плотный, но легкообрабатываемый известняк.

О достоинствах данной горной породы как строительного материала отмечали еще русские исследователи Мангышлака в XIX в. Ракушечник использовался как подручный материал или же, например, для внутренней облицовки мавзолеев, но реже для внешней. Видимо, причиной этому служили поры в структуре камня, которые в последующем могли способствовать сбору атмосферных осадков и быстрому разрушению памятника.

Песчаник также использовался реже чем известняк из-за его более плотной структуры. Из него старались выполнять упрощенные варианты стел – кулпытасов и надгробий «койтасов». Например, кулпытасы из бурого песчаника на некрополях Есет-батыра и Беккул-аулие. Стелы выглядят грубо проработанными, но вторичная камнерезная обработка в сочетании с фактурой материала привлекают к себе внимание как результат мастерства и усилий резчика. Буквы, розетка навершия нарочито переданы крупно, и, несомненно, если бы проработка производилась бы более утонченно и мелко, памятники потеряли бы свой колорит. Мел, отложения которого тянутся от берегов реки Эмбы вплоть до юга Великобритании, из-за своей хрупкой структуры и слабому сопротивлению атмосферным осадкам, использовался достаточно редко и, видимо, основной причиной его использования являлась эстетическая сторона.

Наиболее ранние опыты камнерезов Мангышлака, Устюрта нашли воплощение в высекании в скалах или под

землей мечетей. В их обработке, в частности, в оформлении опорных и декоративных колонн, ниш и т.д., применялась художественная резьба. В течение длительного времени около этих мечетей шло формирование крупных некрополей, на которых и получает наибольшее воплощение камнерезное искусство.

Основу этих некрополей составляют малые формы мемориально-культового зодчества: стелы (кулпытасы), надгробия (койтасы), сандыктасы. Наиболее ранние из них складываются в средневековье. В связи с этим исследователь памятников Арало-Каспия С.Е. Ажигали выделяет два этапа их развития в средневековый период: собственно, средневековый (XI–XII–XV вв.) и позднесредневековый (XV – начало XVIII вв.) (Ажигали, 2002).

На раннем этапе формируются и складываются композиционные основы памятников, прорабатываются разнообразные формы, в которых преобладают упрощенные варианты стел, надгробий; обработка в большинстве случаев грубая, в виде стилизации без эпиграфики. Способ проработки поверхностей памятников – плоскорельефная резьба. Изображаемые на некоторых памятниках предметы вооружения, быта, переданы точечной проработкой оконтуренных поверхностей (пикетный способ).

В эпоху позднего средневековья эти же приемы обработки камня сохраняют свои позиции, но дополняются разнообразием текста, тамговых знаков, усложнением декора. Применяются более усложненные приемы обработки камня: двухгранно-выемчатая резьба, проработка объемных деталей. Изготовленные памятники усложняются композиционно: койтас-кулпытас, кулпытас-сандыктас и т.д. В некоторых вариантах углы изделий получают более сглаженные, мягкие формы (например, на койтасах).

Следующий период – нового времени (XVIII–XX вв.) – наряду с сохранением традиций камнерезного искусства средневековья характеризуется дальнейшим обогащением декора, орнамента изделий глиптики, усложнением композиции, расширением ареала этих традиций далеко на север Западного Казахстана, вплоть до реки Урал. На всей территории доминируют сугубо казахские памятники с утонченной проработкой деталей, окраской поверхностей и т.д.

Следует оговориться, что в развитии традиции столь уникальных произведений искусства на север, сказывалась консервативность погребального обряда населения края. Об этом можно судить по тем же сосуществующим архаичным типам памятников, аналогичным южным (Мангышлак, Устюрт) образцам, а также по привязке поздних некрополей и бейитов (майитов) к более ранним курганным комплексам.

Повсеместной особенностью западно-казахстанских погребальных культовых комплексов, проявлявшейся и на севере ареала, являлась четкая связь их с теми или иными эпонимами (основоположниками) легендарного или исторического характера, приобретавшими статус «святых» (например, некрополь Есет-батыра, Кыз-аулие и т.д.) (Ақтөбе облысының көрнекті халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері, 2015) В Новое время происходит складывание целых комплексов, в основе которых лежат некро-

поли, кладбища, куда включаются мечети, жилые здания, подсобные помещения (например, комплекс Сүлікті, Үлкен Жыбысқы на Северном Устюрте и др.). Определенная привязка к некрополям сохраняется и при сооружении более поздних (конец XIX – начало XX вв.) классических мечетей с минаретами (в северных районах – первоначально деревянные, позднее – каменные). Например, комплекс Атыюллақазырет, представляющий собой симбиоз каменной мечети и огромного кладбища рода жагалбайлы.

В целом камнерезное искусство казахов Западного Казахстана пройдя самобытный путь развития к концу XIX – началу XX вв. сложилось как оригинальное неповторимое явление в культуре огромного региона (Тасмагамбетов, 2001). Очаговым центром развития данного искусства как в историческом, так и в хронологическом плане являлись районы Мангышлака и Устюрта. И как справедливо отмечает исследователь данной проблемы С.Е. Ажигали «У кочевых народов региона, пожалуй не найдется подобного по массовости и своеобразию развития монументальной резьбы» (Аджигалиев, 1994, с. 12).

Безусловно, мемориальное камнерезное искусство Арало-Каспийской зоны являлось, прежде всего репрезентативной частью искусства народа в целом и по нему можно судить о высоком развитии монументальной глиптики у казахов вообще (Бекназаров, 2005).

Таким образом, камнерезное искусство казахов является одним из уникальных направлений традиционного ремесла насельников степной культуры Евразии, наряду с ювелирным искусством, обработкой дерева, кожи, шерсти и т.д. и требует еще своего разностороннего изучения в плане его использования в современном быту, искусстве, архитектуре.

Литература

Аджигалиев С.И. Генезис традиционной погребально-культовой архитектуры Западного Казахстана (на основе исследования малых форм). – Алматы, 1994. – 260 с.

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: «Ғылым», 2002. – 654 с.

Ақтөбе облысының көрнекті халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері / Кітап-альбом, құраст.-авт.: Р.А. Бекназаров, С.Е. Ажіғали, Г.Б. Избасарова, Қ.Қ. Рахбаев (аударма Г.К. Кушкарлова). – Ақтөбе: ТОО «Litera», 2015. – 160 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар (XVI–XVIII вв.). – Алма-Ата, 1981. – 344 с.

Арғынбаев Х.А. Қазақ халқының қолөнері: ғылыми-зерттеу еңбек. – Алма-Ата, 1987. – 128 б.

Бекназаров Р.А. Қазақтың дәстүрлі тас қашау өнері / С.Е. Әжіғалидың жалпы редакциясымен. – Алматы: Типография ОП, 2005. – 160 б.

Букейхан А.Н. Казаки Адаевского уезда // Казаки. Антропологические очерки С.Ф. Баронова, А.Н. Букейхана и С.И. Руденко. Материалы особого комитета по исследованию союзных и автономных республик. Вып.3. Серия казахстанская. – Ленинград, 1927. – С. 58–82.

Вялов О.С. Колодцы и источники Устюрта // Известия Гос. геогр. об-ва. Т.66. Вып.1. 1934. – С. 146–176.

Масанов Э.А. Заметки о резьбе по кости и камню казахов (вторая половина XIX – начало XX вв.) // ТИИАЭ АН КазССР. 1963. Т.18. – С. 103–121.

Оразбаев А.М. Колодцы на поселении Чанглинка (Шагалалы) // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата, 1972. – С. 154–162.

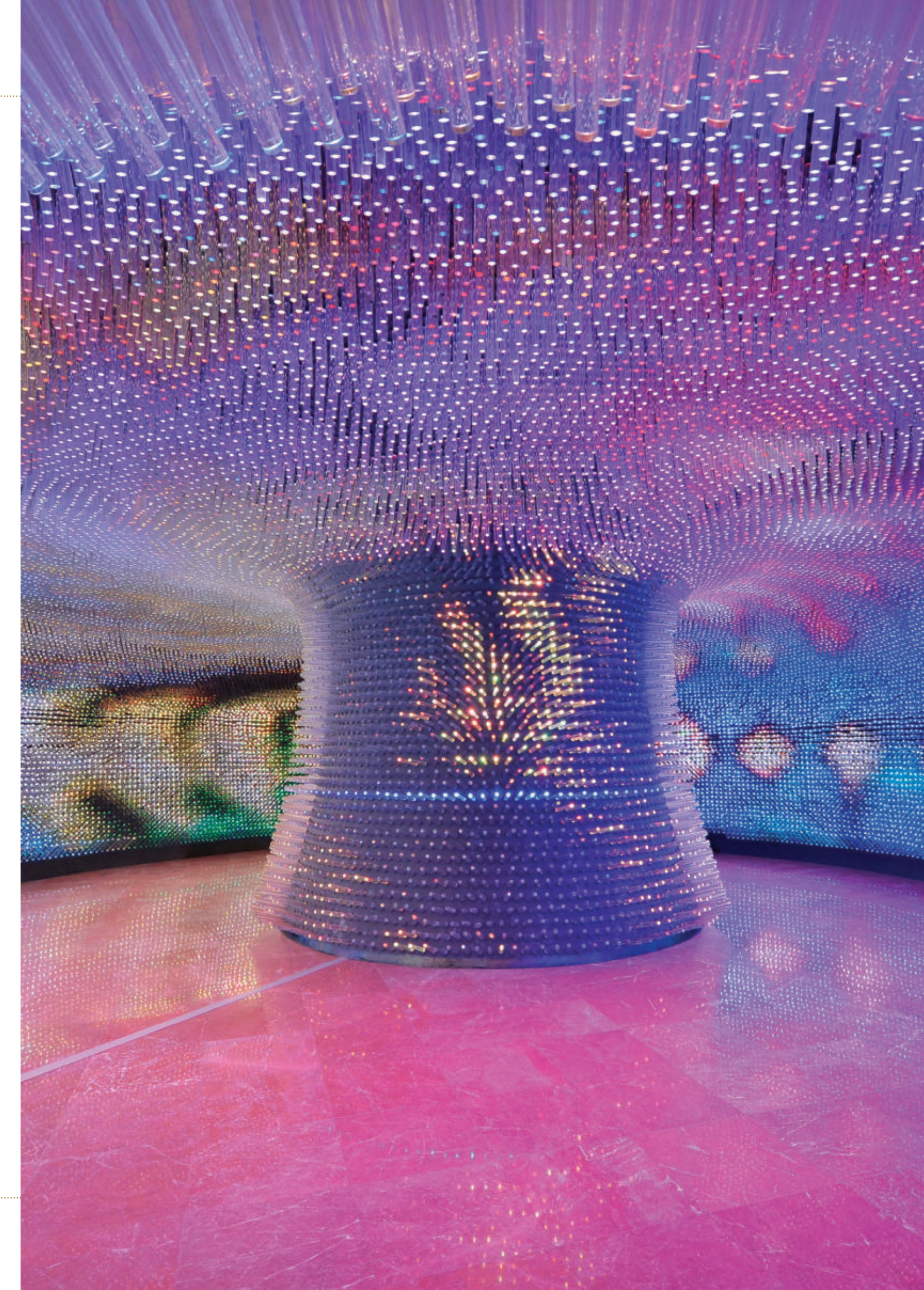
Сабитов Н.С. Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников. (По материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // ТИИАЭ. Т.3. Этнография. – Алма-Ата, 1956. – С. 190–230.

Самашев З.С. Монументальное искусство казахов северо-восточного Прикаспия (археолого-палео-этнографический аспект изучения) // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1993. – С. 65–79.

Тасмагамбетов И. Кулпытас. – Алматы: ОФ «Берел», 2001. – 391 с.

Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века. (Политико-экономический анализ). – Алма-Ата, 1971. – 633 с.

Тақсай әйел-абызы

Ж.с.д. VI ғ. соңы – V ғ. ортасы
Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы
Қайта жаңғыртпа жасаған Қ. Алтынбеков

Таксайская женщина-жрица

Конец VI – середина V в. до н.э.
Таксай I, курган 6, Западный Казахстан
Автор раскопок – М.Н. Сдыков, Я.А. Лукпанова
Реконструкция выполнена К. Алтынбековым

ТАҚСАЙЛЫҚ ӘЙЕЛ АБЫЗ

ТАКСАЙСКАЯ ЖРИЦА

Бас киімнің элементі

Ж.с.д. VI ғ. соңы – V ғ. ортасы
Алтын, соғу, дәнекерлеу, бұдырлау
Ұзындығы 45 см; 46 см
Таксай I, 6-оба, Батыс Қазақстан
М.Н. Сдыков, Я.А. Лұқпанованың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-913 БҚОМ № 9241/1

Конус тәрізді сұлбаны құрайтын екі пластинадан тұрады. Жәдігердің жоғарғы жағында көлемді дөңгелек мүйізі бар кішкентай қошқардың басы салынған. Мүйізінің төменгі бөлігі тегіс, жоғарғы бөлігі бұдырланып жасалған. Көзі үлкен. Ауызы жабылған. Құлағы ұзын, жапырақ тәрізді.

Элемент головного убора

Конец VI – середина V в. до н.э.
Золото, ковка, тиснение, пайка, зернь
Длина 45 см; 46 см
Таксай I, курган 6, Западный Казахстан
Раскопки М.Н. Сдыкова, Я.А. Лукпановой
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ УҚтк2-913 БКОМ №9241/1

Состоит из двух пластин, образующих конусовидный силуэт. Сверху изделие венчает небольшая головка барана с массивным закругленным рогом. Поверхность рога рифленая, за исключением небольшого участка на окончании. Глаз крупный. Рот сомкнут. Ухо длинное, листовидной формы.

Самай салпыншақтары

Ж.с.д. VI ғ. соңы – V ғ. ортасы

Алтын, құйма, бедерлеу, соғу, дәнекерлеу, бүршіктеу, өру

Биіктігі 11 см, диаметрі 3 × 2,5 см, конус биіктігі 4 см, конус диаметрі 3 см, ұзындығы 4 см

Тақсай I, 6-оба, Батыс Қазақстан

М.Н. Сдықов, Я.А. Лұқпанованың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ УҚТк2-928 БҚОМ №9241/17

Салпыншақтың имегі сымнан дөңгелене жасалған. Оның төменгі бөлігіне іші қуыс, конус түріндегі ірі салпыншақ бекітілген. Салпыншақтың үсті кіші үшбұрышты пішінде бүршіктеліп сәнделген. Конустың төменгі жиегін айнала периметрімен 10 бекіту ілмектері дәнекерленген. Периметр бойынша бекітілген әрбір ілмекке 6 қалақшадан құралған шар тәрізді салпыншақ, 3 буыннан құралған шынжыр бау қондырылған. Әрбір баудың орта буынына дәннен жүзім шоғы түріндегі салпыншақ, төменгі буынына дәннен тамшы тәрізді салпыншақ бекітілген.

Височные подвески

Конец VI – середина V в. до н.э.

Золото, литье, тиснение, ковка, пайка, зернь, плетение
Высота 11 см, диаметр 3 × 2,5 см, высота конуса 4 см, диаметр конуса 3 см, длина 4 см

Таксай I, курган 6, Западный Казахстан

Раскопки М.Н. Сдықова, Я.А. Лукпановой

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ УҚТк2-928 БҚОМ №9241/17

Дужки в форме несомкнутого кольца, выполнены из округлого в сечении прута. В нижней части к ним крепятся крупные конусовидные подвески с небольшим закругленным валиком в основании. Сверху подвеска покрыта шариками зерни, образующими мелкие равнобедренные треугольники, ориентированные вершинами вниз. Шариками зерни также окаймляют дужку на участке, примыкающем к подвеске и образуют небольшую выпуклую полоску.

Бронзові маски, 19-20 ст. ст. (Бронze masks, 19-20th century)

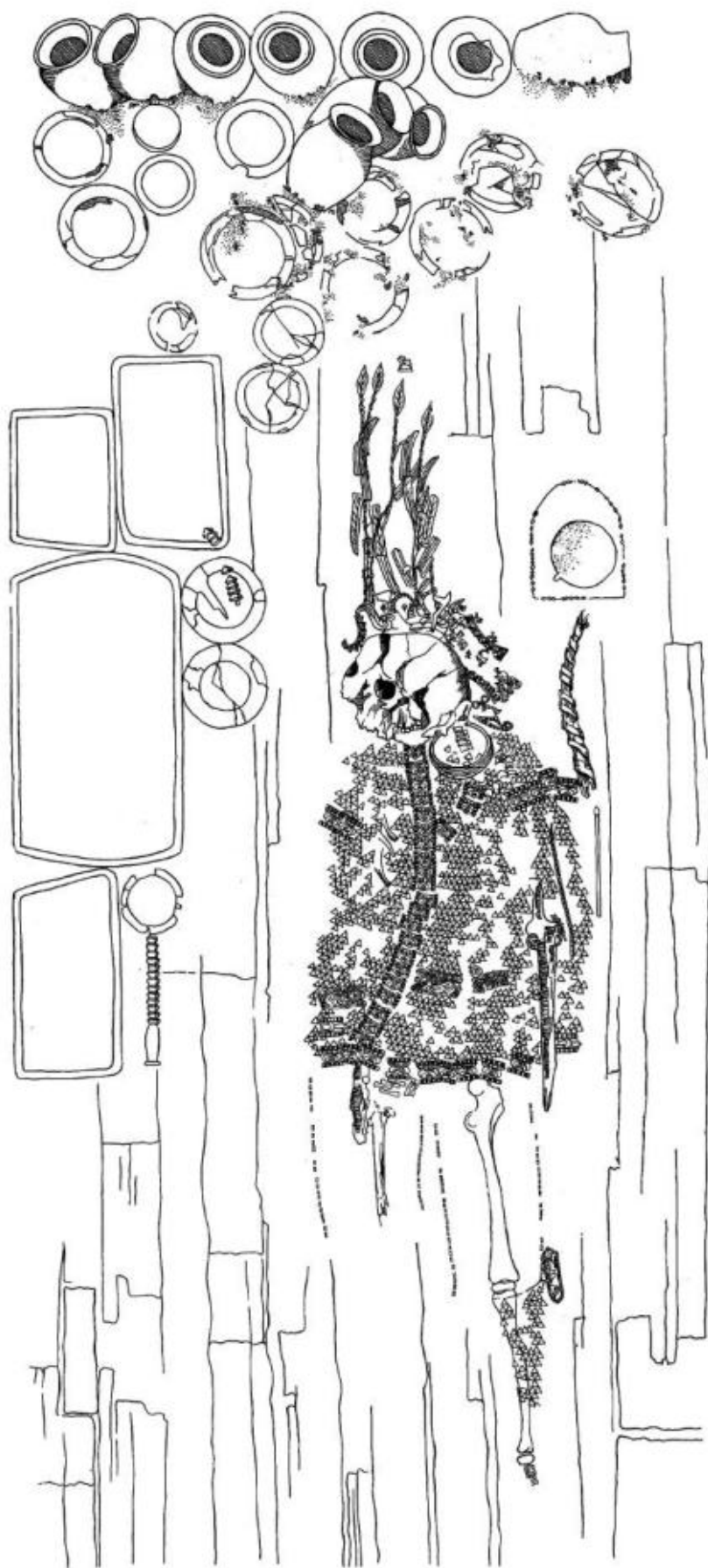

**АЛТЫН КИІМДІ
ЕСІК БЕКЗАДАСЫ**

**ИССЫКСКИЙ ПРАВИТЕЛЬ
В ЗОЛОТОМ ОДЕЯНИИ**

Арқар мүсіншесі

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

1,6 × 1,9 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1834 АЗ-188

Ұзын ось бойымен иілген тік төртбұрышты тұғырда тұрған арқар мүсіншесі. Жасын білдіретін сақиналарымен иілген мүйіздері, көздері, құлақтары мен танаулары ойықтармен, түгін бейнелі көрсеткен, қысқа құйрығы кесіктермен кескінделген. Тұғырдың төрт бұрышында бас киімнің жоғарғы жағына бекітуге арналған тесіктері бар.

Статуэтка архара

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

1,6 × 1,9 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1834 АЗ-188

Статуэтка архара, стоящего на выгнутой по длинной оси прямоугольной подставке. Мощно изогнутые рога с годовыми кольцами, проработаны глаза, уши и ноздри, обозначена шерсть, резами оконтурен короткий хвост. По четырем углам подставки имеются отверстия для крепления к верху головного убора.

Қос жебе түріндегі әшекей

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

38 × 2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1837 АЗ-191

Құстың қанаттары тәрізді екі ұзынша жолақтан тұратын қос жебе түріндегі әшекей. Әшекейдің жебе түріндегі бөлігі әрқайсысы екі сапқа жіңішке алтын баумен оралып бекітілген жебенің ұштары түріндегі екі тіліктен құралған.

Парное стреловидное украшение

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

38 × 2 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1837 АЗ-191

Парное стреловидное украшение с двумя длинными пластинами в виде птичьих крыльев. Также состоит из двух пластин в виде наконечников стрел, прикрепленных к двум древкам, обвитых узкими золотыми лентами каждая.

Геометриялық пішіндегі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

17,2 × 2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1827/1,2 АЗ-181/1,2

Шеттері үшбұрышты болып бітетін, ортасында дөңгеленген саңылаулары бар тікбұрышты ұзын екі тілік. Тіліктер қызыл түсті бояумен өрнектеліп әшекейленген. Бас киімнің алдыңғы бет жақ әшекейі.

Пластины геометрической формы

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

17,2 × 2 см.

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1827/1,2 АЗ-181/1,2

Пластины геометрических форм (две). Длинные, прямоугольные с треугольными окончаниями, посередине имеют круглые отверстия. Орнаментированы росписью красной краской.

Ағашқа қонған құстың мүсіні

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптау

17,5 × 2,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1992 АЗ-328

Ағашқа қонған құс. Ағашты алтынмен қаптау арқылы құстың дене тұрқын, созылыңқы мойнын және басы мен тұмсығын жасаған. Жайылып тұрған қалыптағы құстың қанаттары алтыннан кесіліп жасалып, құстың арқа тұсына жеке бекітілген. Құстың астындағы тұғырдың негізі темірден жасалынып, алтын төсемшемен қапталған және алтын сымдарды ағаш бұтақтары қалпында орап, ұштарын дөңгелетіп қойып, ең үстіне құсты қондырған.

Скульптура птицы на дереве

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамп

Размер 17,5 × 2,5 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1992 АЗ-328

Деревянная основа птицы, обтянутая золотой обкладкой, обозначает туловище, вытянутую шею и голову с клювом. Крылья птицы изготовлены отдельно, вырезанные из листового золота, они вставлялись в прорезина спине в распротертом положении. На основание дерева, состоящего из железного стержня (ствол), обтянутого листовым золотом, и перекрученных к стержню в два яруса золотых проволок с концами свернутыми в кольцо (ветви), установлена птица.

Тік қарғыған аттың жарты бөлігі түріндегі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

6,5 × 5,2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Солға және оңға қарай қарғи, құлақтарын шұнтита тік көтерілген аттың/айғырдың жарты мүсіні түріндегі қапсырмалар. Аласа бедер техникасында орындалған. Көздері, аузы, танауы нобайлап берілген, жақ сүйегі сызықпен көрсетілген, құлағы артқа жымырайған, маңдайына кекіл түскен. Ұзын жалы төрт-бес тұтамға бедерленіп бөлінген, ал кекіл шаштары иір сызықтармен көрсетілген. Қабырғаларын орақ тәріздес қылып қысып жаншу арқылы жасаған. Аттардың алдыңғы аяқтары сесті күйде жоғарыға көтерілген.

Пластины в виде лошади, повернутой налево и направо

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

6,5 × 5,2 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1795 АЗ-149, № ҚРҰМтк1-1796 АЗ-150

Изображена передняя половина корпуса лошадей, данная в противоположных позициях; исполнены в технике низкого рельефа. Схематично переданы глаза, рот, ноздри, скулы подчеркнуты линией; уши прижаты, на лоб спускается челка. Длинная грива рельефно разделена на четыре-пять прядей, а волосы обозначены извилистыми линиями. Ребра подчеркнуты серповидными вдавлениями. У коней передние ноги подняты вверх в угрожающем положении. Это поза грызущихся жеребцов.

Тау шындары бейнесіндегі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

6,6 × 6,2 см; 4,8 × 4,2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1809 АЗ-163; ҚРҰМтк1-1810 АЗ-164;

№ ҚРҰМтк1-1812 АЗ-166

Зигзаг пішінді тау шындары бейнеленген тіліктер. Таудың шындары дөңгелене келсе, төменгі жағы үшкір. Таудың баурайларының аралығы тік терең сызықпен берілген.

Пластины в виде горных вершин

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

6,6 × 6,2 см; 4,8 × 4,2 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1809 АЗ-163; ҚРҰМтк1-1810 АЗ-164;

№ ҚРҰМтк1-1812 АЗ-166

Имеют зигзагообразную форму. Сверху вершины имеют закругленные очертания, снизу контур зубчатый. Граница между склонами выполнена в виде прямых углубленных линий.

Арыстанның бет-әлпеті түріндегі қапсырма

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

2,2 × 2,6 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1797/1-6 АЗ-151/1-6

Арыстанның бет-әлпеті түріндегі қапсырма. Олар дөңес және дөңгелек пішінді. Жартылай сфераның сыртында арыстанның беті төмен бедерлеу тәсілімен бейнеленген. Арыстанның бетінің стильденгені соншалық адамның бет бейнесіне ұқсап қалған. Бастың әрбір бөлігі анық сомдалған: аузы, мұрны, мұрттары, көздері, құлақтары тік тұрғызылған. Қапсырманың шеттерінде тігуге арналған алты тесік бар.

Бляха в виде морды льва

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

2,2 × 2,6 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1797/1-6 АЗ-151/1-6

Бляхи в виде морды льва (шесть). Они округлой формы, выпуклые. На внешней полусферической поверхности изображена морда льва анфас, выполненная в технике низкого рельефа. Изображения сильно стилизованы, отдаленно напоминают человеческие личины. Все детали головы тщательно проработаны: очерчены рот, нос, усы, глаза; уши поставлены прямо. По краям бляшек - шесть отверстий для пришивания.

Таутеке мүйізді қанатты аттардың мүсіндері

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

16,5 × 10,6 × 1,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-2082 АЗ-418

Бас киімнің негізгі элементтерінің бірі. Мүсіннің негізі – алтын төсемшелермен оралған ағаш. Алтын жапсырмалар бір-бірімен жақсылап қиюластырылған және ағаш негізге ұсақ қола шегелермен бекітілген екі бойлық бөліктен құралған. Мүйіздері мен құлақтары бөлек дайындалған және бастың ойықтарына, ал құс қанаттары – жауырын ойықтарына қондырылған.

Протомы крылатых коней с рогами козла

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

Размер 16,5 × 10,6 × 1,8 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-2082 АЗ-418

Основа скульптуры – дерево, обкладка из листового золота. Вырезанные из дерева протомы коней сохранились полностью. Золотая обкладка состоит из двух продольных половинок, хорошо подогнанных друг к другу и крепившихся к деревянной основе мелкими бронзовыми гвоздиками. Рога и уши изготовлены отдельно и вставлены в прорези на голове, птичьих крылья – в прорези на лопатках.

Тау шыңындағы барыс түріндегі қапсырма, оң жағы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

7,2 × 8,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1804 АЗ-158

Барыстың бейнесі мен тау шыңдарының сұлбасы композициялық тұрғыда біртұтас бейнені құрайды. Барыс артқы аяғының бірінде тұр, денесі ортаңғы бөлігінде айналып бұрыла бейнеленген және тігінен қойылған, кеудесі табиғи емес түрде артқа бұрылған, ал алдыңғы аяқтары сес көрсеткендей жоғары көтерілген. Мойыны созыңқы, азуы ақсиган, мұрны тыжырайған, доғал құлағы жымырайған, көздері мен бет сүйегі қуысталып бейнеленген. Жыртқыштың төменге салбыраған ұзын құйрығы ұшында дөңгелене жиырылған.

Бляха в виде барса на горной вершине, правая сторона

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

7,2 × 8,5 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1804 АЗ-158

Изображение барса и схематизированный мотив горной вершины составляют в композиционном плане единое целое. Барс стоит на одной задней ноге, туловище перекручено в средней части и поставлено вертикально, торс противоестественно вывернут назад, а передние лапы угражающе подняты вверх. Шея вытянута, пасть оскалена, нос сморщен, округлое ухо прижата, глаза и скулы обозначены выемкой. Длинный опущенный вниз хвост хищника на конце загнут в кольцо.

Тау шыңындағы барыс түріндегі қапсырма, сол жағы

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, құйма
7,2 × 8,5 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1805 АЗ-159

Бас киімнің әшекейі. Барыстың бейнесі мен тау шыңдарының сұлбасы композициялық тұрғыда біртұтас бейнені құрайды. Барыс артқы аяғының бірінде тұр, денесі ортаңғы бөлігінде айналып бұрыла бейнеленген және тігінен қойылған, кеудесі табиғи емес түрде артқа бұрылған, ал алдыңғы аяқтары сес көрсеткендей жоғары көтерілген. Мойыны созыңқы, азуы ақсиган, мұрны тыжырайған, доғал құлағы жымырайған, көздері мен бет сүйегі қуысталып бейнеленген. Жыртқыштың төменге салбыраған ұзын құйрығы ұшында дөңгелене жиырылған.

Бляха в виде барсов с зубчатыми пластинами, левая сторона

V–IV вв. до н.э.
Золото, литье
7,2 × 8,5 см
Курган Иссык, Жетісу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1805 АЗ-159

Украшение головного убора. Изображение барса и схематизированный мотив горных вершин составляют в композиционном плане единое целое. Барс стоит на одной задней ноге, туловище перекручено в средней части и поставлено вертикально, торс противостественно вывернут назад, а передние лапы угражающе подняты вверх. Шея вытянута, пасть оскалена, нос сморщен, округлое ухо прижато, глаза и скулы обозначены выемкой. Длинный опущенный вниз хвост хищника на конце загнут в кольцо.

Сәндік тігілмелі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

8,5 × 3,5 см; 5,2 × 3,4 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1800 АЗ-154; ҚРҰМтк1-1801 АЗ-155;

ҚРҰМтк1-1802 АЗ-156; ҚРҰМтк1-1803 АЗ-157

Ортасында өсімдік жапырағы бейнеленген лекал сызғышы тәрізді пішінді-сәндік жапсырма тіліктер. Бас киімнің әшекейлері. Жіңішке жолақ, тіліктердің құрамдас кескіндері бедерлі. Жұп тіліктер басқалардан өсімдік жапырақшалары бөлшегінің болуымен ерекшеленеді. Барлық тіліктерде баскиімге тігуге арналған саңылаулары бар.

Нашивные фигурно-декоративные пластины

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

8,5 × 3,5 см; 5,2 × 3,4 см

Курган Иссык, Жетысу

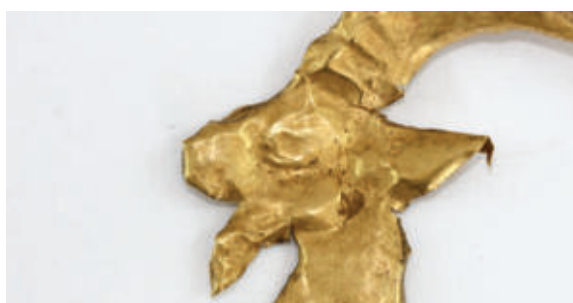
Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1800 АЗ-154; ҚРҰМтк1-1801 АЗ-155;

ҚРҰМтк1-1802 АЗ-156; ҚРҰМтк1-1803 АЗ-157

Нашивные фигурные декоративные пластины лекаловидной формы с растительным листком. Украшения головного убора. Узкая лента, составляющая очертания пластин рифленая. Одна из пар пластин отличается от другой тем, что она имеет дополнительную деталь в виде растительного листа. Все пластины имеют отверстия для пришивания к основе головного убора.

Таутеке бейнелі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

4,5 × 2,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1814/1 АЗ-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1

АЗ-169/1

Әшекейлер оңға және солға қараған таутеке түрінде бейнеленген. Жалпылама берілген нақыштар аса қатты байқалмайды, тек көздің және танаудың кескіндері әлсіз белгіленген, аяқтары қосыла секіреді алдындағы жануар кейпінде. Бедерлі үлкен жалпақ мүйіздері, кішіректеу қысқа құйрығы және шолтиған шоқша сақалы мұнда таутекенің бейнесі жасалғандығын көрсетіп тұр.

Бляшки в виде горного козла

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

4,5 × 2,8 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1814/1 АЗ-168/1; ҚРҰМтк1-1815/1

АЗ-169/1

Изображение фигур силуэтное в профиль. Оно дано обобщенно, почти полностью отсутствует гравировка, слабо намечены лишь очертания глаз и ноздрей, ноги соединены вместе – это поза животного перед прыжком. Большие рифленные рога, небольшой вздернутый хвост и клиновидная борода не оставляют сомнения в том, что здесь представлен образ таутеке (горного козла).

Барыс бейнесіндегі қапсырмалар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

5,5 × 3,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1806 АЗ-160; ҚРҰМтк1-1807 АЗ-161

Бас киімнің әшекейлері. Барыс артқы аяқтарында тұрған түрде бейнеленген, алдыңғы аяқтары жоғары көтерілген. Басы артқа бұрылып тұр, құйрығы аяқтарының арасынан шығарылған және құйрығының ұшы дөңгелене оратылған, тұмсық әлпеті «күлімдеген» кейіпте. Аяқтарындағы қанат тәріздес шығыңқы дөңесте, құйрығының ұшында және тау шыңдарының бейнелерінде киімге тігуге арналған тесіктер бар.

Бляхи в виде барсов

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

5,5 × 3,7 см

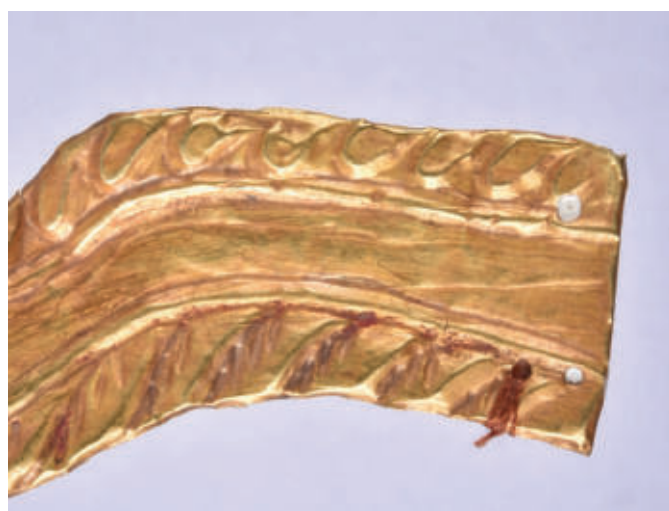
Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1806 АЗ-160; ҚРҰМтк1-1807 АЗ-161

Барс изображен в стойке на задних лапах, передние подняты вверх. Голова повернута назад, хвост пропущен между ног и конец хвоста свернут в кольцо, выражение морды «смеющееся». На лапах, на крыловидном выступе, на конце хвоста, на изображениях горных вершин имеются отверстия для пришивания.

Құстың кіші қанаты түріндегі тіліктер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

5,9 × 2,9 см; 5,8 × 2,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1798 АЗ-152; ҚРҰМтк1-1799 АЗ-153

Жұп тілік оң және сол бөліктен тұрады. Үстіңгі бетіндегі қауырсындар жаншып басылған сызықпен берілген, сызықтар бойымен қауырсындарды білдіретін сызықтар қызыл бояумен алтын жалата отырып боялған.

Пластины в виде малых птичьих крыльев

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

5,9 × 2,9 см; 5,8 × 2,8 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1798 АЗ-152; ҚРҰМтк1-1799 АЗ-153

Они парные (правая и левая), на поверхности вдавленной линией показаны перья; имеют раскраску красной краской по линиям, передающим очертания перьев.

Бас киім диадемасы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

Диаметрі 22 см: 16,2 × 1,7 см; 15,1 × 1,5 см; 18,9 × 3 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1816 АЗ-170

Төрт бөлікті бас киімнің маңдай алды әшекейі. Диадема – үстіңгі жақтары тау шыңдарын немесе өсімдік жапырақтарын, төменгі жағы иірімді жер бедерін бейнелеп көрсететін екі жұптық оң және сол жақ тіліктен тұратын әшекей. Екі тіліктің сыртқы ұштары тік бұрыштап бүгілген. Диадеманың ішкі жақ бетінде әшекейді бас киімге бекіту үшін тесілген 36 дөңгелек саңылау бар.

Диадема от головного убора

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

Диаметр – 22 см: 16,2 × 1,7 см; 15,1 × 1,5 см; 18,9 × 3 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1816 АЗ-170

Состоит из двух парных правых и левых пластин, украшенных по верху низкорельефными зигзагообразными выступами, имитирующими горные вершины или листья растений. У двух пластин наружные концы загнуты под прямым углом. По внутреннему краю диадемы пробито 36 округлых отверстий для прикрепления к основе головного убора.

Мойын алқасы

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, құйма
Диаметр – 13 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1784 АЗ-138

Алқа сақина, түтік тәріздес және ажыратылмалы түріндегі әшекейлерге жатады. Үш жарым айналымды спираль тәрізді. Алқаның негізгі бөлігіндегі түтікшелердің ұштары, топсаның алынбалы бөлігінің төлкелері – ұштары қондырылатын кең ернеу, басқа қосымша бекіткіштері жоқ. Түтікшелердің ұштары барыстардың бас мүсіндері түріндегі ұштықтармен аяқталады.

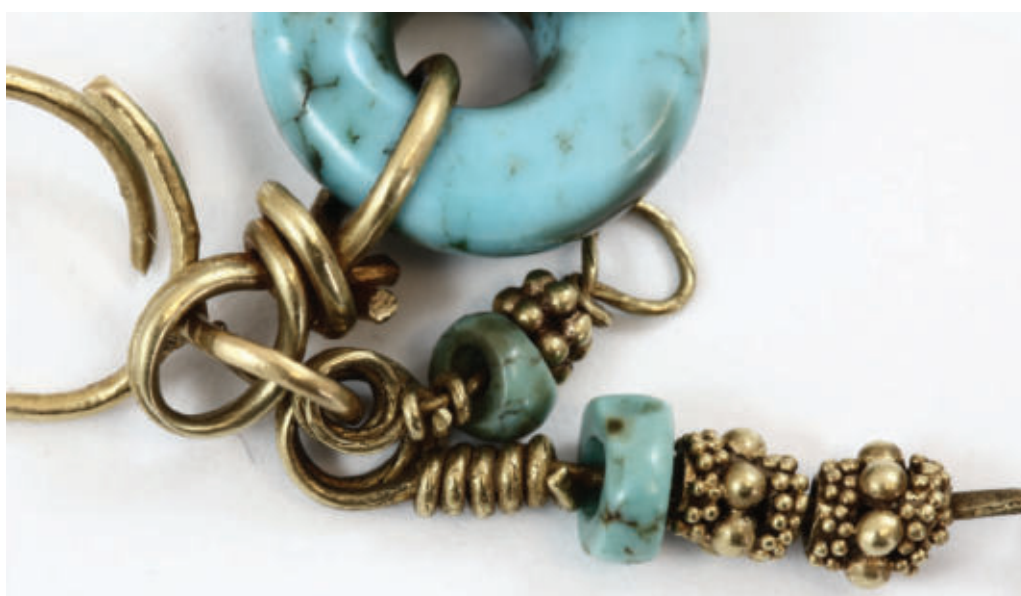
Гривна - нашейное украшение

V–IV вв. до н.э.
Золото, литье
Диаметр – 13 см
Курган Иссык, Жетісу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1784 АЗ-138

Гривна относится к типу кольчатых, трубчатых и разъемных. Имеет форму спирали в три с половиной оборота. Концы трубок основной части гривны представляют собой раструбы, в которые вставляются концы – втулки съемной части шарниров, других дополнительных креплений нет. Концы трубок заканчиваются наконечниками в виде скульптурных головок барсов.

Салпыншақты сырға

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, көгілдір ақық
3,1 × 2,4 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1787 АЗ-141

Салпыншақты сырға ілмегі және үш салпыншағы бар тұйықталмаған сақина негізден тұрады. Ұзын алтын сымды салпыншақтардың біріне домалақ жалпақ көгілдір ақық моншақ пен бүршіктелген, тесікті екі алтын әшекей өткізілген. Салпыншақ ұзын цилиндр пішінді көгілдір ақық моншақпен аяқталған.

Серьга с подвесками

V–IV вв. до н.э.
Золото, бирюза
3,1 × 2,4 см
Курган Иссык, Жетісу
Раскопки К.А. Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1787 АЗ-141

Серьга с подвесками состоит из незамкнутой кольцевой основы с петелькой и трех подвесок. У одной из подвесок на длинной золотой проволоке нанизана круглая плоская бусина из бирюзы и две золотые пронизки, украшенные зернью. Завершается подвеска длинной цилиндрической формы бирюзовой бусиной.

Адам бейнелі мөр-жүзік және айна қалқанды балдақ

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

2,7 × 2,5 см; 2,3 × 2,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1788 АЗ-142; ҚРҰМтк1-1789 АЗ-143

Үлкен мөр жүзік салмақты, дөңгеленіп келген үлкен қалқан және жалпақ емес жапырылған сақинаны қосып құйылған. Қалқанда европеоид түріндегі адамның қырынан қарағандағы бас пішіні ойылып бейнеленген. Басында ішке қарай ойып көрсетілген он шашақтан тұратын ерсілеу бас киім немесе шаш үлгісі бейнеленген, мойнында киімнің жағасын немесе алқаны білдіретін екі қатар сызық берілген.

Үлкен сопақ дөңесі бар қалқанды балдақтың сақинасы жапырылған. Балдақтың қалқаны айнадай жалтыратылып тегістелген. Ішкі жағында оны созып қалыпқа келтіру үшін қыздырып соққан іздері байқалады.

Перстень-печать с изображением солнцеликого человека и перстень с зеркальным щитком

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

2,7 × 2,5 см; 2,3 × 2,5 см

Курган Иссык, Жетісу

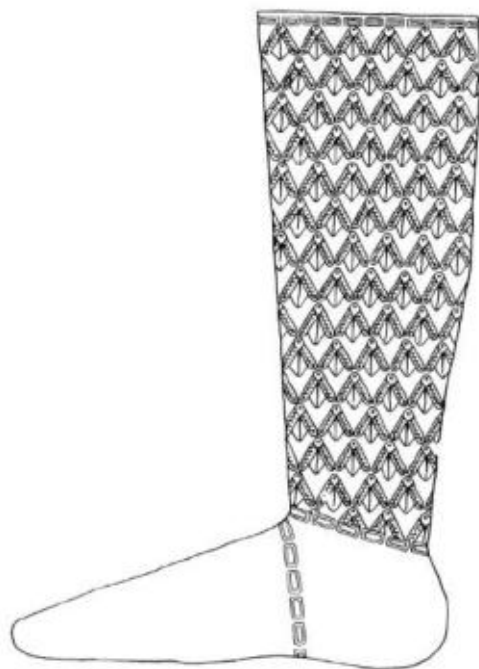
Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1788 АЗ-142; ҚРҰМтк1-1789 АЗ-143

Перстень-печать массивный, литой с большим круглым щитком и нешироким расплюснутым кольцом. На щитке вогнутое изображение человеческой головы в профиль с европеоидными чертами. На голове десятью изогнутыми вдавлениями изображен причудливый головной убор или пышная прическа, на шее – две концентрические линии, обозначающие ворот одежды или гривну.

Перстень с большим овальным выпуклым щитком, кольцо расплющено. Щиток перстня отполирован до зеркального блеска. На обратной стороне щитка хорошо видны следы ковки, посредством которой его вытягивали.

Тік тақтайшалар арасындағы жолбарыстың басы түріндегі қапсырмалар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

4,4 × 3 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1762/1-10 АЗ-116/1-10

Тігінен қойылған жұқа жолақ тақтайшалар арасындағы жолбарыстың қарсы қарап тұрған басы түріндегі қапсырмалар. Осы түрдегі қапсырмалармен шекпеннің жағасын және өңірлерін көмкеріп тіккен. Жолбарыс тұмсығының морфологиялық ерекшеліктері айтарлықтай анық берілген. Мұрны, көздері, азуы, ұрты, мұрты, қабағы мен маңдай сызықтары қысып жаншулар және сыртқа шығыңқы дөңес қырлармен келтіру арқылы орындалған. Құлақтары симметриялы орналасқан.

Бляхи в виде головы тигра между вертикальными планками

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

4,4 × 3 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1762/1-10 АЗ-116/1-10

Бляхи в виде головы тигра, изображенного в анфас между вертикальными планками (пятьдесят девять). Бляхами этого типа были обшиты ворот и борта кафтана. Морфологические особенности морды тигра переданы достаточно четко. Нос, глаза, пасть щеки, усы, брови и морщины лба выполнены в виде сочетания разных форм вдавлений и выпуклостей. Уши расположены симметрично.

Тігілмелі әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

1,9 × 2,1 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1759/1-10 АЗ-113/1-10

Шекпенге тігуге арналған үшбұрышты әшекейлер. Өр әшекей төрт жағынан тігілген. Шекпен мен етіктің қонышына осы әшекейдің екі мың төрт жүз он бірі тігілген. Пішіні бойынша олар жалпақ екі қалақшалы ұштыққа ұқсайды, бұрышы сүйір жағынан жалғасқан екі сопақшатиқ бұрышты жұқа тақтайшалар қосылған, ал олардың арасында ромб пішінді бедерлі дөңес кеңістік орналасқан. Өрбір жұқа жолақ тақтайша бес-алты тікбұрышты қысып жаншу арқылы жасалған ою-өрнекпен әшекейленген. Барлық әшекейлердің ішкі жағында мыс тотығының іздері сақталған, ол олардың негізі қола немесе мыс болғанын білдіреді.

Трилистники

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

1,9 × 2,1 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1759/1-10 АЗ-113/1-10

Бляшки треугольных форм (две тысячи четыреста одиннадцать). По форме они напоминают плоский двухлопастной наконечник стрелы с коротким черенком. Основу каждой из бляшек составляют две овально-прямоугольные планки, соединенные под острым углом, а между ними находится рельефный выступ ромбовидной формы. Каждая планка украшена орнаментом из пяти-шести прямоугольных вдавлений. Бляшки на угловых выступах имеют четыре отверстия для пришивания. Эти бляшки являлись основным украшением кафтана и голенищ сапог. У всех бляшек на внутренней стороне сохранились следы медной окиси, что свидетельствует о том, что они имели бронзовую или медную основу.

Көлденең тақтайшалар арасындағы жолбарыстың басы түріндегі қапсырмалар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

3,8 × 3,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1763/1-10 А3-117/1-10

Тікбұрыш пішінді жұқа жолақ тақтайшалар бедерлі, олардың әрқайсысында бес-бестен үшбұрышты көлемді қырлы дөңестер бар және бұрыштарында шекпен матасына тігуге ыңғайлы төрт саңылау бар. Жолбарыс тұмсығының морфологиялық ерекшеліктері айтарлықтай анық берілген. Мұрны, көздері, азуы, ұрты, мұрты, қабағы мен маңдай сызықтары қысып жаншулар және сыртқа шығыңқы дөңес қырлармен келтіру арқылы орындалған. Құлақтары симметриялы орналасқан. Осы түрдегі қапсырмалармен шекпеннің етегі, сондай-ақ жеңдерінің төменгі және жоғарғы жақтары (білектері) тігілген.

Бляхи в виде головы тигра между горизонтальными планками

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

3,8 × 3,7 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1763/1-10 А3-117/1-10

Бляхи в виде головы тигра, изображенного в анфас между горизонтальными планками (пятьдесят четыре). Бляхами этого типа были обшиты полы кафтана, а также низ и верх (у предплечья) рукавов. Морфологические особенности морды тигра переданы достаточно четко. Нос, глаза, пасть щеки, усы, брови и морщины лба выполнены в виде сочетания разных форм вдавлений и выпуклостей. Уши расположены симметрично. Планки прямоугольной формы, рифленые, каждая из них имеет по пять объемных треугольных выступов и по четыре отверстия по углам для пришивания к ткани кафтана.

**Бұғының басы түріндегі белдіктің
қаптама-қапсырмалары**

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

3,1 × 4,1 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1779/1-5 АЗ-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8

АЗ-134/1-8

Олар бір типті, барельефте орындалған. Бұғылардың бейнелері оң және сол жаққа қараған қыры пішінде берілген. Төртбұрышты айылбастың сұлбалары мүйіздің төрт кең қалақшаларын баста және бастың астында жұптап симметриялы орналастырылып жасалған.

**Бляхи-накладки ремня
в виде головы оленя**

V–IV вв. до н.э.

Золото штамповка

3,1 × 4,1 см

Курган Иссык, Жетісу

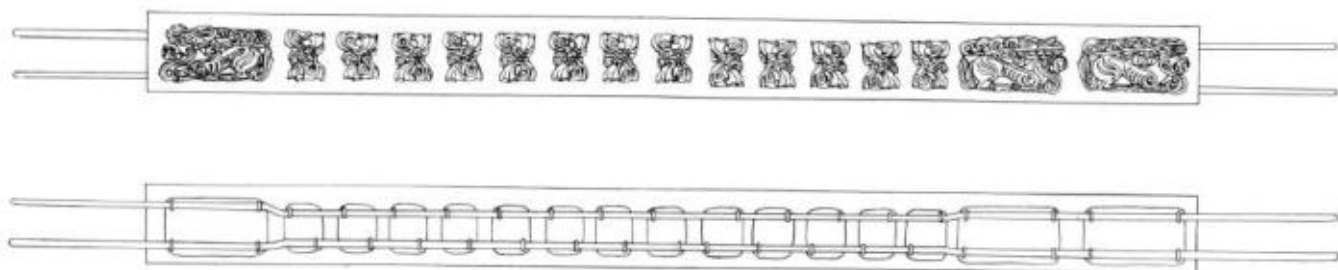
Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1779/1-5 АЗ-133/1-5, ҚРҰМтк1-1780/1-8

АЗ-134/1-8

Они однотипные, выполнены в барельефе. Изображения оленей даны в профиль, повернуты вправо и налево. Контуры четырехугольной бляхи создавались симметричным расположением четырех широких лопастей рогов попарно на голове и под головой.

**Қырынан жатқан бұғы түріндегі
белбеудің қапсырмалары. Горельеф**

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, бедерлеу, шекіме
4,4 × 8,6 см; 4,4 × 8,5 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1781 АЗ-135; ҚРҰМтк1-1782 АЗ-136

Құйылған қапсырмалар бедерлеу және нақыштау әдісімен жасалған. Бейне қатты нақышталған, бірақ жануардың түр ерекшеліктері еркін оқылады. Жатқан қалпында бейнеленген. Алдыңғы аяқтарының тұяқтары артқы аяқ тұяқтарының сыртқы жағына жанаса тиетіндей өрнектеліп жасалған. Екінші аяқ жұптарының сұлбалары біріншісімен жапсарлас көрініп тұр. Тұяқтары сүйірленген және аяқтарынан екі жолақпен белгіленіп бөлінген. Алға қарай иілген арық денесінің бүкіл салмағы алдыңғы аяқтарға түскендей әсер қалдырады, оны сауырының көтеріліп, артқы аяқтарының жартылай иілгенінен байқауға болады. Грифонның басы мүйіздердің өзегімен жалғанған. Жылқы үлгісіндегі құйрығы жалпақ және үлпілдек, үш тұтамға таралған. Құйрығы құйымшақ тұсынан аяққа дейін түседі де, сол жерден жоғарыға кілт иіліп мүйіздің шетімен ұштасып кетеді. Жақтаудың ішкі жағындағы бұрыштарынан айылбасты белбеуге бекіту үшін қызмет ететін тікбұрыш пішінді төрт күміс ілмектер қондырылған.

**Бляха-накладки ремня в виде лежащего оленя
в профиль. Горельеф**

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, тиснение, чеканка
4,4 × 8,6 см; 4,4 × 8,5 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1781 АЗ-135; ҚРҰМтк1-1782 АЗ-136

Бляха литая, проработана тиснением и чеканкой. Изображение сильно стилизовано, но при этом видовые особенности животного читаются свободно. Изображен в лежащей позе. Ноги поджаты так, что копыта передней ноги касаются внешней стороны копыта задней ноги. Контуры другой пары ног выступают над первой. Копыта заострены и отделены от ног двумя полосками. Поджарое туловище изогнуто, вся тяжесть тела перемещена на переднюю ногу, что создает впечатление приподнятости крупы на полусогнутых задних ногах. Голова грифона соединена со стержнем рогов. Хвост на манер лошадиного широк и пышен, расчесан на три пряди. Хвост от крестца опускается к ногам, затем загибается круто вверх, соединяясь с кончиком рогов. С внутренней стороны по углам рамки припаяны четыре серебряные петельки прямоугольной формы, служащие для прикрепления бляхи к ремню.

Белбеудің қасқырдың бейнесіндегі қапсырма-үлестіргіштері

Ж.с.д. V–IV ғғ.
 Алтын, құйма, оймыштау
 2,8 × 2,4 см
 Есік обасы, Жетісу
 К.А. Ақышевтің қазбасы
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1790 АЗ-144; ҚРҰМтк1-1791 АЗ-145

Қапсырма белбеуге кигізілу үшін төрт саңылауы бар тікбұрыш түріндегі шұңғыл цилиндрлі аласа негізден тұрады, олар қалып бүйірлеріне айқастыра орналасқан. Оған бүктетіліп, домалана жатқан қасқырдың бейнесі шебер қиюласып орналастырылған. Қапсырмадағы бейнелер сол жаққа қаратылып біржақты жайғасымда берілген. Қасқырдың басы денесіне қарағанда үлкен, көздері ұзынша сопақ, құлағы дөңгеленіп келген, бас пішінінің сыртына біршама шығып тұр. Денесінің бүктетіліп домаланғаны соншалық, тіпті төрт салалы артқы және алдыңғы аяқтары өткір тырнақтарымен айқастырылып қалған. Құйрығы артқы аяқтарының арасынан өткізілген. Үлестіргіш – шомбал салмақты, бейнелер бедерлермен орындалған, бөлшектері нақыштармен айқындала түсіп бастырылған. Қапсырмалар калыпқа құю техникасында дайындалған.

Бляхи-распределители ремня в виде волка

V–IV вв. до н.э.
 Золото, литье, гравировка
 2,8 × 2,4 см
 Курган Иссык, Жетісу
 Раскопки К.А. Акишева
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМтк1-1790 АЗ-144; ҚРҰМтк1-1791 АЗ-145

Бляхи-распределители ремней (две). Каждая бляха имеет низкое полое цилиндрическое основание с четырьмя прямоугольной формы отверстиями для вдевания ремня, расположенными крестообразно по бокам основания. На верху цилиндра – круглое навершие в виде грибовидной шляпки. В него мастерски вписана фигура свернувшегося в клубок волка. Изображения на бляхах даны в одной левосторонней позиции – головой в одну сторону. У волка большая по сравнению с туловищем голова, овальный глаз, ухо округлых очертаний сильно выступает над головой. Тело свернуто в клубок так, что поджатые задние и передние четырехпалые лапы с заостренными когтями соприкасаются друг с другом. Хвост пропущен между задними ногами. Бляхи-распределители массивны, изображения выполнены в рельефе, детали усилены гравировкой. Бляхи изготовлены техникой литья в форме.

Құрастырмалы әшекейлер

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма

2 × 3,2 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1778/1-3 АЗ-132/1-3

Құрастырмалы әшекейлер (үш). Құйылған конус пішінді қуыс қақпақтан және тегіс негізді - ортасында саңылауы бар дөңгелек табақшадан тұрады. Қуыс қақпақтың іші төртқырлы жалғастырғыш-маңдайшасы бар, ол қақпақтың жиегіне бекітілген. Тілімшенің алдыңғы беті екі шоғырлы айқын білікшелермен бедерленген. Білікшелердің көлденең бұдырлары бар. Тілімше саңылауының диаметрі конус пішінді қалпақпен сәйкес келеді. Орналасқан жеріне байланысты шытыралардың қызметін анықтауға мүмкіндік жоқ. Бәлкім, бұл қанжар белдігін түймелеуге арналған түйме немесе шытыра болуы мүмкін.

Составные бляшки

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье

2 × 3,2 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1778/1-3 АЗ-132/1-3

Бляшки составные (три). Они состоят из литого полого колпачка конусовидной формы и круглого плоского основания – пластины с отверстием посередине. Плый колпачок внутри имеет четырехгранную перемышку-перекладину, прикрепленную к закраине. У пластины лицевая поверхность орнаментирована двумя концентрическими рельефными валиками. Валики имеют поперечное рифление. Диаметр отверстия пластины совпадает с диаметром конусовидного колпачка. По условиям нахождения не представляется возможным установить назначение бляшек. Возможно, это пуговицы или бляшки перевязи ремней кинжала.

**Жолбарыстың бет-пішіні түріндегі
цилиндрлі әшекейлер**

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, құйма, оймыштау

1,8 × 1,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1792 АЗ-146

Қылышты бекітуге арналған белбеудің үш әшекейі. Екеуі цилиндрлік пішінді, ал біреуі дөңгелек. Ең үлкен цилиндрлік әшекейде қарсы қарап тұрған жолбарыстың басы бейнеленген. Әшекейдің қарсы беті тегістелген, қынаптың аузы бедерлі білікшемен көмкерілген. Жолбарыс басының әр бөлшегі биік бедерде егжей-тегжейлі орындалған. Басы алдыңғы табандарында жатыр жіне нобайлап салынған.

Цилиндрические проници в виде морды тигра

V–IV вв. до н.э.

Золото, литье, гравировка

1,8 × 1,7 см

Курган Иссyk, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1792 АЗ-146

Проници (три) украшали ремни крепления меча. Две из них цилиндрической, одна кольцевой формы. На самой крупной цилиндрической полой проници изображена голова тигра в анфас. Сторона, противоположная украшенной, уплощенная, закраины отверстий утолщены валиком, на котором имеется рифление. Голова тигра выполнена в высоком рельефе с детальной проработкой всех частей. Голова лежит на передних лапах, изображенных схематично.

Қанжар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, темір

Ұзындығы 48 см, қыны 7,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1842 АЗ-196

Қанжардың бір-біріне тұмсығымен қарап тұрған екі грифонның басы тәрізді зооморфты сүйір төбесі бар. Тұмсықтары қатты қисайған, көздері мен құлақтары шиыршықталып көрсетілген. Айқасулары бүлінген, бірақ оларды көбелек немесе бүйрек тәрізді деп болжауға болады. Сабы көлденең кимада дөңгелек; жүзі линза тәрізді. Қанжар толықтай темірден жасалған, бірақ сүйір төбесі алтынмен қапталған, тұтқасы бұрандалы екі сымдық алтын сыммен айналасына оралған, айқасу ұсақ әртүрлі пішіндегі алтын тілімшелермен безендірілген (тек екеуі сақталған). Жүзінің екі жағынан да жануарлардың шағын бейнелері бар жіңішке алтын тілімшелер жүргізілген. Жүзінің ұшына қарай біртіндеп тарылатын тілімшелер ұсақ тісті дөңестердің көмегімен қанжар жүзіне бекітілген, олар тілімшенің бүйірлерінде ұзына бойы орналасқан.

Кинжал

V–IV вв. до н.э.

Золото, железо

Длина 48 см, ширина клинка 7,7 см

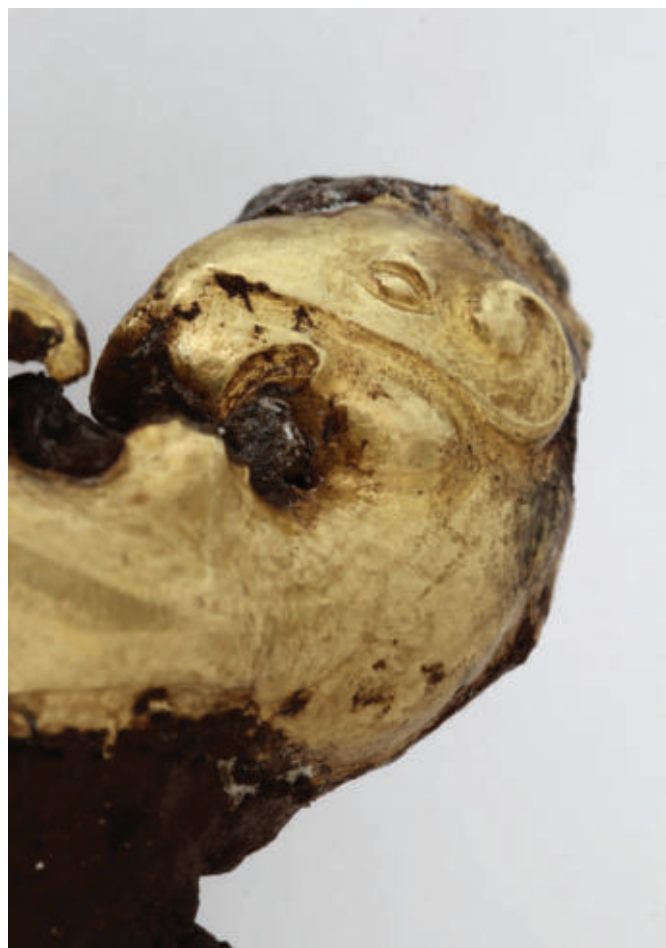
Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1842 АЗ-196

Кинжал имеет зооморфное навершие в виде голов двух грифонов в профиль, обращенных клювами друг к другу. Клювы сильно загнуты, глаза и уши обозначены завитками. Перекрестие разрушено, но можно предположить, что оно было почковидное или бабочковидное. Рукоять в поперечном сечении круглая; клинок линзовидный. Весь кинжал сделан из железа, но навершие обтянуто листовым золотом, рукоять обвита виток к витку крученой двужильной золотой проволокой, перекрестие украшено мелкими разно фигурными золотыми пластинками (сохранились лишь две). По клинку с обеих его сторон проходят узкие золотые пластинки с миниатюрными изображениями животных. Пластинки в виде длинных постепенно сужающихся к острию клинка лент прикреплялись к клинку с помощью мелкозубчатых выступов, имеющих по бокам по всей длине пластин.

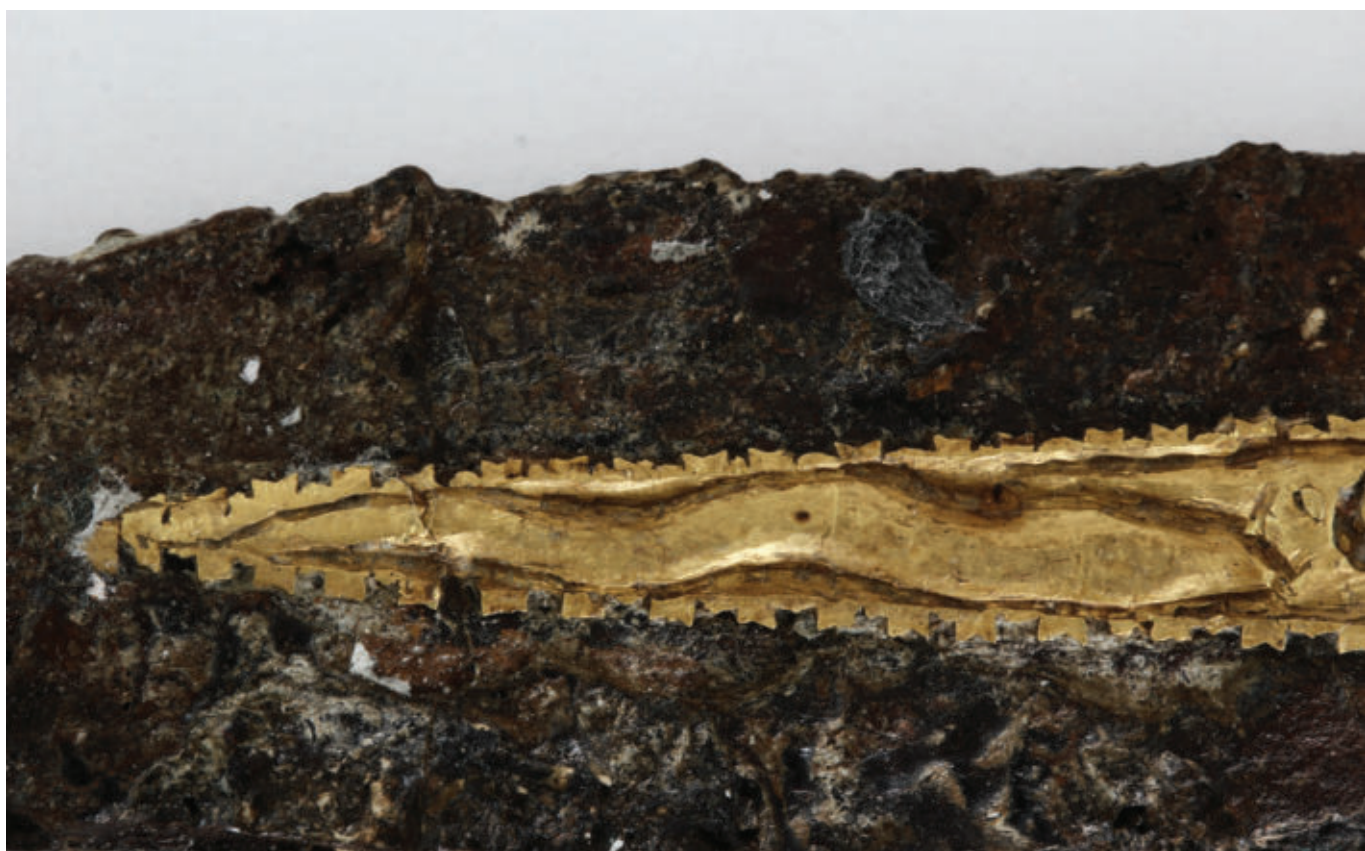

Қылыш / қылыштың сабы

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Темір, алтын

Ұзындығы 20 см, қыны 6,9 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Қылыш – сәл қысық қырлы сүйір төбесі және тар көбелек пішінді айқасуы бар; көлденең қиманың тұтқасы дөңгелек; жүзі – екі жағынан бойлық науалы қимасы бар линза тәрізді. Сүйір төбесі мен айқасуы ұсақ пішінді алтын табақшалармен безендірілген, тұтқасы алтын сымға оралған. Жүзінің көп бөлігі бүлінген.

Меч / Рукоять мечи

V–IV вв. до н.э.

Железо, золото

Длина 20 см, ширина лезвия 6,9 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1841 АЗ-195

Меч железный имеет слабо изогнутое брусковидное навершие и узкое бабочковидное перекрестие; рукоять в поперечном сечении круглая; клинок – линзовидный (в сечении) с продольным желобком на обеих сторонах. Навершие и перекрестие инкрустированы мелкими фигурными золотыми пластинками, рукоять обвита золотой проволокой. Большая часть клинка разрушена.

Қанжар қынының жылқы бейнесіндегі қаптама әшекейі

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

15 × 4,1 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1785 АЗ-139

Қапсырма – қанжар қынының астыңғы жіңішке бөлігінің әшекейі. Жақтауды айнала қоршаған жолақ бедерлі. Жақтаудың ішінде денесінің орта тұсынан артқы аяқтары жоғары қарай қайқайып келтірілген аттың пішіні орналасқан. Бейне қырынан қарағандағы пішінде берілген және барлық бөлшектері қатты тәптістеліп жасалған. Аттың басы үлкен, құлақтары жымқырылған, алдыңғы аяқтары алдына қарай сермеген күйде, ал артқы аяқтары бүгілген күйде. Құйрығы екі ұшталған және екіге өрілген. Бұл қапсырмада да біріншідегі сияқты ешқандай бейнемен толтырылмаған белбеудің қапсырма-үлестіргіштері үшін қалдырылған орны бар.

Накладка на кинжал в виде фигуры лошади

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

15 × 4,1 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан

Инв. № ҚРҰМтк1-1785 АЗ-139

Бляха-накладка – украшение узкой нижней части ножен кинжала (одна). Она удлиненно-прямоугольной формы, ее нижний конец закруглен по форме ножен, а верхний заострен под тупым углом. Лента, обрамляющая рамку, рифленая. Внутри рамки расположена фигура лошади, туловище которой перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Изображение дано в профиль и сильно детализировано. У лошади небольшая голова с прижатыми ушами, передние ноги выброшены вперед, а задние согнуты. Хвост раздвоен и заплетен в две косы. Эта бляха, так же как и первая, имеет свободное, не заполненное изображением место, оставленное для блях-распределителей ремней.

Қанжар қынының бұлан бейнесіндегі қапсырмасы

Ж.с.д. V–IV ғғ.
Алтын, қалыптама
5,5 × 13,4 см
Есік обасы, Жетісу
К.А. Ақышевтің қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Қапсырма – қынның жоғары бөлігінің қаптама-әшекейі. Бедерлі жіңішке алтын жолақпен көмкерілген сопақша бүйрек тәрізді жақтаудың ішінде денесі орта бөлігінен бұралып, артқы аяқтары жоғары жаққа қарап айналып кеткен бұланның бейнесі орналасқан. Алдыңғы аяқтары алдына қарай созыла сермелген. Басын алдына қарай соза ұмтылған, онда бұғыға тән кең қалақшалы мүйіздері, дөңгелене бұралған ұштары бар екі мүйіз ескіндері кескінделген.

Накладка на кинжал в виде фигуры лося

V–IV вв. до н.э.
Золото, штамповка
5,5 × 13,4 см
Курган Иссык, Жетысу
Раскопки К.А.Акишева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМтк1-1786 АЗ-140

Бляха-накладка – украшение верхней части ножен (одна). Внутри овальной почковидной рамки, образованной узкой рифленой золотой лентой, помещено изображение лося, туловище которого перекручено в средней части таким образом, что задние ноги оказались повернутыми вверх. Его передние ноги выброшены вперед. Голова лося на вытянутой шее устремлена вперед, на ней типичные лосиные рога с широкими лопастями, два изогнутых отростка концы которых закручены в кольцо, висят.

Тікбұрышты бедерлі қапсырмалар

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Алтын, қалыптама

2,2 × 3,8 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1764/1-15 АЗ-118/1-15

Тікбұрышты және бедерлі етіліп салынған отыз қапсырма. Екі көлденең бедерлі жұқа тақтайшадан жасалған тақтайшалар арасында үш шығыңқы тіл тәрізді дөңестерден жасалған бір-бірінен бөлек екі пішін орналасқан. Әрбір әшекейде алты саңылаудан бар.

Бляхи прямоугольно-фигурные

V–IV вв. до н.э.

Золото, штамповка

2,2 × 3,8 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1764/1-15 АЗ-118/1-15

Бляхи прямоугольно-фигурные (тридцать). Между двумя горизонтальными рифлеными планками отдельно друг от друга размещены две фигуры, составленные из трех выпуклых языковидных выступов, на каждой бляхе по шесть отверстий.

Үлкен тостаған

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Күміс, құйма

Биіктігі 3,8 см, ұзындығы 15,6 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1843 АЗ-197

Тостағанның жалпақ көлденеңінен қайырылған ернеуі бар, ол сәл дөңес бүйірлі пошыммен жалғасып, пішінді түбімен аяқталып біткен. Ернеудің сыртқы бетінде шеңбер бойымен отыз екі сақина, ішінде (ортаңғы бөлігінде) – екі концентрлік шеңбер түріндегі өрнек ойып салынған. Күміс тостағанның түбі сегіз жапырақты розетка пішінді, ол аласа түп дөңгелекпен аяқталады және тостағанның пошымына сегіз күміс бұрандама тойтарма шегемен бекітілген.

Большая чаша

V–IV вв. до н.э.

Серебро, литье

Высота 3,8 см, длина 15,6 см

Курган Иссык, Жетісу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1843 АЗ-197

Имеет широкий горизонтально отогнутый венчик, непосредственно переходящий в умеренно выпуклое тулово, которое заканчивается фигурным донцем. На внешней поверхности закраины венчика по кругу выгравировано тридцать два кольца, на внутренней (в средней части тулова) – орнамент в виде двух концентрических окружностей. Донце серебряной чаши имеет форму восьмилепестковой розетки, оно заканчивается низким кольцевым поддоном и прикрепляется к тулову чаши восемью серебряными заклепками.

Кіші тостаған

Ж.с.д. V–IV ғғ.

Күміс, құйма

Биіктігі 2,2 см, диаметрі 7,7 см

Есік обасы, Жетісу

К.А. Ақышевтің қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-1844 А3-198

Дөңес пошымға айналатын тік ернеулі жартылай сфералық пішін. Сыртқы бетінде үшкір құралмен ойылып жазылған жиырма алты таңбадан тұратын екі жолды жазуы бар.

Малая чаша

V–IV вв. до н.э.

Серебро, литье

Высота 2,2 см, диаметр 7,7 см

Курган Иссык, Жетысу

Раскопки К.А. Акишева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-1844 А3-198

Полусферической формы, с прямым венчиком, переходящим в выпуклое тулово. На внешней поверхности чаши имеется надпись в две строки, состоящая из двадцати шести знаков, нанесенных острым инструментом.

**САЙРАМ КӨМБЕСІ:
АЛТЫН БҰЙЫМДАР**

**САЙРАМСКИЙ КЛАД:
ЗОЛОТЫЕ ИЗДЕЛИЯ**

Білезік

XV ғ. басы

Алтын, құйма, шекіме

6,5 × 5 × 4 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-683 АЗ-27

Дөңгелек сымнан жасалған. Ортасы қалыңдау келген. Екі ұшы жуанданып келеді және осы бөлік барлық жағынан нүктелермен баспаланған.

Браслет

Начало XV в.

Золото, литье, чеканка

6,5 × 5 × 4 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-683 АЗ-27

Выполнен из округлого прута. На окончаниях имеются округлые утолщения, со всех сторон покрытые точечными вдавлениями.

Жүзік

XV ғ. басы

Алтын, құйма, дәнекерлеу, шекіме

Диаметрі 16 мм

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-684 АЗ-28

Құйма жүзік, бауыры дөңгелек пішінді, жоғарғы бөлігінде тасты бекітуге арналған қасы бар. Тасы сақталмаған. Қастың қабырғасы аласа, жоғарыға қарай кеңейеді. Қырында көптеген жіңішке сызықтары бар.

Перстень

Начало XV в.

Золото, литье, пайка, чеканка

Диаметр 16 мм

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-684 АЗ-28

Шинка из уплощенного прута. Щиток овальной формы с кастом для камня, он не сохранился. Стенки каста невысокие, немного расширяются кверху. На плечиках – многочисленные тонкие линии.

Жүзік

XV ғ. басы

Алтын, құйма, дәнекерлеу

Диаметрі 1,6 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-685 АЗ-29

Алтыннан жасалған, жоғарғы жағы төртбұрышты пішінде, оның ортасына орналасқан тассыз бітеу қастың екі шетіне сегіз тәрізді өрнек дәнекерленген. Жүзіктің екі қыры да қалыңдатылып дәнекерленген. Жүзіктің төменгі жағы емізік тәрізді етіп қалыңдатылған.

Перстень

Начало XV в.

Золото, литье, пайка

Диаметр 1,6 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-685 АЗ-29

Зотовой перстень с верхушкой прямоугольной формы, где по ее центру так же расположен без камня глухой каст, по двум краям которого припаяны декор в виде восьмерки. По боковинам самого перстня припаяны утолщение. Ниже основание перстня имеет утолщение в виде соска.

Сырға

XV ғ. басы

Алтын, көгілдір ақық, інжу, дәнекерлеу, ию

2,6 × 2 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-686 А3-30

«Сұрақ белгісі» түрінде жасалынған салпыншақ алтын сырға. Жоғарғы ұшы сүйірлеу келген. Төменгі өзегіндегі тамшы тәрізді қастың бетіне көгілдір ақық тас қойылған. Қастың қабырғасы биік емес. Қастың төменгі жағына бекіткіш дәнекерленіп, оған екі інжу тас тізілген сым ілініп, шиыршықталып ширатылған.

Серьга

Начало XV в.

Золото, бирюза, жемчуг, пайка, гнутье

2,6 × 2 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-686 А3-30

Золотая серьга-подвеска изготовлена в виде знака вопроса. Верхний конец ее заострен. По ее нижнему основанию имеется каст каплевидной формы со вставленным бирюзовым камнем. Ниже каста припаяно крепление, где к спиралью скрученной золотой проволоки прикреплено два жемчужных камня.

Сырға

XV ғ. басы

Алтын, құйма

6 × 2 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан
Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ тк1-687 АЗ-31

«Сұрақ белгісі» түрінде дөңгелек сымнан жасалған алтын сырға. Сымның ұшына жоғарырақ тамшытәрізді қас бекітілген, көз тасы сақталмаған. Қастың айналасы бүршіктеле безендірілген. Сырғаның жоғарғы ұшы сүйірленіп жасалған.

Серьга

Начало XV в.

Золото, литье

6 × 2 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан
Раскопки Б.А. Байтанаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ тк1-687 АЗ-31

В форме «знака вопроса», из округлого в сечении прута. Дужка округлая несомкнутая. Чуть выше окончания прута прикреплен каплевидный каст, камень не сохранился. Каст окаймлен шариками зерни, размещенными по трое и образующими зубчатые края.

Сырга

XV ғ. басы

Күміс, құйма, ию

4,3 × 2,6 × 0,4 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-688 АЗ-32

Сегізтәрізді етіліп, дөңгелек күміс сымнан жасалған сырға. Сырғаның жоғарғы ұшы сүйірленіп жасалған. Төменге қарай қалыңдай береді.

Серьга

Начало XV в.

Серебро, литье, гнутье

4,3 × 2,6 × 0,4 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-688 АЗ-32

В форме несомкнутой восьмеркообразной фигуры. Из округлого в сечении прута. Окончание дужки немного отогнуто и уплощено. Толщина прута постепенно увеличивается к окончанию.

Әшекейлер

XV ғ. басы

Алтын, қалыптама, шекіме

2,8 × 2,1 см; 2,7 × 2,1 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-689 АЗ-33; ҚРҰМ тк1-690 АЗ-34

Тікертбұрышты пішіндегі, шеттері иілген әшекейлер. Әшекей жапсырмалар қалыптамада соғу арқылы жасалынған. Жапсырманың бетінде өсімдік үлгісіндегі стилді өрнектер – әшекейдің ортасында ірі гүл (хиразентема?), бұрыштарында үшжапырақтар; шеттерінде қисығынан кертілген жіңішке сызықтар және тігуге арналған көптеген тесіктер бар.

Бляшки

Начало XV в.

Золото, штамп, чеканка

2,8 × 2,1 см; 2,7 × 2,1 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-689 АЗ-33; ҚРҰМ тк1-690 АЗ-34

Прямоугольной формы с загнутыми краями. В центре бляшки – крупное изображение цветка (хризантемы?), с овальной сердцевинкой, заштрихованной кривой сеткой и лепестками с зубчатыми краями, покрытыми короткими линиями. Вокруг цветка размещены крупные трехлистные (по углам бляшки). Слева и справа – по овальному листу, небольших размеров, сверху и снизу – по завитку. Все эти фигуры покрыты короткими линиями. Вся поверхность бляшки покрыта небольшими отверстиями.

Әшекейлер

XV ғ. басы

Алтын, қалыптама, шекіме

3,0 × 1,7 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-691 АЗ-35 – ҚРҰМ тк1-693 АЗ-37

Соғу техникасын қолдану арқылы қалыптау әдісімен орындалған тігілмелі әшекейлер. Жоғарғы жақ бөлігінде тігуге арналған екі саңылау бар. Төменгі жағында күнбағысқа ұқсайтын өсімдік түріндегі өрнек. Әшекейдің сырт жағында көлемді пішін беретін қалқанша дәнекерленген.

Бляшки

Начало XV в.

Золото, штамп, чеканка

3,0 × 1,7 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-691 АЗ-35 – ҚРҰМ тк1-693 АЗ-37

Нашивная бляшка аморфная выполнена штампом с применением ковки. По верхнему основанию имеются два отверстия для прошивания. Нижнее основание округлое с растительным орнаментом в виде подсолнуха. По тыльной стороне бляшки припаяна перегородка, что придает ей массивную форму.

Әшекейлер

XV ғ. басы
Алтын, қалыптама, шекіме
Диаметрі 9 мм
Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан
Б.А. Байтанаевтың қазбасы
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ тк1-694 АЗ-39 – ҚРҰМ тк1-697 АЗ-41

Дөңгелек пішінді, тігілмелі әшекейлер (төртеу). Олар жұқа алтыннан қалыптамада орындалған. Өрнегі гүл тәрізді. Әр әшекейде тігуге арналған жеті тесігі бар.

Бляшки

Начало XV в.
Золото, штамп, чеканка
Диаметр 9 мм
Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан
Раскопки Б.А. Байтанаева
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ тк1-694 АЗ-39 – ҚРҰМ тк1-697 АЗ-41

Круглые бляшек четыре. Они выполнены штампом из тонкого золота. Орнамент в виде розетки. Для пришивание имеется семь отверстие.

Сылдырмақтар

XV ғ. басы

Алтын, дәнекерлеу

19 × 12 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-700 АЗ-44 – ҚРҰМ тк1-706 АЗ-50

Көмбеден әр түрлі өлшемдегі 10 сылдырмақ табылды, оның жетеуінің өлшемі 19 мм, диаметрлері 12 мм. Бұл заттар екі бірдей шар тәрізді қуыстарды бір-біріне қырлап дәнекерлеу арқылы жасалынған. Төменгі жағында дәнекерленген емшек тәрізді түйіні бар. Ал жоғары жағына ілмек дәнекерленген.

Бубенчики-подвески

Начало XV в.

Золото, пайка

19 × 12 см

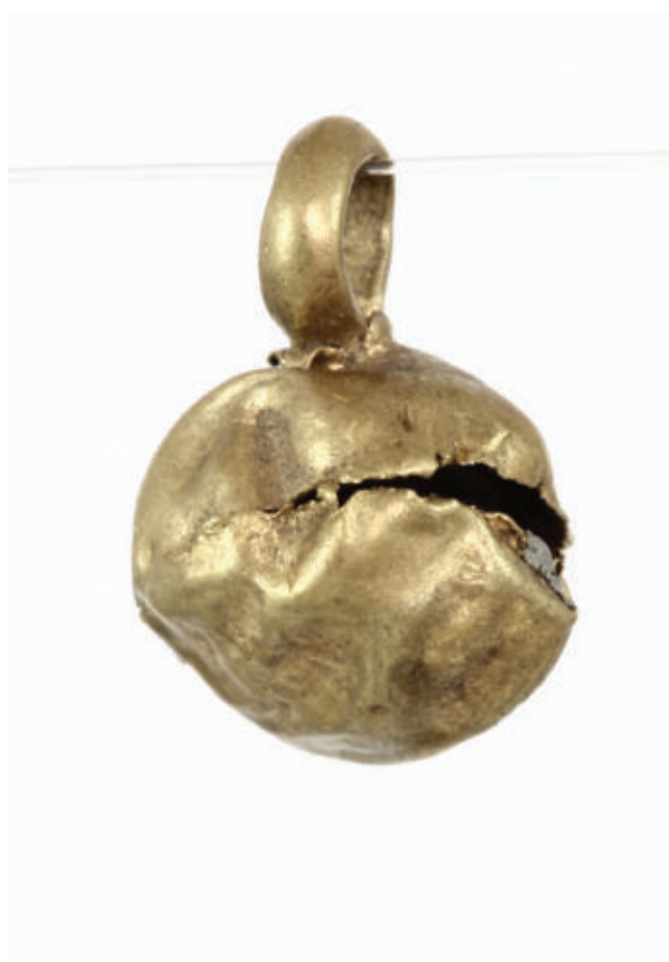
Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-700 АЗ-44 – ҚРҰМ тк1-706 АЗ-50

В кладе обнаружено 10 бубенчиков различных размеров, семь из которых размером 19 мм, диаметром 12 мм. Предметы эти представляют собой граненую спаянную из двух частей шаровидную полость. По нижнему основанию имеются припаяные сосочки. По верхнему основанию припаяны петли.

Жапсырма әшекейлер

XV ғ. басы

Алтын, қалыптама

Диаметрі 20 мм

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ тк1-698 АЗ-42/1-229

Көмбеден әр түрлі өлшемдегі 229 әшекейлер табылды. Дөңгелек пішінді. Тегістелен төсемшені қалыптау әдісімен жасалған. Тігуге арналған тесіктері бар.

Бляшки

Начало XV в.

Золото, штамповка

Диаметр 20 мм

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ тк1-700 АЗ-44 – ҚРҰМ тк1-706 АЗ-50

В кладе обнаружено 229 бляшек разных размеров. Нашивные бляшки округлой формы. Выполнена методом штампа из профилированного листа. Имеются отверстия для пришивания.

Салпыншақтар

XV ғ. басы

Алтын, соғу, дәнекерлеу

19 × 8 мм; 13 × 9 мм

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-710 АЗ-54; ҚРҰМтк1-711 АЗ-55

Биконикалық пішіндегі, сымдарды ширату әдісімен жасалған салпыншақтар. Түптеріне кішкене дөңгелек ұяшықтар дәнекерленген. Оның айналасы сыммен оралған.

Подвески

Начало XV в.

Золота, ковка, паяние

19 × 8 мм; 13 × 9 мм

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-710 АЗ-54; ҚРҰМтк1-711 АЗ-55

Биконической формы. Полая. Внешняя поверхность образована продольными витыми проволочками. На окончаниях напаяны миниатюрные округлые гнезда для небольшой выпуклости, с обратной стороны прикреплены пластинчатые ушки. Гнездо вокруг основания ушка выполнено витой проволокой.

Маржан тасты алқа

XV ғ. басы

Інжу, алтын сым

3,5 × 0,5 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ө. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-715 АЗ-59

Алқа түріндегі маржан тастардан түзілген әшекей. Маржан тастар алтын сымға тізбектелген.

Ожерелье из жемчуга с подвеской

Начало XV в.

Жемчуг, проволока из золота

3,5 × 0,5 см

Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-715 АЗ-59

Жемчужины округлой формы, уплощенные. Различного размера. Подвеска состоит из двух жемчужин, нанизанных на проволоку.

Тиын-ақша. 773 ж.х. Хваризм. Динар

XV ғ. басы

Алтын, құйма

1,5 × 1,4 см

Сайрам көмбесі, Сайрам қалашығы, Оңтүстік Қазақстан

Б.Ә. Байтанаевтың қазбасы

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМтк1-743 АЗ-83

Ақша. Анонимді шекіме. 773 ж.х. Тесіктері бар. Күрделі картуш бетінде (сыртқы нүктелі жиектемеде сызықты квадрат жазылған) – тиын түсіндірмесі екі жол *الله / الملك*, екінші сөздің бірінші және екінші әріптері өрнек элементі – өрмекпен бөлінген. Сегментінде – *ابوبکر / او عمر / عثمان / علي*. 4 халифтің есімі бар

Монета. 773 г. х. Хваризм. Динар

Начало XV в.

Золото, литье

1,5 × 1,4 см

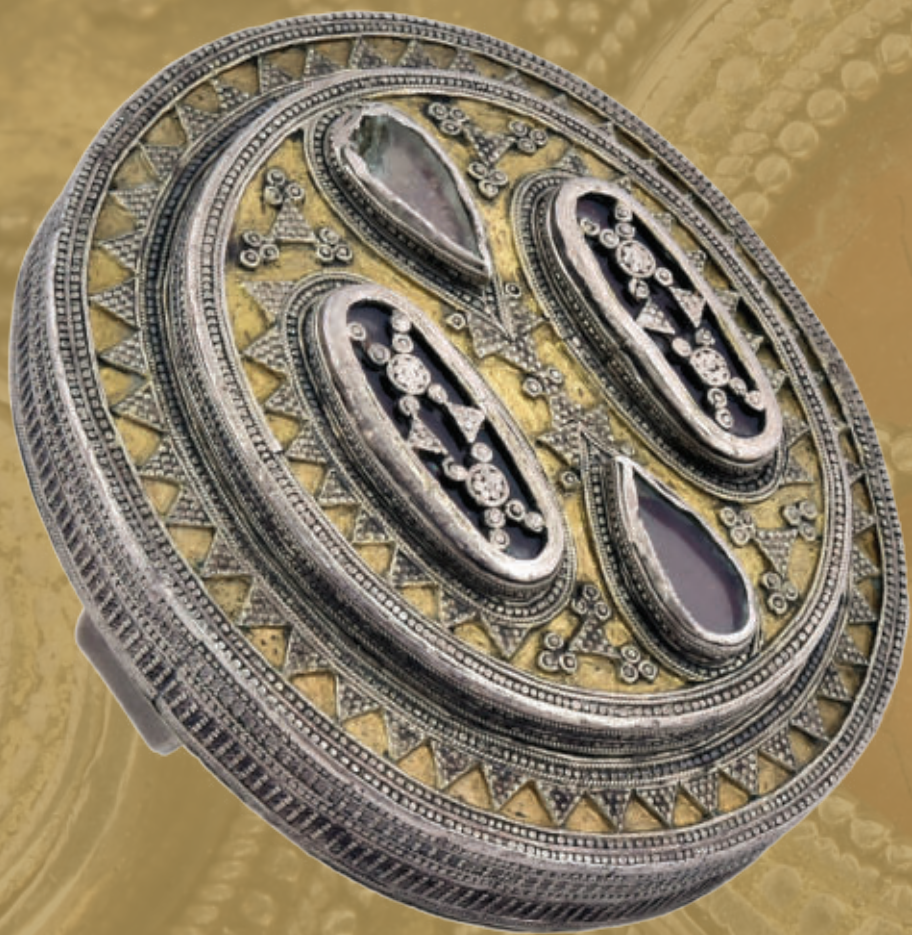
Сайрамский клад, городище Сайрам, Южный Казахстан

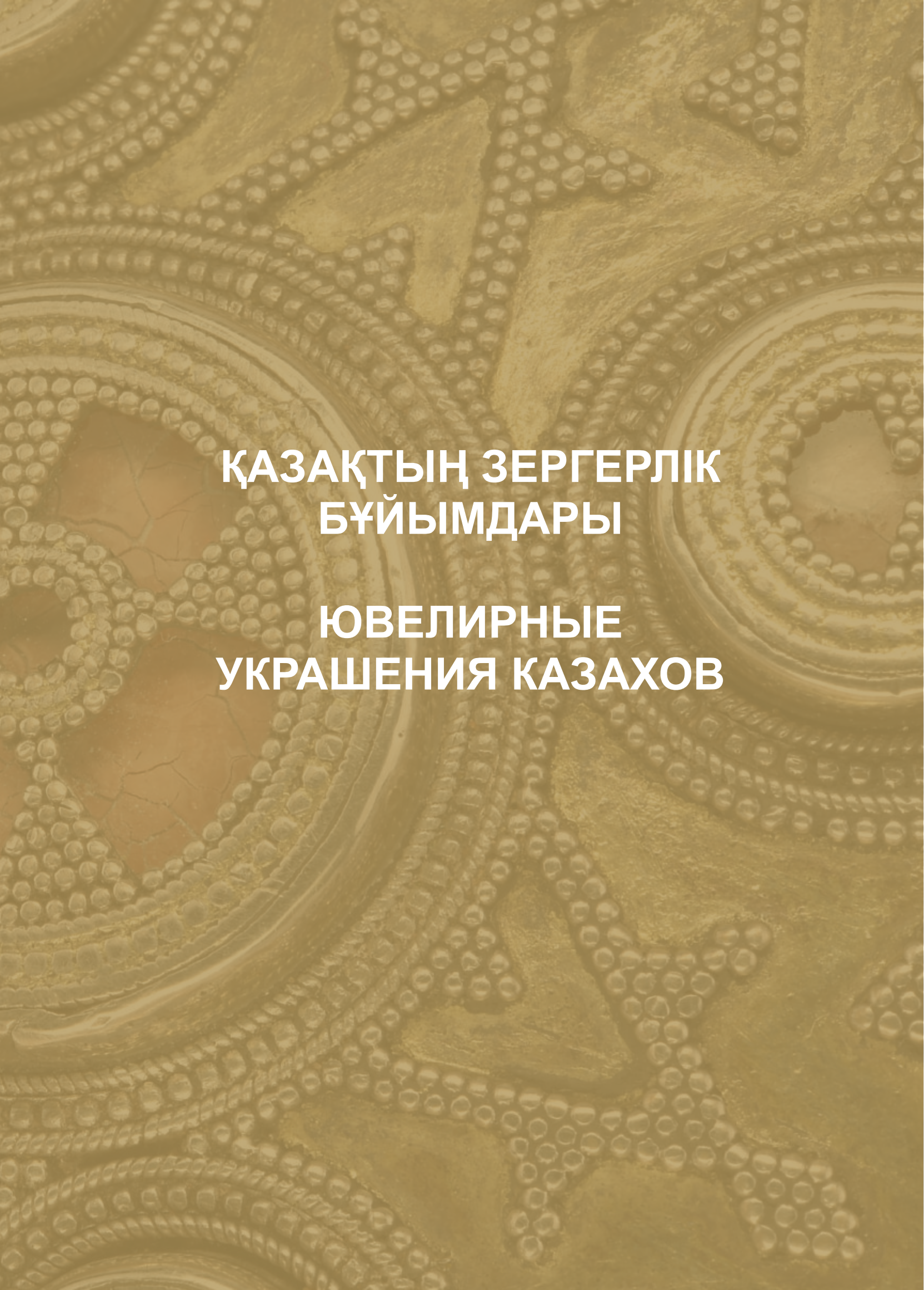
Раскопки Б.А. Байтанаева

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМтк1-743 АЗ-83

Монета. Анонимный чекан. 773 г.х. Имеется сквозное отверстие. В поле сложного картуша (во внешний точечный ободок вписан линейный квадрат) – монетная легенда в две строки: *الله / الملك*. Во втором слове первая и вторая буквы разделены декоративным элементом – плетенкой. В сегментах – имена 4 халифов: *ابوبکر / او عمر / عثمان / علي*.

**ҚАЗАҚТЫҢ ЗЕРГЕРЛІК
БҰЙЫМДАРЫ**

**ЮВЕЛИРНЫЕ
УКРАШЕНИЯ КАЗАХОВ**

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Сырғалар

XX ғ. басы

Күміс, қалыптама, ширатпа, алтын жалатпа

9,0 × 4,0 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2387/1-2 КЗ-345/1-2 (ГМЗ КП-244/а.б ГМЗ
ОФ-205/а.б)

Доға тәрізді имектен және жапырақша тәрізді негізгі бөліктен тұрады. Негізгі бөлік екі жағы да өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген, орталық бөлігінде тиын түріндегі көз бар.

Серьги

Начало XX в.

Серебро, штамп, скань, позолота

9,0 × 4,0 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2387/1-2 КЗ-345/1-2 (ГМЗ КП-244/а.б ГМЗ
ОФ-205/а.б)

Состоят из дугообразной дужки и основной части листовидной формы. Основная часть с обеих сторон украшена растительными узорами, центральная часть имеет вставку в виде монеты.

Сырғалар

XIX ғ. аяғы
Күміс, қалыптама
11,2 × 2,8 см
Батыс Қазақстан
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ КЗ-1739/1-2 (ПМО тк2- 3205/1-2)

Ілгек түріндегі ілмектен, қоңырау пішінді негізгі бөліктен және шынжырлы үш салпыншақтан тұратын сырға. Ілмек ақырындап негізгі бөлікке ұласып жатыр.

Негізгі бөлік – төсемшеден жасалған қоңырау пішінді. Негізгі бөлшектің жоғарғы жағы сопақша, сопақша пішінді оюмен безендірілген. Сопақша тікбұрышты жалпақ негізгі өзекшеге ұласады. Өзектің ұзына бойы дөңетелген гүлді оюмен өрнектелген.

Төсемшенің төменгі бөлігіне ілмек арқылы тырнақ тәрізді үш салпыншақ жалғанған.

Серьги

Конец XIX в.
Серебро, штамп
11,2 × 2,8 см
Западный Казахстан
Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ КЗ-1739/1-2 (ПМО тк2- 3205/1-2)

Состоит из дужки в виде крючка, основной части колоколовидной формы и трех подвесок на цепочках. Дужка плавно переходит в основную часть.

Основная часть – пластина колоколовидной формы. Верхняя часть основной детали имеет форму овала, украшенного накладкой в форме вытянутого овала. Овал переходит в плоский подпрямоугольный стержень. Стержень по длине декорирован выпуклой накладкой в виде цветка.

К нижней части пластины с помощью петель и соединительных колец крепятся три цепочки сложного плетения с коготковидными подвесками на концах.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Бойтұмар

XIX ғ. Аяғы

Күміс, эмаль, соғу, қалыптама, шекіме

16,5 × 19 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1512 (ПМО тк1-1183/1)

Түтікшелі екі бөліктен және күрделенген құрылымды ілгекті салпыншақтардан құралған. Екіге бөлінетін түтікшелердің соңы конус пішінді болып аяқталған. Конус тәрізді бөлігі эмальмен безендірілген. Тұмардың жоғарғы бөлігінде орташа көлемдегі алты ілмектер орнатылған, ілмектерге тең бүйірлі екі үшбұрыш бекітілген.

Тұмардың төменгі бөлігінде – түтікшеге ілмектер арқылы теңбүйірлі екі үшбұрыш және ортасында шұңқыры бар дөңгелек пішінді екі салпыншақ бекітілген. Теңбүйірлі үшбұрыштардың төменгі бөлігіне дөңгелек және тырнақтәрізді пішіндегі салпыншақтар тізбектеліп орнатылған.

Бойтұмар – амулетница

Конец XIX в.

Серебро, эмаль, ковка, штамп, чеканка

16,5 × 19 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1512 (ПМО тк1-1183/1)

Состоит из двух основных трубчатых частей и сложносоставной подвески на петельках. Трубчатый, полый, состоит из двух составных съемных частей с конусообразными концами. Конусообразные концы декорированы эмалью. В верхней части оберега имеются шесть петель средних размеров, к которым прикреплены два равнобедренных треугольника.

В нижней части оберега – снизу к плоской подвеске прикреплены при помощи петель три равнобедренных треугольника и две полые округлые подвески. К равнобедренным треугольникам внизу подвешены четыре коготкообразные полые подвески на цепочках. Декор подвесок в виде насечек. Верх подвесок выпуклый, низ плоский.

Шекелік

XIX ғ.

Күміс, қалыптама, ширатпа

12,3 × 6,0 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2384/1-2 (ПМО тк5 – 7006/1-2)

Ілмек түріндегі сырғалықтан және күрделі пішінді негізгі бөліктен құралған шекелік. Әшекейдің жоғарғы бөлігі ромб түріндегі, ал төменгі жағы ромб және спиральтәрізді екі дөңгелектерді дәнекерлеу арқылы жасалған.

Жоғарғы бөліктің беті оймыштар арқылы безендірілген. Екі беті де безендірілген ромб түріндегі пластинаның бетіне гүл үлгісіндегі өрнек салынып жиегі ширатпалармен айналдыра қоршалған.

Шекеліктің төменгі жағы бірнеше бөліктерден құралған күрделі фигура түрінде. Ортасында жапырақ пішіндес екі бөлшек, бүйірінен гүл үлгісіндегі өрнекті спиральді шеңберлермен айналдыра ораған бөлшектер бір-біріне дәнекерленіп жасалған және өрнектерді жиегі ширатпалармен қоршалған.

Височные подвески

XIX в.

Серебро, штамп, скань

12,3 × 6,0 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2384/1-2 (ПМО тк5 – 7006/1-2)

Состоят из дужки в форме крючка и основной части в виде сложной фигуры. Верхняя часть украшения в виде ромба, нижняя часть в виде ромба и двух спиралевидных кругов.

Верхушка декорирована в верхней части вертикальной рифленой полоской. Далее следует двусторонняя ромбовидная пластина с узором в виде цветка в рамке из филиграни.

Нижняя подвеска в виде сложной фигуры, составленной из нескольких элементов. Центральная часть состоит из овальной фигуры к которой по боковым сторонам примыкают два стержня, образуя две петли, украшенные двумя круглыми деталями орнаментированных цветочным узором.

Шолпы

XIX ғ. аяғы

Күміс, монеталар, қарайту, оймалау

25,5 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1286 (ГМРК тк1-390)

Шолпы негізгі бөлшектен және салпыншақтар ретінде пайдаланылған он монеталардан жасалған. Бөлшекпен монеталар өзара сақиналармен ілмектер арқылы жалғанған. Негізгі бөлшек «Қошқар мүйіз» пішінді және жиегі өрнектелген. Жоғарғы және төменгі бөліктерінде ілмектер бар, ілмектерге монеталардан құралған салпыншақтар ілінген.

Шолпы – украшение для кос

Конец XIX в.

Серебро, монеты, чернь, гравировка

25,5 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1286 (ГМРК тк1-390)

Состоит из основной детали и десяти монет в качестве подвесок. Детали и монеты подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Основная деталь рогообразной формы «Кошкар муиз», орнаментирована насечками. Сверху и в нижней части по краям имеются петельки, к ним прикреплены подвески – монеты.

Шолпы

XIX ғ.

Күміс, монеталар, қарайту, оймалау

25 × 14,5 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1708 (ПМО тк2-3152)

Шолпы негізгі төрт бөлшектен және салпыншақ ретінде пайдаланылған жеті монетадан тұрады. Бөлшектер мен монеталар өзара ілмектер және сақиналар арқылы жалғанғандықтан қозғалмалы. Жапырақша пішінді төрт бөлшек өсімдік үлгісіндегі өрнектерді оймыштау тәсілімен безендірілген. Жапырақшаның төрт шетінде салпыншақтар ілінетін ілмектер бар.

Шолпы – украшение для кос

XIX в.

Серебро, монеты, чернь, гравировка

25 × 14,5 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1708 (ПМО тк2-3152)

Состоят из четырех основных деталей и семи монет в качестве подвесок. Детали и монеты подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Четыре детали лепестковидной формы, орнаментирована узорами, выполненными в технике резьбы. Каждая из сторон лепестка имеет петельку, к которой прикреплена подвеска.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Шолпы

XIX ғ. аяғы

Күміс, монеталар, қарайту, оймалау

37 × 7,3 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1857 (ПМО тк2-3549)

Үшбұрыш пішінді негізгі бөлшектен және салпыншақ ретіндегі он екі монеталардан жасалған. Жоғарғы және төменгі жағында ілмектер орнатылған, оларға монеталы салпыншақтар жалғанған.

Шолпы – украшение для кос

Конец XIX в.

Серебро, монеты, чернь, гравировка

37 × 7,3 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1857 (ПМО тк2-3549)

Состоит из основной детали и двенадцати монет в качестве подвесок. Детали и монеты подвижно соединены между собой петлями и кольцами. Основная деталь треугольной формы. Сверху и в нижней части по краям имеются петельки, к ним прикреплены подвески – монеты.

Өңіржиек

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптама, құйма, бедерлеу, алтын жалпа

65 x 9,3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1111 (ГМРК тк1-140)

Негізгі екі бөлшектен және бес салпыншақтан тұратын өңіржиек. Бөлшектер мен салпыншақтар ілмек және сақиналар арқылы қозғалмалы жалғанған.

Негізгі бөлшектердің пішіні төртбұрышты және сопақша пішінді шыны көздермен безендірілген. Биіктігі 0,2 см ұяшықтар төсемшеге дәнекерленген, ал жоғарғы жағы көзді қысып тұр және қалыпталған ширатпалармен, дөңес және тегі ширатпалармен бедерленген. Көздің айналасы зер тізбектерімен безендірілген.

Өңіржиектің төменгі бөлігі зооморфты стильде жасалынған жұқа төсемшемен әшекейленген, құс тырнағы пішініндегі салпыншақтар ілмектер арқылы жалғанған.

Нагрудное украшение – «Өңіржиек»

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, сплав, тиснение, позолота

65 × 9,3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1111 (ГМРК тк1-140)

Состоит из двух основных деталей и пяти подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами.

Основные детали квадратной формы и украшены вставками овальной формы из стекла. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, их верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой сканью. Вставки покрыты круглыми розетками из зерни.

Нижняя часть украшена ажурным листом, выполненным в зооморфном стиле, к нему прикреплены при помощи петель пять подвесок в виде птичьих коготков.

Өңіржиек

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптама, құйма, бедерлеу

55,5 × 9,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1641 (ПМО тк2-3085)

Негізгі екі бөлшектен және бес салпыншақтан тұрады. Бөлшектер мен салпыншақтар ілмектер және сақиналар арқылы қозғалмалы жалғанған.

Бірінші бөлшек – көпқырлы (пентáэдр), ақыққа ұқсас сопақша пішінді екі шыны көзбен безендірілген. Биіктігі 0,2 см ұяшықтар төсемшеге дәнекерленген, ұяшықтардың жоғарғы жағы көзді бекіту үшін қайрылған және қалыпталған зерлі өрнектермен безендірілген.

Екінші бөлшек тіктөртбұрышты, беткі бөлігі дөңестелген үш жалған көзбен әшекейленген, төсемшенің қалған бөлігі өсімдік үлгісіндегі өрнектермен және жалған түйіршіктермен безендірілген.

Салпыншақтар құстың тырнағы түрінде жасалған және негізгі бөлікке өрілген шынжыр арқылы жалғанған.

Нагрудное украшение – Өңіржиек

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, сплав, тиснение

55,5 × 9,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

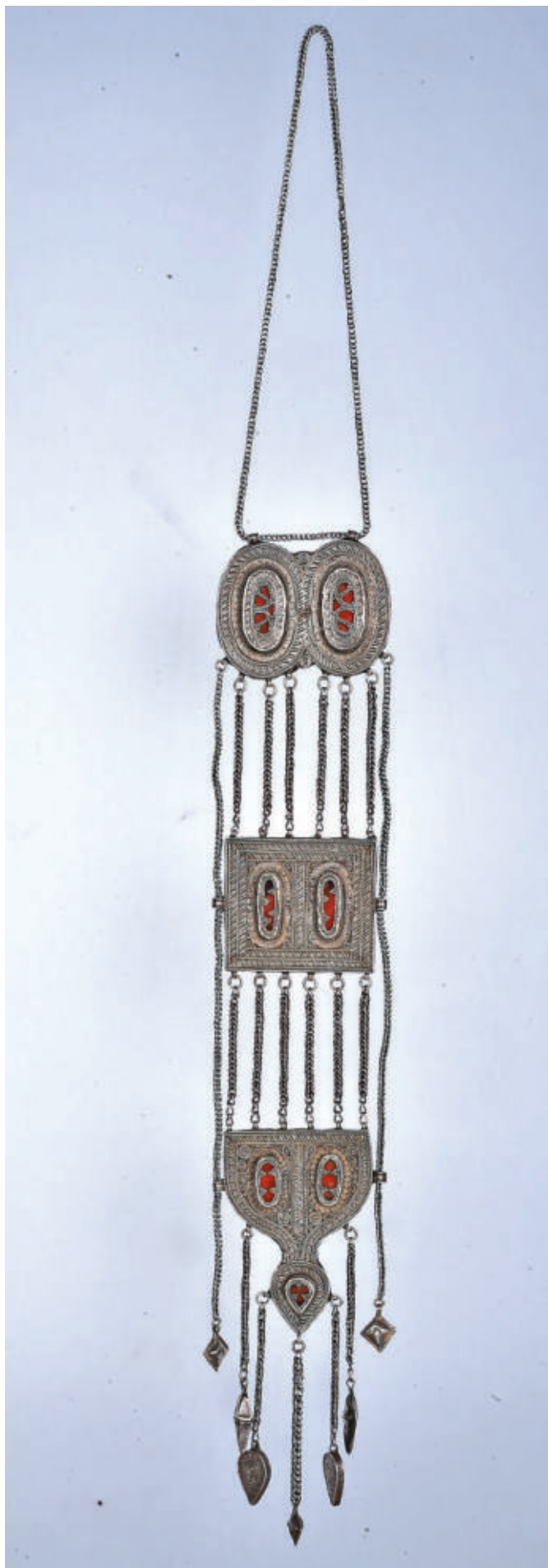
Инв. № ҚРҰМ КЗ-1641 (ПМО тк2-3085)

Состоит из двух основных деталей и пяти подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами.

Первая деталь – многогранник (пентáэдр), украшенный двумя овальными вставками из стекла, имитирующими сердолик. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой филигранью.

Вторая деталь состоит из прямоугольника, украшенного по центру тремя выпуклыми ложными вставками, пространство пластины декорировано растительным орнаментом, ложной зернью и филигранью.

Подвески выполнены в виде птичьих коготков и соединены с основными деталями при помощи витой цепочки.

Өңіржиек

XX ғ. басы

Күміс, шыны, алтын жалатпа, қалыптама, ширатпа, бедерлеу

48,3 × 7,3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1961 (ПМО ткЗ –3663)

Негізгі үш бөлшектен және жеті салпыншақтан тұратын әшекей. Бөлшектер мен салпыншақтар ілмектер және сақиналар арқылы қозғалмалы түрде жалғанған.

Негізгі бөлшектер ақыққа ұқсас шыны көздер арқылы безендірілген. Биіктігі 0,2 см болатын ұяшықтар төсемшеге дәнекерленген, жоғарғы жағы көзді айнала жиектеген ширатпалы қалыпталған өрнектермен безендірілген. Беткі бөлігі толықтай жалған түйіршікті және ширатпалы өрнектермен безендірілген.

Төменгі салпыншақтар әртүрлі пішінде, олардың үшеуі ромб пішінді, екеуі құстың тырнағы тәрізді пішінде және соңғы екеуі ортасында өрнегі бар тамшы тәрізді.

Нагрудное украшение – Өңіржиек

Начало XX в.

Серебро, стекло, позолота, штамп, скань, тиснение

48,3 × 7,3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1961 (ПМО ткЗ –3663)

Состоит из трех основных деталей и семи подвесок. Детали и подвески подвижно соединены между собой петлями и кольцами.

Основные детали украшены вставками из стекла имитирующего сердолик. Ячейки высотой 0,2 см, припаяны к пластине, верхние края обжаты вокруг вставок и декорированы штампованной витой, бугорчатой и гладкой сканью. Пространство полностью заполнено вертикальными насечками, ложной зернью и сканью.

Нижние подвески выполнены в разных формах; три имеют форму ромба с отчеканенным трезубцом; две подвески в виде птичьих коготков и последние две в виде капель с спиралевидным узором по центру.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

*Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой*

Белдік

XIX ғ.

Мата, металл, эмаль, қалыптама, түп ойма
82 × 9 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Инв. № ҚРҰМ КЗ-1936 (ПМО ткЗ – 3627)

Қайыс белбеуден, безендірілген қапсырмадан және салпыншақтардан тұратын белдік. Екі бөліктен тұратын қапсырманың пішіні төртбұрышты және бір-біріне топса арқылы ілінеді. Қапсырмалардың беті өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Қапсырманың орталық бөлігіндегі өсімдік үлгісіндегі өрнектің беті эмальмен жабылған.

Пояс

XIX в.

Ткань, металл, эмаль, штамп, сквозная резьба
82 × 9 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,
Инв. № ҚРҰМ КЗ-1936 (ПМО ткЗ – 3627)

Состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек. Застежка состоит из двух частей прямоугольных форм и соединяется шарнирным способом. Застежка украшена по контуру выступающими накладками, покрытыми растительным орнаментом и насечками. В центральной части застежек выступ округлой формы с растительным узором, покрытый эмалью.

Белдік

XIX ғ. аяғы

Тері, металл, шыны құйма, қалыптау, бедерлеу, керту
84 × 7,5 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2244 КЗ-201 (ГМЗ КП-41 ГМЗ ОФ-31)

Қайыс белбеуден, өрнектермен безендірілген қапсырмалар мен ілгектен тұратын белдік.

Белдіктің ілгек қапсырмалары төртбұрыш пішінді, екі бөліктен тұрады және топса арқылы бір-біріне ілінеді. Қапсырманың төртбұрышы дөңестелген жарты сфералармен безендірілген. Қапсырманың орталық бөлігіндегі ақықтан жасалған көз тұтас қаспен бекітілген.

Қапсырмалар әркелкі пішінде жасалынған. Бірінші қапсырма S-пішінінде жасалған. Екінші салпыншақ беті өрнектермен бедерленген ұзынша пішінде жасалған.

Пояс

Конец XIX в.

Кожа, металл, стеклосплав, штамп, гравировка, насечка
84 × 7,5 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2244 КЗ-201 (ГМЗ КП-41 ГМЗ ОФ-31)

Состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом. Застежка украшена по углам пластины четырьмя выпуклыми бугорчатыми полусферами. В центральной части застежек в глухом выступающем касте выложен сердолик. Камень окантован рельефным ободком.

Бляшки различной формы. Одни выполнены в виде S-образной фигуры. Другие – в форме продолговатой пластины с витой сканью. Поверхность всех бляшек покрыта методом гравировки растительным орнаментом.

Белдік

XX ғ. басы

Тері, металл, шыны құйма, қалыптау, оймалау

98 × 7,8 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2421 КЗ-379 (ГМЗ КП-289 ГМЗ ОФ-239)

Тері белбеуден, өрнектермен безендірілген қапсырмалары мен ілмегі бар белдік.

Қапсырма өзара топса арқылы ілінетін төртбұрышты пішінді екі бөліктен тұрады. Қапсырманың беті өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Қапсырманың орталық бөлігінде шыны көз орнатылған және тұтас қаспен жиектелген.

Салпыншақтар зооморфты және созылыңқы пішінде қалыпталған. Қапсырманың ішкі жағы өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген.

Пояс

Начало XX в.

Кожа, металл, стеклосплав, штамп, гравировка

98 × 7,8 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2421 КЗ-379 (ГМЗ КП-289 ГМЗ ОФ-239)

Состоит из метровой кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей прямоугольных форм и соединяется шарнирным способом. Застежка украшена по контуру выступающими накладками, покрытыми насечками. В центральной части застежек в глухом выступающем касте выложен стеклосплав. Стеклосплав окантован рельефным ободком.

Бляшки зооморфной и продолговатой формы, штампованные. Внутреннее пространство застежки орнаментировано растительными узорами.

Белдік

XX ғ. басы

Тері, түссіз металл, қалыптау, оймалау, алтын жалатпа
99 × 4 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2815 КЗ-745 (ГМЗКП-981 ОФ-671)

Тері белбеу, өрнектермен безендірілген қапсырмалар және ілмегі бар белдік.

Қапсырма өзара топса арқылы ілінетін төртбұрышты пішінді екі бөліктен тұрады. Қапсырманың беті өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Қапсырманың орталық бөлігінде шыны көз орнатылған және тұтас қаспен жиектелген.

Салпыншақтар зооморфты және созылыңқы пішінде қалыпталған. Қапсырманың ішкі жағы өсімдік үлгісіндегі өрнектермен безендірілген.

Пояс

Начало XX в.

Кожа, металл б/цв, штамп, гравировка, позолота
99 × 4 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2815 КЗ-745 (ГМЗКП-981 ОФ-671)

Состоит из метрового кожаного ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей прямоугольной формы и соединяется шарнирным способом. В центральной части застежек в глухом выступающем касте выложено стекло. Стекло окантовано витой сканью и рельефным ободком.

Бляшки зооморфной и продолговатой формы, штампованы. Внутреннее пространство застежки орнаментировано растительными узорами.

Белдік

XIX ғ. аяғы
 Күміс, барқыт, қалыптама, қаралау, оймалау
 84,2 × 10,8 см
 Оңтүстік Қазақстан
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМ 2842 КЗ-771 (ГМЗКП-1010 ОФ-698)

Мата белбеу, өрнектермен безендірілген қапсырмалар және ілгегі бар белдік.

Қапсырма дөңгелек пішінді, екі бөліктен тұрады және топса арқылы қосылады. Қапсырма ілгектің беті өсімдік үлгісіндегі өрнектерді оймыштау және қаралау әдісі арқылы жасалған. Қапсырманың белбеуге жалғанатын жері мен ілгекті бөлігі қошқар мүйіз түріндегі күрделі өрнектермен әшекейленген. Дөңгелек пішінді қапсырмалардың беті өсімдік үлгісіндегі өрнектермен оймаланып безендірілген.

Пояс

Конец XIX в.
 Серебро, бархат, штамп, чернь, гравировка
 84,2 × 10,8 см
 Южный Казахстан
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМ 2842 КЗ-771 (ГМЗКП-1010 ОФ-698)

Состоит из метрового тканевого ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей округлой формы и соединяется шарнирным способом. Украшена ажурным растительным орнаментом, выполненным гравировкой и чернением. Место крепления ремня и застежки украшено сложным узором в виде рогов барана. Бляшки округлой формы. Их поверхность покрыта растительным орнаментом, выполненного гравировкой.

Белдік

XX ғ.

Күміс, мата, қалыптама, қаралау, оймалау

93 × 9 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1117 (ГМРКтк1-167)

Мата белбеу, сәндік қапсырмалар және ілмектен тұратын белдік.

Ілгек қапсырма екі бөліктен тұрады және өзара топса арқылы ілінеді. Негізгі бөлшек дөңкерленген үш дискіден және бедерлі бөліктен құралған. Дөңгелек дискілер айналма үлгісіндегі өрнектермен безендірілген. Қапсырманың белбеуге жалғанған тұсы қошқар мүйіз өрнегімен безендірілген.

Қапсырмалар бір үлкен немесе үш кіші қосылған дөңгелекті түрде жасалынған. Қапсырмалардың беті оймыштау әдісімен жасалған өсімдік бедерлі, ал ортасында айналма қозғалысты розетка жасалынған.

Пояс

XX в.

Серебро, ткань, штамп, чернь, гравировка

93 × 9 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1117 (ГМРКтк1-167)

Состоит из метрового тканевого ремня, застежки и декоративных бляшек.

Застежка состоит из двух частей и соединяется шарнирным способом. Основная деталь состоит из трех спаянных дисков и ажурных вставок. Диски украшены вихревым рисунком и сканью. Место крепления ремня и застежки украшено сложным узором в виде рогов барана.

Бляшки оформлены в виде одной окружности или трех мелких, соединенных вместе. Их поверхность покрыта методом гравирования растительным орнаментом, по центру выбита вихревая розетка.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Қос білезік

XX ғ. басы

Күміс, шыны, қалыптама, ширатпа, бедерлеу, соғу, алтын жалатпа

7,5 × 6,0 × 5,0 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2407/1-2 КЗ-365/1-2 (ГМЗ КП-271/1,2 ГМЗ ОФ-225/1,2)

Пластина тәрізді, ұштары тізбектелген тістер түрінде аяқталған. Білезіктің ортаңғы бөлігі бүршіктеле зерленген. Жиіктері ширатпа өрнектермен көмкерілген. Білезіктің ортасындағы шыны көздер көзтаналармен безендірілген, ал оның үсті бүршіктеліп бекітілген.

Парные браслеты

Начало XX в.

Серебро, стекло, штамп, скань, тиснение, ковка, зернь, позолота

7,5 × 6,0 × 5,0 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2407/1-2 КЗ-365/1-2 (ГМЗ КП-271/1,2 ГМЗ ОФ-225/1,2)

Пластинчатые, с несомкнутыми зубчатыми концами. Центральная часть браслетов украшена узорами из зерни. Края декорированы орнаментом из витой филигрании. В центре браслетов – вставки из стекла, обрамленные выступающими кастами, поверх которых идет зернь.

Қос білезік

XX ғ. басы

Күміс, қалыптау, ширатпа, алтын жалатпа, дәнекерлеу

4,2 × 6,4 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв№ ҚРҰМ 2785/1-2 КЗ-716/1-2 (ГМЗКП- 951/1,2 ОФ-641/1,2)

Пластиналы, тік ұшты. Білезіктің ортаңғы бөлігі сызықтар мен бедерлер кезектесе келген қалыптау арқылы безендірілген. Жиегінде де қалыпталған өрнектер тізбегі бар.

Парные браслеты

Начало XX в.

Серебро, штамп, скань, позолота, пайка

4,2 × 6,4 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв№ ҚРҰМ 2785/1-2 КЗ-716/1-2 (ГМЗКП- 951/1,2 ОФ-641/1,2)

Пластинчатые, с несомкнутыми прямыми концами. Центральная часть украшена штампованным узором, в котором чередуются штрихи и линии. Края браслетов декорированы профилем из двух линий.

Қос білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, ақық, ширатпа, алтын жалатпа, оймыштау

6,5 × 4,8 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1986 (ПМО ткЗ-4001)

Пластиналы, ұштары тістер тізбегі тәрізді аяқталған. Білезіктің ортаңғы бөлігі тегіс қастар арқылы бекітілген тас көздермен безендірілген. Білезіктің жиегі сызықтармен, штрихтармен және ширатпалармен көмкерілген.

Парные браслеты

Конец XIX в.

Серебро, сердолик, филигрань, позолота, гравировка

6,5 × 4,8 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1986 (ПМО ткЗ-4001)

Пластинчатые, с несомкнутыми зубчатыми концами. Центральная часть браслетов украшена камнями в глухом касте. Края браслета декорированы линиями, штрихами и витой филигранью.

Қос білезік

XIX ғ. аяғы

Күміс, қалыптама, бедерлеу

6,2 × 4,7 × 5,2 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1994/1-2 (ПМО тқЗ – 4009/1-2)

Ұштары тегіс, пластиналы білезік. Білезіктің ортаңғы бөлігі зооморфты және өсімдік үлгісіндегі өрнектерді қалыптау тәсілімен безендірілген. Жиегі профильді сызықтар арқылы безендірілген.

Парные браслеты

Конец XIX в.

Серебро, штамп, тиснение

6,2 × 4,7 × 5,2 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1994/1-2 (ПМО тқЗ – 4009/1-2)

Пластиначатые, с несомкнутыми прямыми концами. Центральная часть браслетов украшена в технике штампа зооморфно-растительными узорами. Края декорированы профильными линиями.

Қос білезік
 XIX ғ. аяғы
 Күміс, қалыптама, бедерлеме
 6,5 × 5,2 см
 Батыс Қазақстан
 Қазақстан Республикасы Ұлыттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМ КЗ-2015/1-2 (ПМО ткЗ – 4030/1-2)

Ұштары тегіс, пластиналы білезік. Білезіктің ортаңғы бөлігі зооморфты және өсімдік үлгісіндегі өрнектермен кезектесіп тізбек құрайтын сызықтарды қалыптау арқылы безендірілген. Білезіктің жиегі екі қатар профильді сызықтармен безендірілген.

Парные браслеты
 Конец XIX в.
 Серебро, штамп, тиснение
 6,5 × 5,2 см
 Западный Казахстан
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМ КЗ-2015/1-2 (ПМО ткЗ – 4030/1-2)

Пластинчатые, с несомкнутыми прямыми концами. Центральная часть украшена зооморфно-растительным узором, чередующимися штриховкой и линиями. Края браслета декорированы профилем из двух линий.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Құдағи жүзік

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, ширатпа, бедерлеу, оймыштау

6,5 × 6,0 × 3,0 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2673 КЗ-618 (ГМЗКП – 733 ОФ-517)

Қосарланған бауырдан және дөңгелек пішінді қастан құралған жүзік. Жүзіктің қасы жоғарғы және төменгі төсемшелерді жұқа лентаны дәнекерлеу арқылы жасалған. Ішкі қуысы пастамен толтырылған. Қастың жоғарғы қабаты жұқа екі төсемшені бір-біріне қапсыру арқылы безендірілген. Төсемшенің ортасында қызғылт түсті, сопақша пішінді екі көз орнатылған, көзді төсемшеге дәнекерлеуші қас айнала ширатпалармен және түйіршіктермен безендірілген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, скань, тиснение, гравировка

6,5 × 6,0 × 3,0 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2673 КЗ-618 (ГМЗКП – 733 ОФ-517)

Состоит из двух шинок и каста круглой формы. Каст спаян из двух пластин и боковой ленты. Внутреннее полое пространство заполнено пастой. Лицевая сторона украшена двумя овальными пластинами, примыкающими друг к другу. Центральные части пластин украшены стеклянными вставками красноватого цвета. Овальные вставки заключены в рамки, украшенные зернью. Вставки заключены в глухие касты. Поверхность вставок декорирована витой сканью.

Құдағи жүзік

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, қалыптама, жалған бүршіктеме, дәнекерлеу

6,9 × 6,1 × 3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 3104 КЗ-1025 (ГМЗКП – 1289 ОФ-977)

Бауырдан және дөңгелек пішінді қастан құралған жүзік. Екі төсемшенің бүйіріне лента дәнекерлеу арқылы жасалған қас. Ішкі қуысы пастамен толтырылған. Жүзіктің беті екі тамшы тәріздес және екі сопақша пішінді, бір-біріне жапсарласа орнатылған қызғылт түсті көздермен безендірілген. Сопақша көздер түйіршіктермен безендірілген рамкалармен бекітілген. Көздердің беті үшбұрыш пішінді көзтаналармен безендірілген. Қастың беткі фоны алтын түстес және түйіршіктерден құралған үшбұрыштар арқылы безендірілген. Қастың айналасы шекімеленген және түйіршікті оюлармен безендірілген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, штамп, ложная зернь, пайка

6,9 × 6,1 × 3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 3104 КЗ-1025 (ГМЗКП – 1289 ОФ-977)

Состоит из шинки и каста круглой формы. Каст спаян из двух пластин и боковой ленты. Внутреннее полое пространство заполнено пастой. Лицевая сторона украшена двумя овальными и двумя каплевидными вставками, примыкающими друг к другу. Центральные части пластин украшены стеклянными вставками красноватого цвета. Овальные вставки заключены в рамки, украшенные зернью. Поверхность вставок декорирована треугольниками зерни. Фон лицевой стороны каста золотистого цвета, украшен треугольниками зерни. Края каста вычеканены и орнаментированы насечками с зернью.

Құдағи жүзік

XIX ғ.
 Күміс, шыны, бедерлеу, алтын жалатпа, құйма
 7,8 × 7,8 × 3,5 см
 Батыс Қазақстан
 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
 Инв. № ҚРҰМ КЗ-1765 (ПМО тк2- 3241)

Жүзіктің қасы дөңгелек пішінді, екі жұқа төсемшеден және бүйіріне лента таспаны дәнекерлеу арқылы жасалған. Ішкі қуысы пастамен толтырылған. Қастың бетінде сопақша пішінді, қызыл түсті екі шыны көз орнатылған. Ұяшықтары тегіс. Қасты шеттері жалған түйіршіктер тізбегімен және түйіршікті ширатпалармен жиектелген. Көздің беті түйіршіктерден жасалған үшбұрыш өрнектерін тор тәрізді реттілікпен қою арқылы безендірілген. Қастың жиектері жалған түйіршіктермен және түйіршік тізбектері арқылы жиектелген.

Перстень свахи

XIX в.
 Серебро, стекло, тиснение, позолота, литье
 7,8 × 7,8 × 3,5 см
 Западный Казахстан
 Национальный музей Республики Казахстан,
 Инв. № ҚРҰМ КЗ-1765 (ПМО тк2- 3241)

Каст круглой формы, спаян из двух тонких пластин и боковой ленты. Полое пространство заполнено пастой. На касте две овальные вставки из стекла с красной подцветкой. Ячейки гладкие. По краю каста накладная полоса с ложной зернью и скано-зернистый ободок. На вставках накладной узор из зернистых треугольников, разделенный полосой с тисненным орнаментом в виде сеточки. Край каста, «шнур» (между вставками) украшают ободки из ложной и настоящей зерни.

Құдағи жүзік

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, түйіршік, қалыптау

6,5 × 5,7 × 2,9 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2237 (ПМО ткЗ – 4979)

Жүзіктің қасы дөңгелек пішінді, екі жұқа төсемшенің бүйірін лента төсемшемен дәнекерлеу арқылы жасалған. Ішкі қуысы пастамен толтырылған. Қастың бетінде сопақша пішінді, қызыл түсті екі шыны көз орнатылған. Ұяшықтар тегіс. Қастың шеттері жалған түйіршіктерден және ширатпалы-түйіршіктерден жасалған оюлар арқылы жиектелген. Көздің бетіне түйіршіктерден жасалған үшбұрыштар және ширатпа өрнектерден құралған торлар орнатылған. Қастың бүйіріндегі лента жалған түйіршікті және түйіршікті баулар арқылы безендірілген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, зернь, штамп

6,5 × 5,7 × 2,9 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2237 (ПМО ткЗ – 4979)

Каст коруглой формы, спаян из двух тонких пластин и боковой ленты. Полое пространство заполнено пастой. На касте две овальные вставки из стекла с красной подцветкой. Ячейки гладкие. По краю каста – накладная полоса с ложной зернью и филиграно-зернистый ободок. На вставках нанесен накладной узор из зернистых треугольников, разделенный полосой с тисненным орнаментом в виде сеточки. Край каста, «шнур» (между вставками) украшают ободки из ложной и настоящей зерни.

Құдағи жүзік

XIX ғ. аяғы

Күміс, шыны, мыс, бедерлеу, бүршіктеу, алтын жалатпа
8,9 × 1,0 × 4,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2258/1-2 (ПМО тк4 – 5180)

Бауырдан және дөңгелек пішінді қастан тұратын жүзік. Жүзіктің қасы екі жалпа төсемшенің ортасын лента түріндегі төсемшемен дәнекерлеу арқылы жасалған. Оның ішкі қуысы пастамен толтырылған. Жүзіктің беті төрт тамшы тәрізді және бір дөңгелек тәрізді пішіндегі төсемшелермен безендірілген. Төсемшенің ортасына шыны көздер орнатылған. Сопақша көздер бүршіктелген қоршауда тұр. Көздердің беті үшбұрышты етіліп бүршіктеле безендірілген. Жүзік қасының беті алтын түстес, пластинаның екі жағында ер жақта тоғыздан орналасқан бүршікті үшбұрыштармен сәнделген.

Перстень свахи

Конец XIX в.

Серебро, стекло, медь, тиснение, зернь, позолота
8,9 × 1,0 × 4,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2258/1-2 (ПМО тк4 – 5180)

Состоит из шинки и каста круглой формы. Каст спаян из двух пластин и боковой ленты. Внутреннее полое пространство заполнено пастой. Лицевая сторона украшена четырьмя каплевидными и одной округлой пластинами, примыкающими друг к другу. Центральные части пластин украшены стеклянными вставками. Овальные вставки заключены в рамки, украшенные зернью. Поверхность вставок декорирована треугольниками зерни. Фон лицевой стороны каста золотистого цвета, украшен треугольниками зерни, расположенными с двух сторон от пластинок, по девять с каждой стороны.

Д. Жунусованың фотосы
Фото Д. Жунусовой

Қапсырма

XX ғ. басы

Күміс, шыны, қалыптама, алтын жалатпа

5,5 × 2,5 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ 2535/1-2 КЗ-484/1-2 (ГМЗ КП-434/а,б ГМЗ
ОФ-371/а,б)

Төртбұрыш пішінді екі бөліктен тұрады. Төртбұрыштың бірінде ілгек екіншісінде ілмек бар.

Қапсырма ширатпа және оймыштау тәсілімен жасалған оюлар арқылы безендірілген. Төртбұрыштың ортасына сопақша пішіндегі қызыл түсті көз тегіс қас арқылы дәнекерленген. Төсемшенің жоғарғы және төменгі жағында екіден ілмектер бар.

Застежка

Начало XX в.

Серебро, стекло, штамп, позолота

5,5 × 2,5 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ 2535/1-2 КЗ-484/1-2 (ГМЗ КП-434/а,б ГМЗ
ОФ-371/а,б)

Состоит из двух частей в форме квадрата. На одном квадрате имеется крючок, на другом – петля в виде отверстия.

Застежка украшена витой сканью и насечками в технике гравировки. Центральная часть щитка украшена вставкой из стекла красного цвета в форме овала, закрепленная глухим скатом. В верхней и нижней части пластины имеется по две петельки.

Қапсырма

XIX ғ. басы

Күміс, ақық, қалыптама, оймыштау

5 × 4,4 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2480/1-2 (ПМО тк6 –9286/1-2)

Жапырақша пішінді екі құрамдас бөліктен тұратын қапсырма. Қапсырма бөліктері ілмек және ілгіш арқылы өзара жалғанады.

Қапсырманың екі бөлігінің ортасында биік тұтас қаста орнатылған ақық көздер бар. Көздің айналасы тіс тәрізді ұяшықтармен жиектеле бастырылған. Қапсырманың жиектері және беті оюлармен безендірілген.

Застежка

Начало XIX в.

Серебро, сердолик, штамп, гравировка

5 × 4,4 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2480/1-2 (ПМО тк6 –9286/1-2)

Состоит из двух составных частей в форме лепестка. На одном имеется крючок, на другом – петля в виде отверстия.

Каждая часть застёжки декорирована по центру лицевой части вставкой из сердолика в глухом высоком касте. Вставка окантована по периметру ячейки зубчиками. Края и поверхность застёжек декорированы насечками.

Қапсырма

XX ғ. басы

Күміс, қалыптама, оймыш

3,5 × 3 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2485/1-2 (ПМО тк6 – 9291/1-2)

Жапырақша түріндегі дөңгелек пішінді екі бөліктен құралған қапсырма. «Жапырақшаның» бірінде ілгек, бірінде ілмек бар.

Қапсырма өсімдік бедерлі өрнекпен оймыштау және қаралау тәсілдері арқылы безендірілген. Қапсырма бұрыштарында ілмектер бар.

Застежка

Начало XX в.

Серебро, штамп, гравировка

3,5 × 3 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2485/1-2 (ПМО тк6 – 9291/1-2)

Состоит из двух частей, по форме напоминающих лепестки. На одном «лепестке» имеется крючок, на другом – петля в виде отверстия.

Застежка украшена ажурным растительным орнаментом в технике гравировки и чернения. На углах имеются петельки.

Қапсырма

XIX ғ. аяғы

Күміс, ақық, шегелеу, шекімелеу

9,3 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2586/1-2 (ПМО тк7 –9658/1-2)

Жапырақша түріндегі дөңгелек пішінді екі бөліктен құралған қапсырма. «Жапырақшаның» бірінде ілгек, бірінде ілмек бар.

Екі бөліктің бетінде розетка жасалған және орталарында тастан дөңгелекте көз орнатылған.

Застежка

Конец XIX в.

Серебро, сердолик, клепка, чеканка

9,3 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-2586/1-2 (ПМО тк7 –9658/1-2)

Состоит из двух частей, округлой формы напоминающих лепестки. На одном «лепестке» имеется крючок, на другом – петля в виде отверстия.

На поверхности обеих частей выполнены розетки, по центру размещено по округлому камню в глухом касте.

Тана

XX ғ. басы

Күміс, қалыптама, оймыштау

Диаметр 7,2 см

Оңтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1594 (ПМО тк1- 1445)

Негізгі бөлік жалпақ және дөңгелек пішінді, артқы жағында ілмегі бар. Беткі жағының орталық бөлігіне зооморфты өрнектер шеку тәсілімен бедерленген, оның ортасына дөңестелген жартысфера түріндегі көз орнатылған. Кресттәрізді пішін жалған өрімді таспалармен жиектелген.

Тана – декоративная фибула

Начало XX в.

Серебро, штамп, гравировка

Диаметр 7,2 см

Южный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1594 (ПМО тк1- 1445)

Основная часть круглой формы, плоская, на обратной стороне петелька. В центре лицевой части чеканом выбит зооморфный орнамент, где по центру размещена выпуклая полусферическая вставка. Крестообразная фигура окантована пояском из ложной витой скани.

Салпыншақтар

XIX ғ. аяғы

Ақ түсті металл, ақық, жалған бүршіктеу, ширатпа, бүкпе
5,8 × 2,5 см; 5 × 3,1 см

Солтүстік Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1443 (ПМО тк1-931); ҚРҰМ КЗ-1442
(ПМО тк1-930)

Сопақша пішінді негізгі бөліктен және ілмектен тұратын түйме. Ілмек сымды орау арқылы жасалған. Негізгі бөлік – айналдыра қапталған ақық тас және ол ширатпа арқылы безендірілген. Төменгі бөлігі ірі бүршіктермен көмкерілген.

Подвески

Конец XIX в.

Металл б/цв., сердолик, ложная зернь, скань, гнутье
5,8 × 2,5 см; 5 × 3,1 см

Северный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1443 (ПМО тк1-931); ҚРҰМ КЗ-1442
(ПМО тк1-930)

Состоит из основной части овальной формы и петельки в основании. Петелька оформлена витой проволокой. Основная часть – камень сердолик, который окантован в открытом касте металлическим корпусом. Нижняя часть оформлена шариками крупной зерни.

Түймелер

XIX ғ. аяғы

Күміс, қалыптама, бедерлеу, бүршіктеу

8,9 × 4,7 см; 9,3 × 11,5 см

Батыс Қазақстан

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1741 (ПМО тк2-3217); ҚРҰМ КЗ-2390
(ПМО тк5-7012)

Жұмыртқа пішінді негізгі бөліктен және оған бекітілген ілмектен тұрады. Түймені айналдыра бедерленген өсімдік үлгісіндегі өрнектер оны теңдей төрт бөлікке бөліп тұр. Түйменің төменгі бөлігі бүршіктеле безендірілген.

Пуговицы

Конец XIX в.

Серебро, штамп, тиснение, зернь

8,9 × 4,7 см; 9,3 × 11,5 см

Западный Казахстан

Национальный музей Республики Казахстан,

Инв. № ҚРҰМ КЗ-1741 (ПМО тк2-3217); ҚРҰМ КЗ-2390
(ПМО тк5-7012)

Состоит из основной части яйцевидной формы и петельки в основании пуговицы. По окружности пуговицы проходит профилированный пояс, делящий поверхность на четыре примерно равные части, украшенные узорами из зерни. Нижняя часть пуговицы украшена шариками зерни.

Ғылыми-көпшілік басылым

Научно-популярное издание

«Ұлы дала мұрасы: зергерлік өнер жауһарлары» сериясы,
I-том, «Ғасырлар қойнауынан»

(04.04–13.05.2018 ж., РФ, Мәскеу қ.)

Серия «Наследие Великой степи: шедевры ювелирного искусства»
Том I, «Из глубин веков»

(04.04–13.05.2018 г., г. Москва, РФ)

Дизайн и верстка: А. Исмаилова

Отпечатано с файлов заказчика

В